

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ФОРУМ

соціологія •
психологія •
педагогіка •
менеджмент •

Випуск 15

ISSN 2307-4825

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ФОРУМ:
*соціологія, психологія, педагогіка,
менеджмент*

Збірник наукових праць

Випуск 15

**Київ
2014**

Редакційна колегія:

Євтух В.Б.	доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України (<i>головний редактор</i>)
Андрущенко Т.В. Андерсоне Рудіте	доктор політичних наук, старший науковий співробітник (Київ) доктор педагогічних наук, професор Латвійського університету (Рига, Латвія)
Бех В.П. Булах І.С. Буше Домінік	доктор філософських наук, професор (Київ) доктор психологічних наук, професор (Київ) доктор економічних наук, професор Університету Південної Данії (Одензе, Данія)
Вашкевич В.М. Він Рой Едгард	доктор філософських наук, професор (Київ) доктор соціологічних наук, професор Університету м. Констанц (Констанц, Німеччина)
Гунцінгер Морітц	доктор, почесний професор у галузі зв'язків з громадськістю (PR) та комунікації (Франкфурт-на-Майні, Німеччина)
Данилюк І.В. Даниленко О.Я. Калашнік Н.Г. Коваліско Н.В. Корпоровіч Лешек	доктор психологічних наук, професор (Київ) доктор соціологічних наук, професор (Харків) доктор педагогічних наук, професор (Київ) доктор соціологічних наук, професор (Львів) доктор соціологічних наук, професор Ягеллонського університету (Краків, Польща)
Кузьменко В.У. Куртсеїтов Р.Д. Мозгова Г.П. Подшивалкіна В.І. Рауйн Удо	доктор психологічних наук, професор (Київ) кандидат соціологічних наук, доцент (Сімферополь) доктор психологічних наук, професор (Київ) доктор соціологічних наук, професор (Одеса) професор Університету імені Йоганна Вольфганга Гете (Франкфурт-на-Майні, Німеччина)
Рик С.М. Секомб Маргарет Ставицька С.О. Сюсель Ю.В. Троциньський В.П. Хижняк Л.М. Чернова К.О. Чанг Ксяоінг Яковенко Ю.І. Ярошенко А.О. Яшанов С.М.	кандидат філософських наук, професор (Переяслав-Хмельницький) професор Університету Аделаїди (Аделаїда, Австралія) доктор психологічних наук, професор (Київ) викладач (<i>відповідальний секретар</i>) доктор історичних наук, професор (Київ) доктор соціологічних наук, професор (Харків) доктор соціологічних наук, професор (Київ) доцент, Пекінський університет іноземних мов (Пекін, Китай) доктор соціологічних наук, професор (Київ) доктор філософських наук, професор (Київ) доктор педагогічних наук, професор (Київ)

М 58 Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : збірник наукових праць / Ред. кол. : Євтух В. Б. (гол. ред.). – Київ : Фенікс, 2014. – Вип. 15. – 210 с.

Збірник містить наукові праці з теорії та практики соціології, психології, педагогіки, наукову інформацію. Для науковців, викладачів, соціологів, практичних психологів, студентів.

INTERNATIONAL SCIENTIFIC FORUM:

*Sociology, Psychology, Pedagogy,
Management*

Scientific papers

Issue 15

**Kyiv
2014**

Editorial Board:

V. Yevtukh	Doctor of science (History), professor, Corresponding member of NAS of Ukraine <i>(Editor-in-chief)</i>
Rudite Andersone	Doctor of science (Pedagogy), professor, University of Latvia (Riga, Latvia)
T. Andrushchenko	Doctor of science (Political science), senior research fellow (Kyiv)
V. Bekh	Doctor of science (Philosophy), professor (Kyiv)
Dominique Bouchet	Doctor of science (Economy), professor, University of Southern Denmark (Odenze, Denmark)
I. Bulakh	Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv)
K. Chernova	Doctor of science (Sociology), professor (Kyiv)
O. Danylenko	Doctor of science (Sociology), professor (Kharkiv)
I. Danylyuk	Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv)
Moritz Hunzinger	Doctor of science, Honorary professor of public relations and communication (Frankfurt am Main, Germany)
N. Kalashnik	Doctor of science (Pedagogy), professor (Kyiv)
L. Khyzhnyak	Doctor of science (Sociology), professor (Kharkiv)
Leszek Korporowicz	Doctor of science (Sociology), professor, Jagiellonian University (Krakow, Poland)
N. Kovalisko	Doctor of science (Sociology), professor (Lviv)
R. Kurtseitov	Ph.D. (Sociology), associate professor (Simferopol)
V. Kuzmenko	Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv)
G. Mozgova	Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv)
V. Podshyvalkina	Doctor of science (Sociology), professor (Odesa)
Udo Rauin	professor, Goethe University (Frankfurt am Main, Germany)
S. Ryk	Ph.D. (Philosophy), professor (Pereyaslav-Khmelnyskyy)
Margaret Secombe	professor, University of Adelaide (Adelaide, Australia)
Y. Siusel	lecturer <i>(Executive secretary)</i>
S. Stavyska	Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv)
V. Troshchynskyy	Doctor of science (History), professor (Kyiv)
V. Vashkevych	Doctor of science (Philosophy), professor (Kyiv)
Erhard Roy Wiehn	Doctor of science (Sociology), professor, University of Konstanz (Konstanz, Germany)
Y. Yakovenko	Doctor of science (Sociology), professor (Kyiv)
A. Yaroshenko	Doctor of science (Philosophy), professor (Kyiv)
S. Yashanov	Doctor of science (Pedagogy), professor (Kyiv)
Zhang Xiaoying	associate professor, Beijing Foreign Studies University (Beijing, China)

M 58 International Scientific Forum: Sociology, Psychology, Pedagogy, Management : Scientific papers / Ed. Board : V. Yevtukh (Editor-in-chief). – Kyiv : Fenix, 2014. – Issue 15. – 210 p.

The collection contains research papers on the theory and practice of sociology, psychology, education, scientific information. For scientists, teachers, sociologists, psychologists and students.

316.74.001-054.72(477)

Л. В. Черній

ВПЛИВ НАУКОВИХ ЗДОБУТКІВ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ В ЕМІГРАЦІЇ НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

На початку ХХ століття українське суспільство переживало тяжкі національно-політичні зміни. У цей час велика кількість українських науковців змушена була емігрувати закордон, де активно працювала над формуванням і розвитком української соціологічної думки.

Ключові слова: еміграція, українська соціологічна думка, суспільство, науковці.

Постановка наукової проблеми. Необхідність дослідження історії становлення та динаміки розвитку української соціології зумовлена, насамперед, процесом демократизації і становлення незалежності України. У період збереження суверенності та національно-культурного відродження потреба в знаннях власної історії, культури, науки набуває особливого значення. Ці знання забезпечують генетичний зв'язок минулого, сьогодення і майбутнього.

Соціологічна думка в Україні протягом усієї її історії поєднувала в собі універсальне з національним: перше виявлялося у використанні та подальшому розвитку провідних соціологічних теорій, методів дослідження, ідей західноєвропейських та американських учених, друге – у тісному поєднанні з національно-визвольним рухом, соціально-політичним життям, творчою спадщиною видатних представників українського суспільства. Тому дослідження історії виникнення й розвитку соціологічної думки в Україні, вплив наукових здобутків українських вчених поза межею країни, стає дуже актуальним.

В історії української соціологічної думки виокремлюють два загальних періоди її розвитку: протосоціологія та академічна соціологія. Протосоціологія охоплює період від виникнення перших примітивних уявлень про світ людини до моменту появи соціології як самостійної науки (О. Конт). Академічна соціологія охоплює період з моменту появи системи О. Конта до наших днів.

Розробки західно-європейських та американських вчених-соціологів знайшли відгомін і в українській соціології. Не можна залишати без розгляду внесок українських соціологів у становленні соціологічної науки, оскільки знання про соціологію, як науку будуть не достатньо повними.

На сьогоднішній день, здобутки українських вчених у галузі соціології майже невідомі, оскільки у всі часи їх імена замовчувалися, а розробки не бралися до уваги. Офіційна пропаганда намагалась запрограмувати суспільну свідомість на незначущість надбань української соціології, а інколи і взагалі в їх відсутність [Кондратик, 1996]. Вивчення внеску українських вчених в еміграції дасть змогу зрозуміти сучасний стан української соціології, її роль і, найголовніше, значення у вирішенні проблем розбудови громадянського суспільства в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день існує велика кількість праць присвячених українській еміграції. Серед них такі автори, як: Ульяновський В. [Ульяновський, 1992], Шостак І. [Шостак, 2007, с. 200-220], Ручка А.О. [Ручка, 1995]. Проте, вивчення та узагальнюючий аналіз ролі українських вчених в еміграції у розвитку української соціологічної думки не набрало достатніх масштабів.

Викладення основних результатів дослідження. Українська соціологія в еміграції диспонувала достатньо значною кількістю відомих вчених та наукових інституцій. У міжвоєнний період головними центрами української соціологічної думки в еміграції були: Український соціологічний інститут у Відні, заснований Михайлом Грушевським, Український науковий інститут в Берліні. Але головним центром української емігрантської науки у 1930-х рр. була Чехословаччина. Тут були такі наукові осередки, як: Український вільний університет (на кафедрі соціології працювали Олександр Ейхельман, Володимир Старосольський, Віктор Доманицький) та Український інститут громадознавства у Празі (Микита Шаповал, Володимир Петрів), Українська господарська академія в Подебрадах (Ольгерд Бочковський).

Соціологічна думка в Україні завжди розвивалась як складова загальноєвропейської культури. Так, на межі XIX і XX ст. на розвиток соціології в Україні значний вплив справили сформовані на ідеях О. Конта і Г. Спенсера європейський позитивізм. У зв'язку з цим варто ще раз згадати Е. Дюркгейма, який був ініціатором використання історико-порівняльного методу, спирався у своїх дослідженнях на статистику, багатофакторний аналіз.

В українській науці цей метод вперше використав історик, громадський діяч, голова Центральної Ради Української Народної Республіки Михайло Грушевський. Саме він став лідером інституалізованої соціології в Україні. Його соціологічна робота охоплювала надзвичайно широке коло питань. У теоретичному соціологічному вивченні М. Грушевський аналізував суспільно-політичний устрій, соціально-класову структуру тогочасного суспільства, громадські настрої, проблеми етносоціології, етнополітики й моралі [Шостак, 2007, с. 224].

Виходячи з об'єктивних засад соціальних знань, спираючись на історичні факти, удаючись до методу історичного порівняння, Грушевський намагався дати відповідь на питання: що таке людське суспільство, які закони його розвитку й прогресу.

Його головною науковою працею із соціології є «Початок громадянства (генетична соціологія)», яку присвячено центральній проблемі тогочасної соціології – висвітленню причин і чинників утворення соціальності, виникнення й існування людського суспільства. У ній, зокрема, аналізувалися структурні трансформації, що відбувалися на той час у суспільстві: криза традиційних інститутів (сім'ї, сусідських відносин тощо), зростаюча спеціалізація праці, виникнення великих промислових центрів, урбанізація життя, посилення промислової та державної бюрократії тощо. Намагаючись визначити, що робить суспільство суспільством, Грушевський наголошував на важливості боротьби індивідуалістичних і колективістських тенденцій, коли то одні, то інші періодично домінують у суспільному розвитку. Саме ця боротьба стає домінантою соціальної еволюції, що є об'єктом дослідження всіх соціальних наук.

М. Грушевський вивчав закономірності соціальної еволюції, критикував марксистський економічний детермінізм. Заперечуючи тлумачення соціальної еволюції як наслідок впливу суто біологічних інстинктів, Грушевський наголошував на ролі соціально-психологічних чинників.

З різних причин М. Грушевському не вдалося втілити в життя всі свої наукові задуми в Україні, і довелося працювати над цим уже в еміграції. Перший період перебування М. Грушевського за кордоном був досить складним. Він опинився на чужині без будь-яких засобів до існування. Незважаючи на це, прибувши до Відня, він одразу ж зайнявся вирішенням практичних соціологічних проблем, висунувши ідею створення єдиного наукового центру – Українського соціологічного інституту (УСІ), який

об'єднав би різні наукові течії української соціології. Протягом 1919 р. він розробив три варіанти проекту УСІ. Передбачалися автономія цього наукового центру, державна дотація, колегіальне управління, створення філій в основних світових центрах [Ульяновський, 1992].

М. Грушевський ставив перед Соціологічним інститутом найрізноманітніші завдання: проведення соціологічних досліджень, підготовка кваліфікованих дослідників у різних галузях соціології з орієнтацією на самостійну наукову роботу, підтримування зв'язків із міжнародними соціологічними організаціями, обмін досвідом соціологічної роботи: інформація світової громадськості про соціальне життя в Україні, ознайомлення української суспільності із здобутками соціологічної науки на Заході.

Місцем перебування Українського соціологічного інституту М. Грушевський вибрав Женеvu – традиційний інтернаціональний центр, де вже тоді перебувало багато національних організацій різних народів. Однак через різні несприятливі обставини ця ідея виявилася нездійсненою.

Найсприятливіші умови для розгортання наукової діяльності української еміграції склалися натомість у Відні (Австрія), де ще 1915 року було засновано Загальноукраїнську культурну раду, яка мала на меті згуртувати українську інтелігенцію Галичини й Наддніпрянської України для науково-культурної діяльності за несприятливих обставин першої світової війни. Саме тут, у Відні, 1919 року М. Грушевський і заснував перший український науковий заклад в еміграції – Український соціологічний інститут [Христюк, 1921]. Завдяки своєму завзяттю та плідній роботі, в досить короткий термін було сформовано бібліотеку, підібрано працівників, зокрема таких відомих учених, як Н. Шраг, В. Старосольський, Д. Антонович, М. Чечель, М. Шаповал, В. Мазуренко, П. Христюк та інші. Для популяризації наукових ідей та самого Інституту організовувалися та проводилися, на високому науковому рівні, громадські читання та лекції. Робота Інституту полягала і в проведенні соціологічних досліджень, матеріали яких в подальшому видавалися. Сам М. Грушевський займався як дослідницькою так і науковою роботою, зокрема читав курс «Початок громадянства» [Грушевський, 1921, с. 42].

Після від'їзду Михайла Грушевського та деяких співробітників Українського соціологічного інституту в Україну, постала нагальна потреба у створенні нової української наукової установи в еміграції. Так, одним із

непересічних заходів у становленні українських соціологічних ідей стало заснування в 1924 році Українського Інституту Громадознавства, очолюваний М.Ю. Шаповалом. Головним об'єктом дослідження Інституту стало українське суспільство. Він постав як приватно-наукова установа, метою якого було накопичувати наявні українські соціологічні сили, і спрямувати їх на вирішення культурно-історичного завдання, яке полягає у соціологічному вивченні життєдіяльності України. На той час українська соціологічна думка дещо призупинила свій розвиток і українське суспільство залишалося не дослідженим на науковому рівні. Інститут ставив перед собою конкретну мету: «вивчення і формулювання практичних проблем, що витікають з конкретних потреб українського народу в дану добу його існування» [Український..., 1925, с. 115]. Інститут мав багато відділів але найбільшим був відділ соціології і політики який очолював сам М.Ю. Шаповал. На посаді керівника інституту йому вдалося налагодити видання соціологічного часопису «Суспільство» і наукового збірника «Народознавство». Згодом силами інституту вдалося видати праці М. Драгоманова, В. Ковалю, В. Петріва та інших науковців, які досліджували соціологічну думку і працювали над поглибленням знань в цій галузі. Саме як українському соціологу, письменнику, політичному діячу Центральної Ради, М. Шаповалу належить понад 30 наукових праць. Вчений розглядав соціологію як найбільш загальну науку про суспільство, здатну об'єктивно відтворити сутність суспільства, його структуру і взаємозв'язки складових елементів. У своїх працях він перший в українській соціології ввів поняття «українське суспільство», стверджуючи що, якщо суспільство творять групи, то в Україні суспільство тоді стане українським, коли будуть створені українські політичні партії, українські профспілки, українські кооперативні спілки, українські школи та ін. [Соціологія..., 2006]. Це бачення українського суспільства дозволило йому здійснити власну класифікацію суспільних груп. Науковець поділив їх на: організовані (держава, сім'я, партія, церква), характерною рисою яких є внутрішній поділ на керуючих (орган управління) і підлеглих; неорганізовані (мовні, статеві, вікові, расові), провідною рисою яких є відсутність сталої організації; прості (спортивне товариство, науковий гурток, кооператив, земляцтво), які об'єднані однією прикметою; складні (економічні класи і національності), характерною рисою для яких є об'єднання по декільком лініям ознак. М. Шаповал прагнув донести українському суспільству, що організація соціологічних студій та

безпосередньо соціологія, як правдива наука про суспільство, стануть початком ідеологічного відродження українського народу, інтелектуальним інструментом становлення української державності [Шостак, 2007, с. 14-20].

Ідеї державності М. Шаповала підтримував і Володимир Старосольський, будучи правником, соціологом, громадським і політичним діячем, зосереджував свою увагу саме на проблемі нації, держави, аналізував соціологічні аспекти права. Він вважав націю окремою цілісністю, суб'єктом, «особовістю» з власним життям, волею та власною долею. На думку В. Старосольського джерело націотворення полягає у прагненні суспільної спільноти до політичної самостійності, самоврядування. Саме соціологія як наука була покликана визначити і проаналізувати причини поведінки людей, яка суперечить правовим нормам. Він аналізував дію правових норм на громадян, називав державу одним з різновидів соціальних зв'язків, сутність якої полягає у силі правових норм [Старосольський, 1998, с. 75].

Достатньо вагомим науковим центром в еміграції стала Українська господарська академія в Подєбрадах [Stryjek, 2000]. Кафедру соціології та теорії нації протягом десяти років (1923-1932 рр.) очолював український соціолог Ольгерд-Іполит Бочковський. В його працях простежувався вплив провідних світових соціологічних поглядів того часу. Вчений розглядав соціологію як науку про суспільство, головним предметом якої є народ і нація. Професор Бочковський вважав, що соціологія повинна залишити позаду «пережитки» позитивізму і не ототожнювати закони природи і суспільства. У своїх поглядах вчений наголошував, що головними процесами у розвитку українського суспільства є суспільна інтеграція і диференціація. Український народ, лише активною боротьбою, власними зусиллями та без втручання зовні може здобути власну державність.

Протягом 1920-х років вчений працював над розробкою наукової теорії нації, започаткував новий напрям наукових досліджень – націологію. Багато уваги Бочковський приділяв розробці національно-державницької концепції самовизначення українського народу. Його соціологічна думка є загальноєвропейським надбанням, хоча національні ідеї він розвивав на прикладі боротьби за незалежність українського народу. Саме Бочковський розробив концепцію виокремлення системи нових соціологічних дисциплін, обґрунтувавши їх актуальність [Бочковський, 1992, с. 46].

Висновки. Соціологія як наука на початку ХХ ст. перебувала в стадії застою і змушена була виборювати собі право на існування як окрема галузь соціогуманітарного знання. Перебуваючи поза межами держави, українські вчені мали «вільний простір» для наукової діяльності. Те, що було зроблено на межі ХІХ-ХХ ст. у напрямку розробки української соціологічної думки в еміграції складають міцний фундамент для подальшого розвитку соціологічних ідей, традицій сьогодні.

Д ж е р е л а:

Бочковський О. І. Вступ до націології. – Мюнхен : 1992.

Грушевський М. Початки громадянства: генетична соціологія. – Москва : 1921.

Кондратик Л. Історія соціології України в іменах. – Луцьк : 1996.

Ручка А. О., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології. – Київ : Наукова думка, 1995.

Соціологія: словник термінів і понять / Є. А. Біленький, М. А. Козловець, В. М. Дебой, М. А. Козловець та інші. – Київ : Кондор, 2006.

Старосольський В. Теорія Нації / Передм. І. О. Кресіної. – Нью-Йорк; Київ : Наук. Тов-во ім. Т. Шевченка: Вища школа, 1998.

Український інститут громадознавства // Нова Україна. – 1925. – Ч. 1.

Ульяновський В. Проекти соціологічного інституту Михайла Грушевського // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 7.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Т.1. – Відень : Український соціологічний інститут, 1921.

Шаповал М. Ю. Загальна соціологія. – Київ : Український центр духовної культури, 1996.

Шостак І. В. Внесок Михайла Грушевського у становлення української соціологічної науки // Наукові записки. Історичні науки. – Вип. 8. – Острог : 2007.

The International at Lucerne 1919: The Resolutions. The Provisional Constitution. – London : The Labour Party, 1919.

Stryjek T. Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego. Analiza wybranych koncepcji. – Wrocław : Fundacja na rzecz nauki polskiej, 2000.

L. Chernii. *The impact of scientific achievements of Ukrainian scholars in emigration on the development of Ukrainian sociological thought.*

In the early 20th century Ukrainian society experienced a serious national political changes. At the present time a large number of Ukrainian scientists were forced to emigrate abroad, where worked actively on the formation and development of the Ukrainian sociological thought.

Keywords: *emigration, Ukrainian sociological thought, society, academics.*

УДК 316.334

К. О. Чернова

ІДЕНТИФІКАЦІЯ СОЦІОСИСТЕМНИХ ЗАСАД ІНСТИТУТУ ОСВІТИ: РОЗГОРТАННЯ ПРОБЛЕМИ ТА ПРОЯВИ НЕРІВНОСТІ

У статті аналізуються якісні зміни в системі освіти та необхідність постановки нових завдань, що забезпечують навчальний процес в умовах швидких змін, змістовність яких у сукупності становить інноваційний розвиток освітньої системи.

Ключові слова: модернізація знань, вища освіта, освітня політика, соціальна нерівність.

Постановка наукової проблеми. В умовах глобалізації та входження України в європейський освітній простір через Болонську декларацію відбувається поступова інтеграція української освіти у світовий освітній простір. Дана тенденція сприятиме підтриманню високого статусу вітчизняної освіти і науки; підвищенню їх конкурентоспроможності, і відповідатиме сучасним світовим стандартам.

Вибір пріоритетів освітньої політики в Україні зумовлений, передусім, такими чинниками. По-перше, активними процесами глобалізації, що передбачають не лише нове облаштування політики, економіки, культури, освіти, але і високий ступінь інтернаціоналізації, внаслідок чого спостерігається тісне поєднання різних національних систем освіти. В таких умовах фундаментальні та професійні знання стають реальним товаром. По-друге, активним залученням особи та її роллю в соціумі, використанням особистісного фактору в структурі економіки, тобто гуманітаризацією освіти. Провідну роль при цьому відіграють забезпечення академічної мобільності учасників освітньо-наукового простору – студентів, академічного й адміністративного персоналу. Важливе значення також має освоєння сучасних освітніх технологій, розроблення та засвоєння курсу на структурні зміни і оновлений зміст якості освіти.

Принагідно зазначимо, що інновації в освіті є важливим способом її адаптації до соціально-економічних умов, що змінюються. Виходячи з того, що Україна є учасником світових інтеграційних процесів і для підвищення

ефективності системи освіти, з боку держави необхідно активно керувати інноваційними процесами в цій галузі. Так, зокрема, в освітньому процесі можуть реалізовуватися всі основні види інновацій: технологічні, продуктові й управлінські (табл.1) [Остапчук, 2006, с. 11]. При цьому застосування нових методів управління освітньою галуззю в цілому (макрорівень) і окремими навчальними закладами (мікрорівень) складає сутність управлінських інновацій.

Таблиця 1.
Характеристика видів інновацій в освіті.

Вид інновації	Результат впровадження	Мета впровадження
1. Технологічна	Впровадження нових технологій освіти (дистанційна освіта або її елементи). Удосконалення вже застосованих технологій (активних методів навчання, комп'ютерних технологій).	Забезпечення конкурентоспроможності наданих освітніх послуг, їх диверсифікація, підвищення якості освіти, реалізація економічних і соціальних функцій.
2. Продуктова	Удосконалення встановлення раціонального співвідношення наданих послуг. Впровадження нових продуктів і напрямів навчання.	
3. Управлінська	Удосконалення чи застосування якісно нових методів державного управління навчальними закладами і освітньою галуззю в цілому. Теж саме, тільки на рівні певного навчального закладу.	

Однією з інноваційних форм розвитку діяльності організації, сфери чи будь-якого соціального утворення, що зумовлює цілісний і системний розвиток та удосконалення діяльності чи функціонування є системний

менеджмент. На відміну від традиційних моделей менеджменту, системні моделі передбачають розуміння самої організації та сфери, у якій вона функціонує, як цілісної системи, які перебувають у системних зв'язках. Стратегічний менеджмент є однією зі складових, як вважають одні автори, або – однією із моделей системного менеджменту, як вважають інші. На відміну від традиційних моделей менеджменту, системні моделі передбачають розуміння самої організації та сфери, у якій вона функціонує, як цілісної системи, які перебувають у системних зв'язках. Відносно короткі, але якісні впливи (інтервенції) у межах системного простору дозволяють зумовити цілісний і якісний результат, досягають стійкого ефекту щодо адаптації організації до змін, які відбуваються у сфері її існування [Маноха, 2006, с. 401-402].

В сучасних умовах стратегічне управління освітою є головною метою розвитку, яка зумовлює потребу розв'язання таких основних взаємозалежних завдань: вдосконалення механізму управління професорсько-викладацьким складом; розроблення методологічних основ управління мотивацією праці; вибір основних критеріїв і показників ефективності управління в умовах модернізації освіти.

Ефективне управління освітою сьогодні неможливе без чіткої загальнонаціональної стратегії щодо оптимальної кількості фахівців для виробничої і невиробничої сфер. Надлишок спеціалістів з одного фаху (наприклад, юристів і економістів) і нестача інших (інженерів, хіміків) призводить до перекосів і в освітній сфері, і в народному господарстві. Це створює нездорову конкуренцію на ринку праці і призводить до витрати зайвих коштів для перекваліфікації тих, хто не знайшов роботи за фахом. Таким чином, стратегії управління освітою в Україні мають базуватися на чіткій інформаційній базі щодо реальних потреб суспільства в тих або тих спеціалістах [Вікторов, 2005, с. 70].

Слід також звернути увагу на зміну базисного типу особистості, котра свідчить, що на теперішньому етапі свого розвитку українське суспільство за «людськими ресурсами» більшою мірою готове до демократичних і ринкових перетворень, ніж це було впродовж перших років незалежності України. Так, в останні роки в Україні суттєво побільшало так званих «інтерналів» – людей, котрі відповідальність за те, як складається їхнє життя, покладатимуть передусім на самих себе, а не на зовнішні обставини. І хоча «екстерналів» і досі більше за «інтерналів», в останні роки вони вже не

становили більшості населення. Якщо зважити, що інтернальність є психологічною домінантою людей, які живуть в економічно розвинених демократичних державах, можна констатувати, що в Україні останніми роками спостерігається тенденція наближення особистісних характеристик населення до базисного типу особистості в країнах Заходу [Головаха, Паніна, 2008, с. 83].

Високий рівень освіти населення традиційно вважається конкурентною перевагою України, що дозволяє їй утримувати відносно високі показники в рейтингу (ІЛР) – індексу людського розвитку та вважатися країною з високим інноваційним потенціалом [Національна..., 2008, с. 25-26]. Так, зокрема, за дослідженнями Всесвітнього економічного форуму, Україна займає 53 місце (у рейтингу з 131 країни) за рівнем вищої освіти. У рейтингу розвитку наукової інфраструктури, опрацьованого фахівцями Інституту розвитку менеджменту (м. Лозана, Швейцарія), Україна посідає 27 місце (у рейтингу з 55 країн) [Головаха, Горбачик, 2008, с. 252], що свідчить про наявність потужного потенціалу розвитку саме на основі використання потенціалу економіки знання.

Рівень освіченості є одним із трьох елементів, зачислених фахівцями Програми Розвитку ООН у розрахунок індексу розвитку людського потенціалу. Так, зокрема, протягом 2000-2007 рр. спостерігалось незначне коливання індексу рівня освіти: у 2000 році індекс рівня освіти для України було визначено на рівні 0,92, а у 2007 р. – 0,95. Досить високе значення індексу рівня освіти зумовлено, насамперед, розвиненою інфраструктурою навчальних закладів усіх рівнів акредитації та потужною науковою школою, основа яких була закладена ще за радянських часів [Головаха, Горбачик, 2008, с. 250]. Для порівняння, у 2007 р. максимальне значення індексу освіченості населення на рівні 0,993 має Австралія (індекс розвитку людського потенціалу дорівнює 0,962, що відповідає 3-у місцю в загальному рейтингу країн), Ірландія (індекс розвитку людського потенціалу дорівнює 0,959, що відповідає 5-у місцю в загальному рейтингу країн). Фінляндія (індекс розвитку людського потенціалу дорівнює 0,952, що відповідає 11-у місцю в загальному рейтингу країн). Сусідами України за рейтингом (індекс розвитку людського потенціалу дорівнює 0,788, що відповідає 76-у місцю в загальному рейтингу країн) є Колумбія з індексом освіченості населення на рівні 0,869 (індекс розвитку людського потенціалу дорівнює 0,791, або 75 місце в загальному рейтингу країн) та Самоа з індексом освіченості

населення на рівні 0,903 (індекс розвитку людського потенціалу дорівнює 0,785, що відповідає 77 місцю у загальному рейтингу країн). Цікавим є факт, що нижче України немає жодної країни, яка б мала індекс освіченості населення більшим ніж встановлено для України. Це переконливо засвідчує невідповідність наявного рівня освіченості реальному рівню життя в країні, яке обумовлено неефективним використанням потужного резерву в межах людського потенціалу країни та недосконалістю механізмів державного управління у відповідній галузі [Головаха, Горбачик, 2008, с. 255]. Таким чином, сьогодні в українському суспільстві створені важливі передумови для формування і використання людського капіталу та елементів людського розвитку.

В той же час, якщо ми звернемося до показників розвитку українського суспільства щодо освіти в контексті європейських досліджень, то отримаємо такі результати: (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Як Ви оцінюєте стан системи освіти у Вашій країні? (0 – дуже поганий, 10 – дуже гарний).

	2005	2007		2005	2007
Австрія	5.60	5.70	Норвегія	6.38	6.42
Бельгія	6.36	6.59	Польща	5.15	5.25
Болгарія	-	3.57	Португалія	3.89	4.20
Велика Британія	5.56	5.56	Росія	-	4.27
Греція	5.09	-	Румунія	-	4.92
Данія	7.32	7.57	Словаччина	5.13	5.64
Естонія	5.55	5.38	Словенія	5.03	5.31
Ірландія	6.92	6.76	Угорщина	4.49	4.31
Ісландія	6.85	-	Україна	4.10	4.06
Іспанія	5.28	5.20	Фінляндія	7.94	7.94
Кіпр	-	6.35	Франція	4.95	5.00
Латвія	-	4.64	Чехія	6.33	-
Люксембург	5.38	-	Швейцарія	6.19	6.30
Нідерланди	5.89	5.78	Швеція	5.53	5.64
Німеччина	4.26	4.46			

І наведемо ще – середнє значення задоволеності станом системи освіти в країні (шкала від 0 до 10).

ESS R 2	ESS H 3
Min=3.89 (Португалія) Max=7.94 (Фінляндія) Україні = 4.10	Min=3.57 (Болгарія) Max =7.94 (Фінляндія) Україна = 4.06

Принагідно вважаємо за доцільне зазначити, що громадяни України оцінюють нинішній стан системи освіти у своїй країні нижче, ніж інші європейці (середня оцінка за шкалою від 0 до 10 балів – 4,1), за винятком Болгарії (3,6), тоді як у найближчих сусідів – поляків, чехів і словаків – домінують оцінки понад 5 балів, а в Данії та Фінляндії – понад 7 балів. Найближче до українців за оцінками стану освіти – росіяни (4.3) та португальці (4.2). Дивує, що Україна і Португалія потрапили в одну групу, якщо брати до уваги, що середньостатистичний українець навчався в різних навчальних закладах 11,3 роки, а португалець – 7,4. Утім, у більшості країн Європи середнє значення років, витрачених на здобуття освіти, перевищує відповідний показник України (за винятком Румунії, Болгарії, Польщі та Словенії). Але це перевищення – не надто суттєве (не більш як 2 роки). Гіршим для України є інше – за останні 12 місяців удосконалювали свої знання та навички, необхідні для роботи, на курсах, лекціях і тренінгах 51% датчан, 50% норвежців, 36% словенців, 22% поляків і лишень 12% наших співгромадян. Тільки громадяни Греції (усього 9%) ще менше схильні чогось навчатися в зрілому віці, ніж українці. На жаль, відставання від переважної більшості країн Європи за два роки спостережень не скорочується: з 2005 року не підвищився показник кількості років, витрачених на освіту, а тих, хто навчався на курсах та тренінгах, в Україні у 2007 році виявилось навіть на 3% менше, ніж у 2005 році [Головаха, Горбачик, 2008, с. 131].

Поряд з цим, існують негативні тенденції, які свідчать про незатребуваність якісної освіти (насамперед, через те, що навіть вища освіта в Україні не гарантує якісного робочого місця, підвищення добробуту та усунення загрози бідності; втрачають позиції фундаментальні науки та інженерні спеціальності; система вищої освіти не орієнтується на потреби ринку праці).

Сьогодні сформувалося стійке протиріччя між системою вищої освіти і ринком праці. Внаслідок глобалізаційних процесів послуги вищої освіти набувають ознак товару і функціонують на ринку освітніх послуг, що створює нерівність в задоволенні освітніх потреб малозабезпечених верств населення. Тому обов'язково треба враховувати чинник співвіднесення національних освітніх програм з економічними пріоритетами держави та потребами на ринку праці.

Так, зокрема, сьогодні на одну вакансію економіста претендують 85 осіб, бухгалтера – 20. Водночас, попит на інженерів-механіків, інженерів-приладобудівників удвічі перевищує їх випуск, фахівців у галузі інформаційних технологій – в чотири рази – (це світова тенденція: в Японії дефіцит інженерних кадрів понад 1 млн., у Німеччині – 1,5 млн., у США – 2,5 млн. осіб). Проте ці країни мають можливості усунути нестачу таких фахівців за рахунок залучення емігрантів високої кваліфікації. В Україні – ситуація протилежна – фахівці високої кваліфікації емігрують за межі країни [Національна..., 2008, с. 25-26]. В даному випадку знову вважаємо за доцільне звернутись до результатів соціологічного опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова. Так, зокрема, на запитання: «Який характер освіти є сьогодні найбільш перспективним на ринку праці?» відповіді респондентів розподілилися таким чином:

Юридична	52.8%
Економічна	51.7%
Медична	33.6%
Мовна (іноземні мови)	27.5%
Інженерно-технічна	19.7%
Журналістська	11.0%
Політологічна	9.6%
Воєнна	7.5%
Педагогічна	7.0%
Фундаментальні науки (фізика, хімія, біологія, математика тощо)	6.4%
Гуманітарна (історія, філософія, психологія, літературознавство тощо)	6.0%
Екологічна	4.6%
Інше	2.4%
Важко відповісти	9.2%

Рівень освіти чинить і опосередкований вплив на добробут конкретної особи та її родини, оскільки дає змогу краще реалізувати себе на ринку праці. Якщо серед осіб з повною вищою освітою у 2011 р. визначають свій соціально-економічний статус як «безробітний» лише 4,8% (у 2005 р., відповідно 4,5%), то серед осіб з неповною вищою освітою цей показник зростає до 6,9% (2005 р. – 7,9%), а з повною загальною середньою освітою – до 13,6% (2005 р. – 15,6%) [Нерівність в Україні..., 2012, с. 170].

Аналіз окремих показників економічної активності населення залежно від рівня освіти (рівень зайнятості, в т. ч. у неформальному секторі економіки, рівень безробіття) свідчить, що протягом 2000-2011 рр. найвищий рівень зайнятості мали особи, які здобули повну вищу освіту, а найнижчий – з початковою загальною або взагалі без освіти. Хоча рівень зайнятості жінок поступається чоловікам (у 2011 р. 57,5% проти 66,7%), однак наявність більш високого освітнього рівня як у жінок, так і чоловіків є запорукою вищого рівня зайнятості на ринку праці [Нерівність в Україні..., 2012, с. 172].

У міжнародній практиці найбільш відомими напрямками дослідження опосередкованих впливів освіти на нерівність стали такі: вплив освіти на соціальну стратифікацію: взаємозв'язок соціокультурного капіталу та освітніх шансів; вплив економічної та культурної нерівності на освітню нерівність; вплив соціального капіталу на освітній ефект; нерівність та заохочення системою освіти культурних практик привілейованих груп; автономія вищої освіти як фактор відтворення соціальної нерівності; цінність освіти для різних соціальних класів/страт та їхні освітні можливості тощо [Нерівність в Україні..., 2012, с. 160].

Серед основних проблем, які визначають фахівці у контексті приєднання України до Болонського процесу такі: надлишкова кількість навчальних напрямів і спеціальностей, відповідно 76 та 584, кращі світові системи вищої освіти мають у 5 разів менше; недостатнє визнання в нашому суспільстві й економіці ступеня «бакалавр» як кваліфікаційного рівня; існуюча в масовому вимірі тенденція до погіршення якості всіх рівнів освіти; збільшення розриву зв'язків між освітянами і працедавцями, між освітньою сферою і ринком праці; невиправдана плутанина в розумінні рівнів спеціаліста і магістра: з одного боку, близькість програм спеціаліста і магістра, їхня еквівалентність за освітньо-кваліфікаційним статусом, а з другого, – вони акредитуються за різними рівнями, відповідно за третім і четвертим [Вікторов, 2005, с. 67].

Отже, на сьогодні у вищій освіті України поки-що існує чимало проблем і завдань, основними з яких є недостатнє фінансування цієї галузі, що проявляється у неналежній якості підготовки фахівців, а в кінцевому рахунку, негативно впливає на освітній потенціал України в цілому.

Водночас також слід дбати і про збереження фундаменту вітчизняної освіти. Адже, перебуваючи в цьому процесі, система вищої освіти України повинна враховувати свій наявний рівень розвитку, не втративши при цьому всі свої найкращі надбання, з одночасним трансформуванням до вимог європейського освітнянського простору та українського суспільства. При цьому система освіти, на нашу думку, повинна служити ефективним інструментом соціального вирівнювання, а не підтримки та поглиблення соціальної стратифікації. Головний висновок полягає в тому, що сектор вищої освіти є неоднорідним за різними показниками, і в тому числі за цілями функціонування вищих навчальних закладів. Ці цілі не суперечать основним завданням вищої освіти, але накладають специфіку на діяльність вузу, а отже і на специфіку менеджменту.

Безумовно, успішне вирішення існуючих проблем в освітній галузі залежатиме від того, як швидко та ефективно вони будуть розв'язані на всіх рівнях функціонування системи вищої освіти.

Д ж е р е л а:

Вікторів В. Нові моделі управління освітою // Вища освіта України. – 2005. – № 2.

Головаха Є., Горбачик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005-2007 роки. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2008.

Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг. – Київ: 2008.

Маноха І. П. Стратегічний менеджмент в освіті: соціальні та психологічні антиномії впровадження // Вища освіта України у контексті інтеграції до Болонського процесу, 2006. – Том 3.

Національна безпека і оборона. – 2008. – № 4.

Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е. М. Лібанової. – Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2012.

Остапчук В. Механізми держуправління безперервною освітою в Україні. – Автореф. дис. на здобуття канд. наук з держ. управління. – 25.00.02. – Донецьк: 2006.

Ходикіна І. Ю. Університетська освіта в контексті інноваційного розвитку України. – Автореф. дис. канд. екон. наук: 08.09.01. – Львів : 2006.

Human Development Report 2011. Sustainability and Equity: A Better Future for All / United Nations Development Programme. – New York : 2011.

Key Data on Education in Europe, 2009 Edition / EACEA; Eurydice; Eurostat. – Brussels : Eurydice 2009.

K. Chernova. Identification sociosystem principles Institute of Education: deployment problems and manifestations of inequality.

This article analyzes the qualitative changes in the education system and the need for setting new objectives that ensure the learning process in terms of rapid change, the richness of which, in the aggregate innovative development is the educational system.

Keywords: *modernization of knowledge, higher education, educational policy, social inequality.*

УДК 316.7

В. І. Крячко

ОПЦІОНАЛЬНА СТРУКТУРА ЗНАННЯ В ЕТНОСОЦІОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ

У статті здійснюється спроба експлікації опціональної структури знання в етносоціології релігії. Проаналізовано частину сучасних наукових та інформаційних ресурсів у контексті їх інтерконекції із науковим полем, об'єктом та предметом етносоціології релігії, а також експліковано деякі опціонанти фреймування знання в етносоціології релігії.

Ключові слова: *етнічність, етнорелігійний простір, етносоціологія, етносоціологія релігії, знання, релігія, система, структура, соціологія, фрейм.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження даної проблематики пов'язана із опціональною потребою у контекстуальному вивченні взаємодії різних релігій та етнічностей в етнорелігійному просторі розвитку соціальних суб'єктів та систем. Адже інформації в глобалізованому соціумі стає все більше і більше, і при дослідженні певної проблеми чи конфлікту кількість дотичних до них публікацій та наукової (а також квазінаукової) літератури можуть зростати, проте їх якість і корисність для вирішення того чи іншого питання можуть бути обернено пропорційними до їх кількості.

Тобто кількість інформаційних джерел та повідомлень в соцієтальному, науковому та медіапросторах стосовно тієї чи іншої тематики часто не відповідає їх якості, а тому не тільки не допомагає знизити напругу у тому чи іншому релігійному чи етнічному конфлікті чи вирішити конкретну соцієтальну чи етнорелігійну проблему у соціальному просторі функціонування соціальних суб'єктів та систем, а й навіть заважає їх врегулюванню створюючи інформаційно-сміслові перенавантаження, наднавантаження та інформаційні «шуми» (беззмістовна «водичка» та «пережовування пережованого» у різних формах) для соціальних суб'єктів, які прагнуть вникнути в суть конкретних проблемних та конфліктних соцієтальних ситуацій, явищ, феноменів, процесів, станів та подій, а також прийняти активну участь у їх деескалації, врегулюванні та ліквідації.

Тому, на нашу думку, в сучасну глобалізаційну та глокалізаційну епоху виникає потреба у контекстуальному, чіткому, конкретному, науковому інформуванні та знанні про конкретні експліканти (вияви) соцієтальної реальності. Адже часто події розвиваються так швидко, що немає достатньо часу для всеглибокого їх вивчення і потрібно швидко-терміново зрозуміти основні штрихи тих чи інших питань та проблем. У таких випадках виникає потреба у контекстуальному навчанні та знанні стосовно конкретних виникаючих чи вже існуючих, наприклад, конфліктів, суперечок, проблемних ситуацій тощо.

Тематика взаємодії різних релігій з різними етнічностями є однією із найактуальніших сьогодні, адже більшість сучасних збройних конфліктів та інших найактуальніших соцієтальних суперечностей мають релігійну чи етнічну генезу. Тому структуризація знання стосовно реалій функціонування соціальних суб'єктів та систем в етнорелігійному просторі як просторі взаємодії різних релігій з різними етнічностями є надзвичайно актуальною у ракурсі програм сучасного контекстуального навчання та концептуалізації етносоціології релігії як опціональної галузі соціології.

Отже, актуальність обраної теми статті впливає із *проблеми*, що склалася в даному напрямку досліджень, а саме: протиріччя між наявністю множини джерел, присвячених теоретичним засадам соціології релігії і етносоціології та малою представленістю цілісних теоретичних праць метатеоретичного рівня, присвячених аксіоматичним засадам, фундаційним ідеям та концептуалізації структури знання як теоретико-праксіологічної системи в етносоціології релігії як опціональній галузі соціології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематики дослідження даної статті стосуються концептуально-теоретичні праці дослідників, які перебувають у наукових просторах соціології, соціології релігії, синергетики, етносоціології та етнології релігії, зокрема таких як: Ф. Барт (етнічні кордони), В. Вайс (етнорелігійні маркери), М. Вебер, Г. Гегель (релігія), Ф. Геккман, Д. Глейзер, Л. Гумільов, Л. Дробіжева (етносоціологія), А. Дугін (релігія, етносоціологія), Е. Дюркгейм, В. Євтух (етносоціологія, соціологія, етнологія, етноісторія), Ф. Знанецький (соціологія, етносоціологія), О. Картунов (етнополітологія), А. Колодний (релігієзнавство), О. Конт, Н. Луман (соціологія соціальних систем), С. Малєшевч (соціологія етнічності), К. Маркс, М. Пірен (соціологія релігії, етнопсихологія), Ю. Романенко (синергетика, соціологія соціальних систем, соціологія візуального символізму, візуальна аналітика), Е. Сміт (дослідження етнічності), Г. Спенсер (органіцизм), С. Субботін (системи штучного інтелекту), Л. Филипович (етнологія релігії), А. Хіслоп (етнорелігійні маркери), В. Циба (системна соціальна психологія), Р. Шермерхорн, С. Широкогоров (теорія етносу), К. Юнг (етносимволи) та інших.

Метою статті є експлікація основних складових елементів структури знання як теоретико-праксіологічної та фреймової системи в етносоціології релігії як опціональній галузі соціології.

Викладення основних результатів дослідження. Для експлікації основних штрихів концептуалізації знання в етносоціології релігії спочатку спробуємо сконцентруватись на деяких опціонантах формування етносоціології релігії як галузі соціологічного знання, адже саме в рамках цієї науки ми пропонуємо досліджувати фрейми знання про взаємодію різних соціальних суб'єктів з різними етнічними та релігійними системами в етнорелігійному просторі. Під опціонантами концептуалізації будемо розуміти конкретні структуровані та системні теоретичні пропозиції-можливості для концептуалізації наукових конструктів (понять та систем понять), наприклад, як у даному випадку це концептуальні пропозиції для наукового конструкту (наукової системи) «етносоціологія релігії» як опціональної наукової дисципліни та галузі соціології. Етносоціологія релігії бачиться автором як міждисциплінарний науковий конструкт, який можна вивести опираючись на наукові напрацювання вчених в соціології релігії,

соціології, етносоціології, етнології релігії (як основних) та інших суміжно-дотичних до них наук.

На сьогодні практично жодний народ (макроетнос) у світі не зберіг своєї релігійної та етнічної однорідності. Людство перетворилося на поліетнічну та полірелігійну спільноту. Навіть українців, які етнічно і релігійно відносно гомогенні, не можна ототожнити з якоюсь однією релігією [Филипович, 2009, с. 122], а, наприклад, християнство (як одну із кількох світових релігій) сповідують представники багатьох етносів (народів) та етнічностей світу і християнство при взаємодії з різними етносами та етнічностями нерідко видозмінюється і набуває різних етнорелігійних форм у соціальному просторі (що проявляється у різних християнських (квазіхристиянських) обрядах та ритуалах). Тому надзвичайно актуальними в епоху сучасності, як ми вважаємо, є соціологічні дослідження етнічного в релігійному та релігійного в етнічному (що може бути частиною предмету етносоціології релігії), а також як взаємодії різних етносів (етнічностей) та релігій, так і міри та градації важливості (актуальності) етнічності та релігії (складових полів структури етнорелігійного простору) для різних соціальних суб'єктів (тобто яку роль у порівнянні одна з одною відіграють останні у життєдіяльності індивідів, груп, спільнот, соціальних підсистем та соціуму вцілому) з метою експлікації міри присутності в ідентичності конкретного соціосуб'єкта тієї або іншої релігійної чи етнічної ідентичностей. Такі дослідження опціонально можуть створити базис для подальшої вибудови профілю ідентичності (зокрема і етнорелігійної) конкретного соціального суб'єкта з метою розуміння значення етнічності та релігії як для окремої людини, так і для соціуму вцілому, що сприятиме соціоєвалюації динаміки різних етнорелігійних ситуацій (за допомогою, наприклад, інтерв'ювання та анкетування як соціологічних інструментів соціоєвалюації) в різних регіонах світу, а також попередженню міжетнічних та міжрелігійних конфліктів. Тому надзвичайно актуальною є розробка системи і технологій контекстуального знання та навчання для вирішення певної проблеми (етнічний чи релігійний конфлікт, наприклад), а також евалюація знань (соціоєвалюація знань) у тому чи іншому контексті. Соціоєвалюація знання стосовно етнорелігійного простору у даному контексті може виступати опціантою-складовою предмету етносоціології релігії як галузі соціології.

Проаналізувавши певну частину наукових джерел, які стосуються соціології релігії та етнології релігії [Дугин, 2001; Пірен, 2008; Филипович, 2000, 2009; Biard, 2010; Campbell, 2008; Chong, 1998; Deal, 2003; Malešević, 2004; Safran,

2008 та ін.], нами було виявлено існування певного наукового теоретико-методологічного дефіциту: в соціології релігії – перманентного врахування проблематики взаємодії релігії та етнічності, а в етнології релігії (яка часто асоціюється із дослідженнями етнорелігійності та етнорелігійного простору) – застосування соціологічного апарату у дослідженнях взаємодії етносу та релігії. Тому опціонально виникає потреба формування такої галузі соціологічних знань як етносоціологія релігії, яка б могла інтегрувати та взаємопов'язати соціологічні, релігієзнавчі та етнологічні способи та технології наукового пізнання та дослідження. Взаємодоповнювальні міждисциплінарні кроссдослідження у вищенаведених галузях наукового знання можуть, на нашу думку, спонукати до виокремлення окремої мультидисциплінарної дисципліни – етносоціології релігії – для дослідження інтеракції полів етнічності та релігії у соціальному просторі функціонування різних соціальних та етнорелігійних систем. І разом з тим соціологічні дослідження етнорелігійного простору соціуму можуть виступати опціонантами концептуалізації системи предмету етносоціології релігії.

На нашу думку, одним із основних для опціональної концептуалізації етносоціології релігії є, звичайно, теоретико-методологічний базис етносоціології. Етносоціологія є міждисциплінарною наукою, оскільки вона виникла на межі соціології та етнології (у західній науці – на межі соціології та культурної антропології). «Етносоціологія (від грецьк. *ethnos* – народ; латин. *socius* – суспільний; грець. *logos* – наука) – це наука, яка досліджує параметри соціальної структури народів як етносів, значимі явища культури різних етносів, взаємозв'язок змін у культурі та суспільстві, зокрема у мові, побуті, етнічних орієнтаціях, закономірності й особливості міжетнічних стосунків» [Євтух, 2012, с. 136]. Також етносоціологія вивчає феномен етнічності, дослідження якої опціонально може також входити до предмету етносоціології релігії. Більше того, вивчення взаємодії різних етнічностей з різними ідентичностями та релігіями за допомогою соціологічного апарату опціонально може виступати базоутворюючим джерелом формування структури знання в етносоціології релігії.

А оскільки в ідентичності одного етносоціального суб'єкта можуть бути присутні іманенти (внутрішньо притаманні властивості і якості) різних етнічностей і поле однієї етнічності може поширюватись на простір інших етнофорів, етносів, націй та релігій, то, на нашу думку, існує потреба в оцінці міри впливу етнічностей на релігії і, навпаки, релігій на етнічності. Це

може відбуватись в рамках етнорелігійної соціоєвалюації – соціологічної системи дослідження, інструментів оцінки та технологій науково-консультативного супроводу взаємодії релігійних просторів з етнічними просторами у соціальному просторі функціонування соціальних суб'єктів. Етнорелігійна соціоєвалюація, таким чином, може стосуватись дослідження змін та явищ, вироблення моделей оцінки стану та алгоритмів вирішення проблем, які реалізуються у сучасному етнорелігійному просторі. Етнорелігійна соціоєвалюація також може бути пов'язаною із визначенням етнорелігійних тенденцій та прогнозуванням опціональних конфліктогенних ситуацій, які можуть виникнути при взаємодії різних етнічностей та релігій.

Міжетнічні та міжрелігійні конфлікти, які важко розв'язуються у демократично-плебісцитарний спосіб, потребують ґрунтовної соціоєвалюації у етнорелігійному контексті. Вивчати їх потрібно із застосуванням специфічних методів, які за сучасних інтерпретацій пов'язуються з етносоціологією та соціологією релігії, а в майбутньому опціонально можуть розроблятись, на нашу думку, також і в рамках методологічних технологій етносоціології релігії.

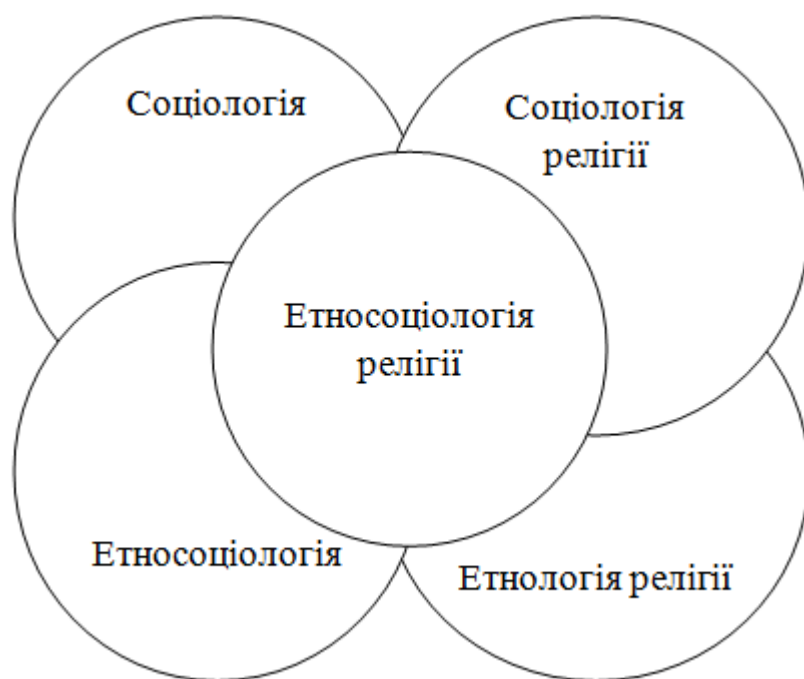
Отже, етнорелігійна соціоєвалюація як інструмент етносоціології релігії може сприяти налагодженню міжрелігійного, міжкультурного та міжетнічного діалогів (зокрема попередженню та врегулюванню опціональних міжрелігійних, міжетнічних та етнорелігійних конфліктів) та створенню конструктивних моделей функціонування полірелігійних та поліетнічних соціумів в умовах сучасного інформаційно-комунікаційного простору інтеракції різних релігійних та етнічних соціальних систем.

На думку автора, етносоціологія релігії – опціональна наука про соціальну взаємодію різних етнічностей з різними релігіями у соціальному просторі функціонування різних соціальних систем та соціальних суб'єктів. Етносоціологія релігії (соціологія етнорелігійного простору) – інтегративна дисципліна, яка б могла поєднати досвід досліджень у сфері релігії та етнічності, відносно непоєднаних та певним чином антитезних, адже етнічність більше тяжіє до земного, а сфера релігії – до духовного (позаземного). Своєрідним поєднантом-інтегратором цих сфер може виступити соціологія як наука про соціум як соціальну систему, де взаємодіють та взаємовпливають поля етнічності та релігії. Соціологія стоїть в центрі та між релігією та етнічністю як наука про методи соціологічного осмислення цих соціальних явищ. Тому статус соціології, на нашу думку, в

етносоціології релігії близький до метаінтегративного. Разом з тим, як ми вважаємо, соціологічні інструменти опціональних досліджень в галузі етносоціології релігії перманентно потребуватимуть певного доконструювання (оновлення) та новоконструювання внаслідок специфічності її опціонального об'єкту та предмету. Об'єктом етносоціології релігії може виступати етнорелігійний простір сучасності, а предметом – вивчення у соціологічному ракурсі особливостей когерації (взаємозв'язку як процесу) та взаємодії різних етносів як соціальних суб'єктів, етнічностей та релігій в етнорелігійному соціопросторі, а також – пошук та експлікація етнічного в різних релігіях та релігійного в різних етнічностях за допомогою соціологічних інструментів та технологій.

Отже, динамічна (взаємозмінна) структура концептуально-наукового базису для вибудовування структури знання етносоціології релігії, виглядає наступним чином (Рис. 1):

Рисунок 1. Схема інтерконекції базуєтворюючих полів знання в структурі знання етносоціології релігії.

Спробуємо також навести деякі опціональні конституюнти структури проблемного поля та можливих подальших досліджень пов'язаних із науковим простором етносоціології релігії: етнічність, релігія, етнос, (етно)соціальний суб'єкт, етнорелігійний простір, етнорелігійні процеси, інфографіка різних релігій та етнічностей – корелятивні соціопросторові (географічні) карти, етнорелігійна статистика, метатериторіальні етнорелігійні спільноти, поліетнічність, полірелігійність (полірелігійність), етнічні релігії (релігії

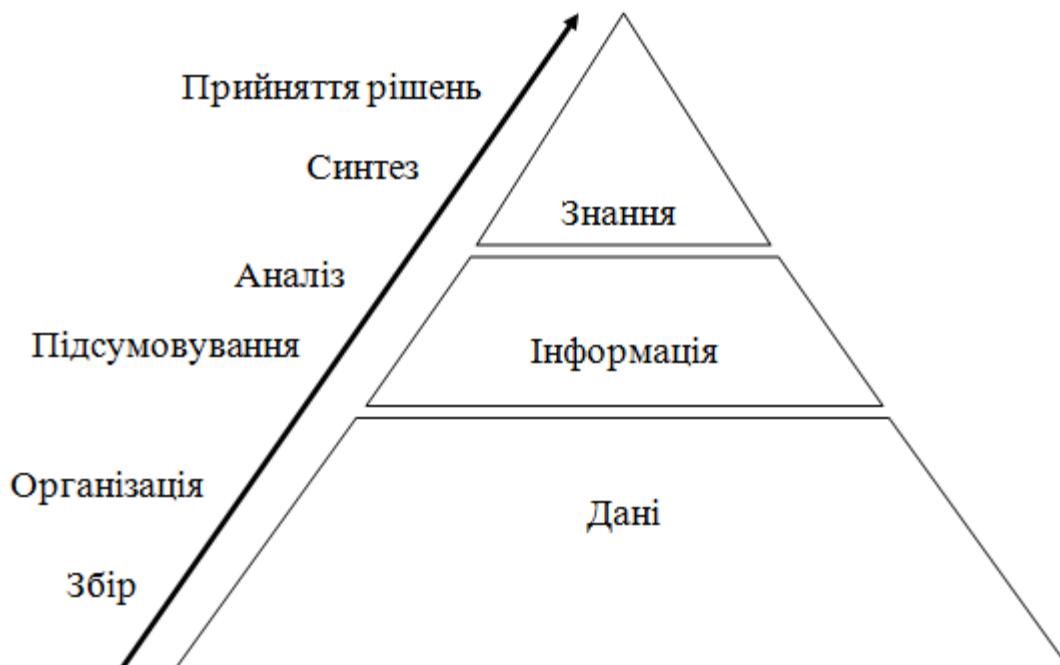
народів Африки, індуїзм, іудаїзм) та метаетнічні (трансетнічні, надетнічні) релігії (християнство), міжконфесійний простір, ментальний профіль (які його складові (толерантність, наприклад) сприяють утворенню та розвитку на території тої чи іншої держави різних релігій та конфесій), етнорелігійний профіль (фрейм) соціальних суб'єктів, міжконфесійна напруга, національна самосвідомість, ідентичність, етнорелігійна самоідентифікація, взаємодія між автохтонними та алохтонними релігіями та етнічностями у певному соціопросторі, діаспора та її етнорелігійний простір, географічний детермінізм, етнорелігійність і урбанізація, етнорелігійна соціоєвалюація, виявлення квазірелігій та квазіетнічностей, етнорелігійні конфлікти, євалюація діяльності релігійних організацій, етнорелігійні символи та смисли, сигніфікативне поле етнорелігійного простору, етнорелігійна ідентифікація, етнорелігійне знання тощо.

Далі наведемо кілька визначень знання, які зустрічаються у науковій літературі з метою кращого розуміння концептуалізаційної структури знання в етносоціології релігії. Знання – форма існування і систематизації результатів пізнавальної діяльності людини, суб'єктивний образ, об'єктивна реальність, тобто адекватне віддзеркалення зовнішнього і внутрішнього світу в свідомості людини у формі уявлень, понять, думок, теорій. Знання у широкому сенсі – сукупність понять, теоретичних побудов і уявлень, у вузькому сенсі – дані, інформація [Знання..., 2014].

Знання в теорії штучного інтелекту – сукупність даних (у індивідуума, суспільства або у системи штучного інтелекту) про світ, що включають інформацію про властивості об'єктів, закономірності процесів і явищ, а також правила використання цієї інформації для ухвалення рішень. Правила використання, в свою чергу, включають систему причинно-наслідкових зв'язків [Субботін, 2008]. Зважаючи на визначення релігії у християнському ракурсі (діяльність, яка направлена на відновлення зв'язку з Богом), можна з впевненістю сказати, що теорія штучного інтелекту є актуальною (для етносоціології релігії) не тільки для формування уявлень про знання як систему даних про взаємодію різних релігій з різними етнічностями у соціальному просторі функціонування соціальних суб'єктів, а також і для дослідження етнорелігійних активностей цих соціосуб'єктів, зокрема в аспекті вивчення причинно-наслідкових зв'язків їх діяльності в етнорелігійному просторі.

Таким чином, формування знання в етносоціології релігії опціонально може відбуватись за нижченаведеною схемою (Рис. 2).

Рисунок 2. Опціональна схема формування знання в етносоціології релігії.

Екстраполюючи класичний розподіл знання у багатьох науках на емпіричні та теоретичні, в етносоціології релігії пропонуємо використовувати як базовий цей же підхід при структуруванні знання. Емпіричні знання можна отримувати за допомогою соціологічних емпіричних методів пізнання – спостереження, вимірювання, експерименту тощо. Теоретичні знання – абстракції, аналогії, схеми, моделі тощо – можуть використовуватися для врегулювання та прогнозування конфліктних ситуацій, які виникають при взаємодії різних релігій, етнічностей та соціальних суб'єктів у соціальному і етнорелігійному просторах [Знання..., 2014].

Разом із тим, в рамках етносоціології релігії ми пропонуємо також розширити вищенаведений розподіл знання, додавши до цієї диференційної структури класифікації знання наступні види знання: 1) контекстуальні знання (необхідні для негайного (термінового, моментального) вирішення спонтанновиникаючої реальносучасної проблемної ситуації); 2) ситуативні знання (знання стосовно певної ситуації, що має місце у соціальному та етнорелігійному просторах функціонування соціальних суб'єктів); 3) відкладені (резервні, неактуальні на даний час) знання (на певний час (термін)); 4) архівні знання (пошук у разі необхідності глибше і ширше

розібратись у тому чи іншому питанні). Також обов'язковим є, на нашу думку, створення експлікативної (пояснювальної) схеми-системи посилань (references – англ.) та лінків (links – англ.) на відкладені та архівні знання для швидкого їх знаходження у шпайхері фреймів (від нім. Speicher) – накопичувачі знань (наприклад, сервер), а також фільтрів-структур для відсіювання інформаційних шумів – концептуально-базових соціоєвалюаційних конструктів та моделей відсіювання «сміттєінформації» (не корисної та контекстуально-обезсмісленої інформації). Даний підхід відкриває можливість для конкретного актора врегулювання певного опціонального соціального та, зокрема, етнорелігійного конфлікту достатньо швидко стати досить обізнаним (розібратись у базових питаннях) у певній контекстуальній проблематиці (зрозуміти основні контекстуальні штрихи певної проблемної ситуації), потрібній для подальшого вирішення тієї чи іншої етнорелігійної конфліктної ситуації, що допоможе врегулювати конкретну суперечність і зберегти здоров'я та життя тих чи інших соціальних суб'єктів, які перебувають у соціопросторі певного міжетнічного чи міжрелігійного конфлікту.

У контексті логіки викладу матеріалу даної статті, на нашу думку, доцільно також нагадати тезис стосовно того, що знання, як відомо, фіксується в сигніфікантах (знаках, позначниках) природних і штучних мов як мультисигніфікативних та мультикодових конструктів соціальних суб'єктів, як невербально-вербальних «баз даних» останніх. У свою чергу, соціальний та інформаційний простори сповнені різноконтекстуальних візуалізацій, які експлікують ідентичності складових елементів структури релігійного та етнічного полів. Ці візуалізації є частиною соціальних комунікацій та діяльностей (активностей) різних соціальних суб'єктів та систем, адже вони, несучи певне смислове навантаження через вербальні чи невербальні простори їх існування, впливають (згідно із теорією символічного інтеракціонізму) на процес, якість та результат комунікацій, а також, звісно, на переконання та думки соціальних суб'єктів, які беруть у них участь. Тобто, наприклад, без хоча б контекстуального розуміння значення елементів структури сигнікативного (символьно-знаково-кодового) профілю того чи іншого етнорелігійного простору, навряд чи можна конструктивно (діалогічно-адекватно) вирішити конкретний релігійний чи етнічний конфлікт, адже соціальний простір, у якому існує та чи інша конфліктна ситуація, сповнений різноманітними сигніфікантами

(позначниками-маркерами), зокрема релігійної та етнічної генези. Тому, на нашу думку, структура знання етносоціології релігії повинна включати також знання про сигнікативний профіль соціальних суб'єктів та систем в соціальному та етнорелігійному просторах функціонування останніх. Сигніфікативний же профіль етнорелігійного простору (як джерело інформації) пропонуємо евалюаціювати за допомогою соціологічних інструментів та технологій, виділяючи його як частину предмету дослідження в етносоціології релігії.

Далі перейдемо до деяких опціонант структуризації знання в етносоціології релігії за допомогою концепції фрейму, зокрема до розкриття змісту поняття «фрейм» та можливостей його застосування при концептуалізації структури знання в етносоціології релігії.

Вважається, що термін «фрейм» (від англ. frame – «каркас», «рамка») у науковий обіг ввів Марвін Мінський (англ. Marvin Minsky) у 70-ті роки ХХ століття, сформувавши загальну ідею фреймового способу подання знань стосовно зорового сприйняття об'єктів та з ціллю позначення структури знань для сприйняття просторових сцен [Фрейм, 2014].

Фрейм – спосіб подання знань в теорії та системах штучного інтелекту. Фрейм – це структура, яка описує деякий складний об'єкт, абстрактний образ або модель для представлення деякої концепції (стереотип сприйняття), а також певна схема дій у реальній ситуації. Фрейм, крім усього іншого, включає певне знання за замовчуванням, яке називається презумпцією. Отже, фрейм – це універсальна модель абстрактного образу, мінімально можливий опис сутності будь-якого об'єкта, суб'єкта, явища, події, ситуації, процесу. Модель фрейма є достатньо універсальною, оскільки дозволяє відобразити все різноманіття знань через фрейми структури, які використовуються для позначень об'єктів та понять (етнічність, релігія); ролей (вчений); сценаріїв (соціоєвалюація); ситуацій (конфлікт) тощо.

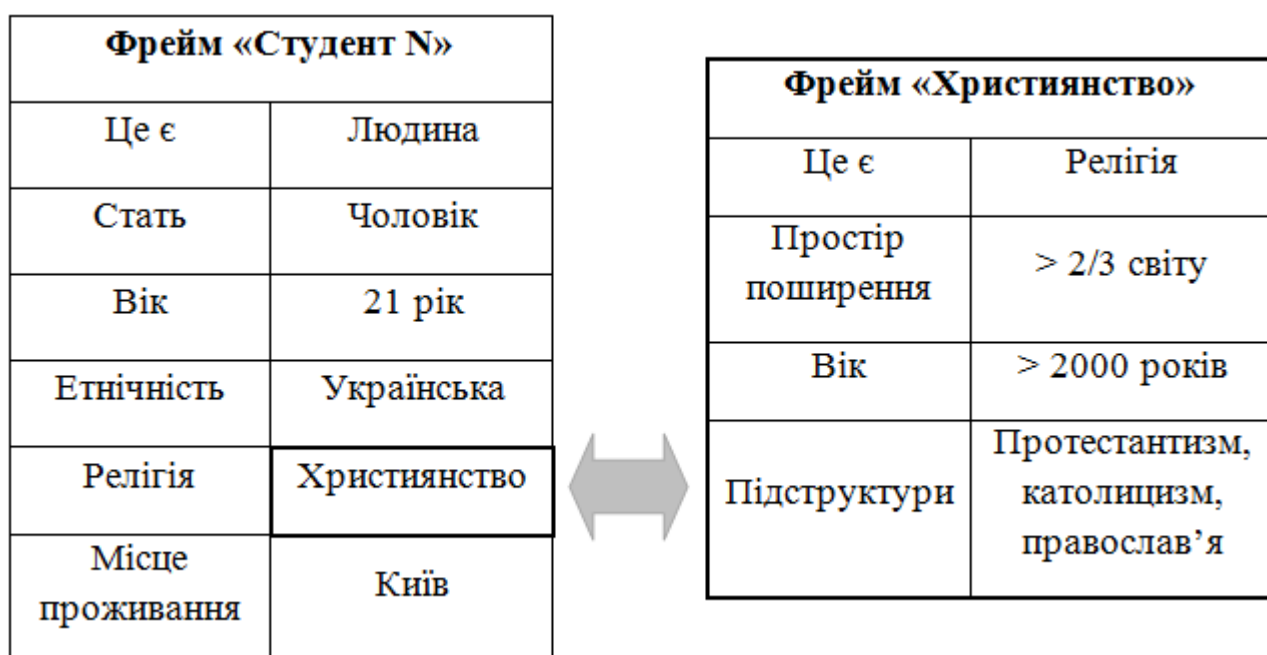
Фрейм може бути представлений у вигляді списку (переліку, набору, профілю) властивостей, а якщо використовувати засоби бази даних, то у вигляді запису. Тобто, структуру фрейму можна також уявити як певний набір ознак, які є складовими профілю фрейма.

Фрейм складається з імені та окремих одиниць, які називаються слотами. У якості значення слота може виступати також і ім'я іншого фрейму (Рис. 3). В результаті ті самі елементи можуть повторюватися в різних фреймах. Така

форма запису фреймів дозволяє не дублювати такі елементи, а використовувати їх як спільні термінали для певної групи фреймів. Група фреймів, що пов'язані між собою, утворює систему. А система зв'язаних фреймів може утворювати семантичну мережу. Таким чином, фрейми в етносоціології релігії можуть об'єднуватися в мережу-систему [Фрейм..., 2014], структурні елементи якої опціонально експлікуватимуть взаємозалежності та взаємовплив різних релігій, етнічностей та соціальних суб'єктів, а також взаємодію семантично-сміслових та сигнікативних полів соціального та етнорелігійного просторів.

Рисунок 3. Приклад фреймування знання в етносоціології релігії.

Слот фрейму може містити не тільки конкретне значення, але і ім'я процедури, яка дозволяє вилічити його за заданим алгоритмом, а також одну або кілька продукцій (евристик), за допомогою яких це значення визначається. В слот може входити не одне, а кілька значень. Крім конкретного значення в слоті можуть зберігатися процедури і правила, які викликаються при необхідності обчислення цього значення. У цьому контексті варто зазначити, що концепція фрейму підходить для розуміння алгоритмів оперування відкладеними та архівними знаннями у «шпайхері», адже створює можливість для систематизації посилань на потрібні знання і процедур їх знаходження у вищезгаданому «накопичувачі» знань наукової системи етносоціології релігії.

Сукупність фреймів, яка моделює певну предметну область, являє собою ієрархічну структуру, в яку фрейми збираються за допомогою родовидових

зв'язків. На верхньому рівні ієрархії знаходиться фрейм, що містить найбільш загальну інформацію, дійсну для всіх інших фреймів. Фрейми володіють здатністю наслідувати значення характеристик своїх «батьків», які знаходяться на більш високому рівні ієрархії.

У науковій літературі розрізняють наступні види фреймів: фрейми-зразки, фрейми-екземпляри, фрейми-структури, фрейми-ролі, фрейми-сценарії, фрейми-ситуації, фрейми візуальних образів, семантичні фрейми тощо [Фрейм..., 2014]. Всі вони, на нашу думку, підходять для експлікації структури знання про взаємодію різних релігій, етнічностей та соціальних суб'єктів в етносоціології релігії. Адже опис взаємодії тих чи інших об'єктів потребує окрім опису статичних ознак взаємодіючих елементів також і опису взаємодії у динамічному ракурсі. Таким чином, в етносоціології релігії, різні види фреймів, опціонально можуть стати частиною концептуального базису для розробки технологій ідентифікації особливостей взаємовпливу елементів структури етнорелігійного простору.

Висновки. Отже, в епоху глобалізації внаслідок взаємодії різних етнічностей з різними релігіями виникає, на наш погляд, потреба у дослідженні за допомогою конкретних соціологічних ідентифікативних інструментів та технологій саме міри обетнічнення різних релігій та впливу різних релігій на різні етнічності, тобто градуюванні (шкалюванні) міри тяжіння того чи іншого соціального суб'єкта до етногравітаційних та релігійно-гравітаційних центрів тих чи інших ідентичностей в етнорелігійному просторі функціонування соціуму. За допомогою соціоевалюації етнорелігійного простору можна, як ми вважаємо, визначити міру етнізації релігії та релігійності етнічності, що є надзвичайно актуальним в епоху сучасності, епоху існування трансетнічних та кроссрелігійних спільнот, епоху етноглобалізаційних та екуменічних інтенцій та процесів, а також пов'язаних із цим активностей соціальних суб'єктів. Адже «етнорелігійний суп», який пропонує нам глобалізація, може взагалі втопити у собі самоідентифікацію того чи іншого соціального суб'єкта із конкретною етнічною та релігійною ідентичністю у соціальному просторі. І тоді соціальний суб'єкт стане тотально невизначеним у своїй приналежності до конкретної релігії чи етнічності. Таке градуювання разом із соціоевалюацією релігійної та етнічної гомогенності пропонуємо включити до предмету етносоціології релігії як опціональної наукової галузі соціології.

Таким чином, об'єктом етносоціології релігії може виступати етнорелігійний простір сучасності, а предметом – вивчення у соціологічному ракурсі особливостей когерації (взаємозв'язку як процесу) та взаємодії різних етносів як соціальних суб'єктів, етнічностей та релігій в етнорелігійному соціопросторі, а також – пошук та експлікація етнічного в різних релігіях та релігійного в різних етнічностях за допомогою соціологічних інструментів та технологій.

Одним із способів концептуалізації знання в етносоціології релігії може виступати його фреймування. Фрейм – структура знання, яка подібна до мережі комірок, де міститься інформація, знання про той чи інший об'єкт дослідження. Фрейм (фреймінг) у контексті етносоціології релігії пропонуємо трактувати як системно-структурний спосіб репрезентації того чи іншого елементу системи етнорелігійного простору. Також вважаємо доцільним використовувати концепцію фрейму для експлікації схем, моделей та особливостей взаємодії різних релігій з різними етнічностями у соціальному просторі функціонування соціальних суб'єктів.

Д ж е р е л а:

Арбєніна В. Л. Етносоціологія: Навчальний посібник. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007.

Біблія. Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату [Переклад Патріарха Філарета (Денисенка М.А.)]. – Київ: Видавництво «Преса України», 2009.

В Берліні забороняють святкувати Різдво [Електронний ресурс] // Інформаційний сайт порталу «Milites Christi Imperatoris» «Католицький Оглядач», 05/09/2013. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/v-berlini-zaboronyayut-svyatkuvati-rizdvo>

Дробищева Л. М. Этничность в современном обществе: новые подходы, старые мифы, социальные практики. – Вестник Института социологии, № 1, 2010.

Дугин А. Г. Этносоциология. – Москва: Академический проект: Фонд «Мир», 2011.

Євтух В. Б. Етнічність: енциклопедичний довідник / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. – Київ: Фенікс, 2012.

Євтух В. Б. Етносоціологія: довідник. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011.

Знання [Електронний ресурс] // «Вікіпедія», 06/04/2014. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Знання>

Картунов О. В. Вступ до етнополітології: Науково-навчальний посібник. – Київ : 1999.

Крячко В. І. Соціодіагностичний ракурс української ментальності: монографія. – Київ : Вид-во ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2012.

Пірен М. І. Соціологія релігії: Підручник. – Київ : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008.

Про нас [Електронний ресурс] // Центр евалюації науково-освітніх та соціальних програм. – Режим доступу: <http://evaluation.com.ua/pro-nas/>

Романенко Ю. В. Механізми символічної інтеракції в комунікаціях, політиці, мистецтві: візуально-аналітичний та соціосимволічний аспекти / Романенко Ю.В., Скідін Л.О. – Київ : «Видавництво ДУІКТ», 2011.

Субботін С. О. Подання й обробка знань у системах штучного інтелекту та підтримки прийняття рішень: Навчальний посібник. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2008.

Филипович Л. Етнологія релігії як галузь релігієзнавства // Українське релігієзнавство. – 2009. – Спецвипуск 1.

Филипович Л. О. Етнологія релігії: традиція вітчизняного релігієзнавчого осмислення і теоретичне вирішення проблем співвідношення релігії та етносу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / Филипович Людмила Олександрівна ; Ін-т філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. – Київ : 2000.

Фрейм [Електронний ресурс] // «Вікіпедія», 06/04/2014. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Фрейм_\(знання\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Фрейм_(знання))

Aspinall Peter. The Future of Ethnicity Classifications / Peter J. Aspinall // Journal of Ethnic and Migration Studies Vol. 35, No. 9, 2009. – P. 1417-1435.

Biard Aurelie. The Religious Factor in the Reification of “Neo-Ethnic” Identities in Kyrgyzstan / Aurelie Biard // Nationalities Papers, Vol. 38, No. 3, 2010. – P. 323-335.

Campbell William. Religion, identity and ethnicity: the contribution of Paul the Apostle / William S. Campbell // Journal of Beliefs & Values, Vol. 29, No. 2, 2008. – P. 139-150.

Chong Kelly. What It Means To Be Christian: The Role Of Religion In The Construction Of Ethnic Identity And Boundary Among Second-Generation Korean Americans / Kelly H. Chong // Sociology of Religion, Vol. 59:3, 1998. – P. 259-286.

Deal William. Discourses of Religious Space [Електронний ресурс] / William E. Deal, 2003. – Режим доступу: http://www.cwru.edu/artsci/rlgn/deal/aar2003/discourse-space.htm?nw_view=1396818226&.

Maleševic Siniša. The Sociology of Ethnicity / Siniša Maleševic. – London: SAGE Publications, 2004. – 208 p.

Marti Gerardo. Fluid Ethnicity and Ethnic Transcendence in Multiracial Churches / Gerardo Marti // Journal for the Scientific Study of Religion, No. 47 (1), 2008. – P. 11-16.

Religions [Електронний ресурс] // Central Intelligence Agency. – Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2122.html#198>

Safran William. Language, Ethnicity and Religion: a Complex and Persistent Linkage / William Safran // Nations and Nationalism, No. 14 (1), 2008. – P. 171-190.

Wan Enoch. A Review of the Literature on Ethnicity, National Identity and Related Missiological Studies [Електронний ресурс] / Enoch Wan, Mark Vanderwerf // GlobalMissiology.org «Featured Articles», 2009. – Режим доступу: http://www.globalmissiology.org/portugues/docs_pdf/featured/wan_literature_ethnicity_april_2009.pdf

V. Kryachko. The optional structure of knowledge in the ethnosociology of religion.

The paper deals with an attempt to explicate the optional structure of knowledge in the ethnosociology of religion. A part of the modern scientific and information resources in the context of their interconnection with the scientific field, object and subject of the ethnosociology of religion is analyzed, as well as some optionants of knowledge framing in the ethnosociology of religion are explicated.

Keywords: *ethnicity, ethnoreligious space, ethnosociology, ethnosociology of religion, knowledge, religion, system, structure, sociology, frame.*

УДК 303.094.4:159.923.2(4)(477.8)

Б. Г. Гвоздецька

РОЛЬ ЗАХІДНОГО ПОГРАНИЧЧЯ УКРАЇНИ У ФОРМУВАННІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ

Стаття присвячена Міжрегіональному Союзу «Карпатського Єврорегіону», який є важливим фактором у формуванні європейської ідентичності прикордонних жителів Карпатського регіону. Аналіз заснований на результатах дослідження, що було організовано у чотирьох областях (Львівській, Івано-Франківській, Чернівецькій та Закарпатській областях).

Ключові слова: *європейська ідентичність, Карпатський Єврорегіон, прикордонна зона, Карпатський регіон, мешканці Прикордоння.*

Становлення Європейського Союзу як колективного утворення органічно передбачає формування європейської ідентичності в межах єдиного соціокультурного простору. Усвідомлення себе «європейцем» – навіть не так у ментальному, як у політичному сенсі – це шлях до справжнього згуртування народів і держав, що творять європейську спільноту [Козловець, 2008, с. 72].

Пошук шляхів легітимації нових функцій європейських структур спонукає шукати спільну ідентичність, яка б об'єднувала сотні мільйонів людей. Адже почуття європейської спільності протягом багатьох століть було притаманне в основному представникам еліт – культурних, політичних, економічних. Пересічні ж громадяни Євросоюзу проявляли або незначну активність, або взагалі не брали участі у формуванні цього інтеграційного об'єднання. Нині ж від мешканців Європи вимагається «думати про себе менш як про німців, чи греків, чи фінів, а більше як про «європейців»» [McCormick, 1999, с. 235].

Як зазначає М. Козловець: «В Україні проблема євроінтеграції вже вкотре постає як питання національно-культурної ідентичності і виявляє себе в формі кризи ідентичності, проблемності збереження національного Я» в мінливому, мозаїчному і глобалізованому світі. Для країни, яка прагне членства в Європейському Союзі, надзвичайно важливим є «зрілість» нації для досягнення дійсної рівності й партнерства, рівноправного співробітництва і розвитку всіх країн. Очевидно, що інтеграція України в європейські структури – це не стільки засвоєння зовнішніх форм європейського життя, часом розкладкових і минулих, скільки вічної культурної та інтелектуальної спадщини, духу творчості, громадянської постави і всього того, що зветься «громадянським суспільством»» [Козловець, 2008, с. 83].

Територія України відзначається великою протяжністю кордонів, що робить значну частину її областей прикордонними. Прикордонні території держави розвиваються інакше, ніж центральні, їхнє життя тісно пов'язане з сусідами по той бік кордону, що накладає свій відбиток на економічні, політичні і культурні аспекти буття. На сьогоднішній день для пограничного простору характерні специфічні соціокультурні практики, які зумовлені переважною більшістю диверсифікаційним спектром взаємодії культур. Постійна взаємодія та взаємовплив між двома чи більше культурами зумовлює формування відмінних від центру ідентичностей мешканців пограниччя.

Проблемам євроінтеграції, Європейського дому і європейської ідентичності були предметом дискурсу багатьох зарубіжних інтелектуалів та політиків, зокрема, У. Альтерматта, З. Бжезинського, Г. Вільсона, В. Гавела, Ю. Габермаса, Е. Дюркгейма, Г. Кіссінджера, П. Мейсснера, М. Соареса,

А. Тираскольські, Е. Хобсбаума, російських – М. Ільїна, С. Караганова, А. Медушевського, О. Неклесси, В. Тишкова та інших.

У контексті проблеми формування європейської ідентичності в українському суспільстві, визначення місця і ролі України в євроінтеграційних процесах на особливу увагу заслуговують праці О. Гнатюк, В. Довгича, О. Гриніва, Я. Грицака, М. Жулинського, О. Забужко, П. Кононенка, В. Кременя, В. Лизанчука, М. Рябчука, М. Шепелева та інших.

Метою статті є осмислення Карпатського Єврорегіону – чинника формування європейської ідентичності мешканців пограниччя Карпатського регіону як важливої складової євроінтеграційних перспектив України.

У прикордонних регіонах значно інтенсивніші контакти між багатьма етнічними групами, що часто призводить до розмивання національної тотожності мешканців та самовизначення радше у категоріях місця проживання чи регіону, ніж у національних категоріях (як «тутешній» або «ані той, ані той») [Левіцка, 2007, с. 271]. Тому, усвідомлення жителями пограниччя своєї індивідуальної та групової ідентичності на сьогоднішній день стало вельми актуальним. Адже, ідентичність згідно з твердженням В. Євтуха: «це завжди продукт соціальної взаємодії індивідів у просторово - територіальних, соціопсихологічних, етнокультурних, політико-громадянських полях, що у результаті має, принаймні, два важливі наслідки: а) продукує нові ідентичності, а отже, і нові типи груп й інституцій; б) формує умови для діалогу чи протистояння акторів суспільних процесів» [Євтух, 1993, с. 214].

Карпатський регіон займає крайню західну прикордонну територію країни та розміщується на території Карпат, Передкарпаття і Закарпаття. Він відзначається особливістю у геополітичному контексті соціально-економічного і внутрішньополітичного розвитку України. Важливу роль у житті означеного регіону відіграє наявність кордону та географічне сусідство з розвиненими європейськими державами – членами Європейського Союзу (Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія).

Проаналізувавши ряд досліджень присвячених Карпатському регіону [Гвоздецька, 2009, с. 92-99] отримали змогу зробити такі висновки:

- 1) Карпатський регіон – це етнічно диверсифікована територія, де проживає значна кількість різних етнічних груп;
- 2) мешканці Карпатського регіону мають тісні родинні зв'язки по той бік кордону та часто укладають шлюби з іноземцями;

3) знання мови сусіда є результатом постійних контактів, комунікації та взаємодії мешканців регіону;

4) економічне життя Карпатського регіону тісно пов'язане з кордоном, а саме: туризм, інвестиції, працевлаштування, торгівля тощо;

5) віддаленість від центру, вплив ландшафту та стилю життя, значно менший вплив національних засобів масової інформації зумовлюють інтенсивний розвиток регіональної ідентичності.

Важливу роль у житті та повсякденності мешканців пограниччя Карпатського регіону відіграє входження до складу Міжрегіонального Союзу «Карпатський Єврорегіон», що також накладає відбиток на своєрідність його розвитку. Нагадаємо, що Міжрегіональний Союз «Карпатський Єврорегіон» утворений 14 лютого 1993 р. у Дебреціні (Угорщина).

Міжрегіональний Союз «Карпатський Єврорегіон» охоплює територію понад 161 тис. кв. км, на якій проживає більше 16 млн. осіб. «Карпатський Єврорегіон» включає території таких адміністративних одиниць: Польща – територія Прикарпатського воєводства і територія автономій – членів Об'єднання «Карпатський Єврорегіон» Польща, що становить 11,5% території єврорегіону; Україна – територія областей: Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської і Чернівецької – 36,4% території єврорегіону; Словаччина – територія краю: Прешовського і Кошицького, та територія автономій – членів Об'єднання «Регіон Карпати» – 6,4% території єврорегіону; Угорщина – територія Кантонів: Борсад-Абауй-Земплен, Гайду-Бігар, Гевеш, Яс-Надькун-Солнок, Саболч-Сатмар-Берег, та міст: Ниірегігаза, Мішкольц, Дебрецен, Етер – 18,4% території єврорегіону; Румунія – територія Департаментів: Шатмар, Марамурес, Бігар, Сукеава, Шіляги, Вотосані, Гаргіта – 27,2% території єврорегіону [Гарагонич, 2008, с. 257].

Існування асоціативного транскордонного об'єднання місцевих та регіональних громад, інтереси яких представляють органи державної влади та місцевого самоврядування, надає такі можливості: спільне використання енергетичних ресурсів; вироблення спільної політики щодо охорони довкілля; збільшення притоку іноземного капіталу; вироблення програм регіонального розвитку; виробництво конкурентоспроможної продукції, сприяння практичному запровадженню місцевих ініціатив; розвиток транспортного зв'язку на території «Карпатського Єврорегіону»; подолання

проблеми недостатньо розвинутої інфраструктури; розвиток сучасної економічної структури регіону; гармонійний розвиток людської інфраструктури; розвиток системи охорони здоров'я, соціального та культурного захисту; різнобічний розвиток туризму [Мітряєва...].

Безумовно, ці та інші соціально-економічні чинники розвитку Карпатського регіону відіграють важливу роль у закономірностях формування ідентичностей, а особливо у формах вияву регіональних ідентичностей мешканців пограниччя та позанаціональної європейської ідентичності. Регіон проживання є чинником, який визначає думки, емоції, повсякденні вербальні та реальні реакції індивідів. Належність до певної територіальної спільноти може пом'якшити або навіть нейтралізувати вплив інших соціальних чинників на індивіда.

Нами був проведений глибинний аналіз дослідження структури національно-просторових ідентичностей пограниччя та позанаціональної ідентичності – європеєць. Опитування проводилося серед мешканців пограниччя Карпатського регіону у період з січня по листопад 2010 р., яке охопило пограниччя Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей. Опитування проводилося методом стандартизованого телефонного інтерв'ю. Масштабність об'єкту дослідження стала передумовою багатоступеневого формування вибіркової сукупності. Першим етапом формування вибірки став цілеспрямований відбір населених пунктів пограниччя кожної із областей, які репрезентативно представляють населення досліджуваних територій. До вибірки включені міські та сільські населені пункти, максимально наближені до кордону. Другий етап передбачав випадковий систематичний відбір респондентів на основі телефонних довідників населених пунктів, які було включено до вибірки. Респонденти відбиралися за телефонними довідниками на основі технічної вибірки. Після проведеного опитування здійснено зважування масиву на основі вікових категорій. Обсяг вибірки склав 800 респондентів, віком від 18 років.

Результати опитування засвідчили, що для мешканців пограниччя Карпатського регіону притаманна регіональна ідентичність (40%) опитаних, та на відмінну від регіону (2%) у мешканців пограниччя більш виражена європейська ідентичність (4%) респондентів [Гвоздецька, 2011, с. 189].

У Хартії Європейської ідентичності дається різнобічна характеристика європейської ідентичності. По-перше, вона розглядається як спільність долі,

залежність народів Європи один від одного у спільному будівництві мирного європейського порядку. По-друге, європейська ідентичність виявляється у спільності цінностей, що беруть початок у класичній старовині, християнстві, Ренесансі та Просвітництві й засновані на толерантності, гуманізмі й братерстві, визнанні фундаментальних прав людини і норм права, котрі впроваджені в загальних принципах, що підтверджують волю індивідуальної і соціальної відповідальності. По-третє, європейська ідентичність постає як спільність життєвого простору, в якому розвивається європейське громадянство, згідно з яким всі громадяни у державах-членах мають ті самі права й обов'язки. По-четверте, європейська ідентичність виявляється у специфічній відповідальності: тільки через співробітництво, згуртованість і єдність може Європа ефективно допомагати вирішувати власні та світові проблеми, розбіжність у європейській політиці – безвідповідальність, яка може привести до хаосу [Тихомирова, 2005, с.56-60].

Ще одним важливим фактом є дані, які ми отримали дослідивши взаємозалежність між вибором телеканалу та ідентичністю мешканців пограниччя. Адже на пограничному просторі Карпатського регіону добре перекриття іноземними телеканалами, точніше телеканали, які транслюються сусідами по той бік кордону (поляками, словаками, угорцями, румунами).

З таблиці 1. можна побачити певну залежність. Так, у мешканців пограниччя, які в переважній більшості дивляться і українське, і закордонне телебачення, однаковою мірою європейська ідентичність найбільш виражена (46,2%) респондентів. Серед прихильників закордонних телеканалів європейцями відчувають себе (34,6%) опитаних. Прихильники вітчизняних телеканалів увібрали найменший відсоток (19,2%) мешканців пограниччя з європейською ідентичністю (див. табл. 1.).

Таблиця 1.

Залежність європейської ідентичності від телеканалів, яким надають перевагу мешканці пограниччя, (%)

Телеканали:	Європейська ідентичність
вітчизняні	19,2
закордонні	34,6
однаковою мірою	46,2
важко відповісти	0

Аналіз залежності європейської ідентичності мешканців пограниччя від віку респондентів показав, що вікова категорія «молодь» є найбільш вираженим носієм європейської ідентичності – відповідно 38,5% опитаних. Це свідчить про те, що молодь пограниччя Карпатського регіону відзначається підвищеним рівнем мобільності, в культурному плані – високою толерантністю у сприйнятті традицій, взірців поведінки своїх західних сусідів, чому неодноразово сприяє Карпатський Єврорегіон. Значним відсотком європейської ідентичності відзначилися також такі вікові групи як 30-39 років та 50-59 років відповідно (19,2%) респондентів (див. табл. 2.).

Таблиця 2.

Залежність європейської ідентичності мешканців пограниччя від вікових категорій, (%)

Вік:	Європейська ідентичність
18-29	38,5
30-39	19,2
40-49	7,7
50-59	19,2
60-старші	15,4

Отже, важливу роль у формуванні європейської ідентичності пограниччя відіграє членство у складі Міжрегіонального Союзу «Карпатський Єврорегіон», головними учасниками якого є не центральні органи влади, а прикордонні адміністративно-територіальні одиниці і цивільні громади, цей союз дає змогу зміцнювати добросусідські відносини, ефективно розв'язувати спільні проблеми, а також знімає бар'єри на шляху до інтеграції України в Європу.

Як стверджує О. Андрійчук: «І, власне, європейська ідентичність України буде гарантією збереження і захисту її національної ідентичності. Шануючи власну «історичну та духовну сутність, відкриваючи для себе, що вона нерозривно пов'язана з європейськістю, плекана з її джерел, та й сама була її джерелом, українці неодмінно прийдуть до осмислення власної української Європи, яка зможе і неодмінно долучиться до Європи польської, французької, німецької, італійської, чеської, естонської» [Андрійчук, 2007].

Таким чином, європейська ідентичність пограничного простору є важливою передумовою інтеграції не тільки пограничного простору, а й України загалом у європейські й світові структури.

Д ж е р е л а:

Андрійчук О. Україна – Європа: тести на сумісність. – Київ : Смолоскип, 2007. – 378 с.

Гарагонич В. Проблеми становлення та розвитку Карпатського єврорегіону і його участь в інтеграційних процесах // Матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. [«Проблеми розвитку прикордонних територій та їх участь в інтеграційних процесах»], (Луцьк, 16 – 17 жовт. 2008р.) / [за ред. В. Лажніка і С. Федонюка]. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2008.

Гвоздецька Б. Карпатський регіон як приклад творення нових ідентичностей на пограниччі // Міжнародний науковий форум : соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : збірник наукових праць – Вип. 1. – Київ : Національний педагогічний ун-т імені М.П. Драгоманова, 2009.

Гвоздецька Б. Структура національно-просторових ідентичностей мешканців пограниччя (на прикладі Карпатського регіону) // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. Випуск 17. – Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, – 2011.

Євтух В. Міжетнічна взаємодія у Карпатському регіоні: деякі методологічні проблеми дослідження // Українські Карпати: матеріали конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура». – Ужгород : 1993.

Козловець М. Європейська ідентичність: уніфікація чи «єдність в розмаїтті»? [Електронний ресурс] // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : Збірник наукових праць / Гол. ред. В.Г. Воронкова. – Вип. 37. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2008.

Крупка М., Дорош В. Проблеми соціально-економічного розвитку України в умовах глобалізації // Формування ринкової економіки в Україні. – 2009. – Вип. 19.

Левіцка М., Роланд А. Територіальна ідентичність у Польщі та Україні: регіональні відмінності // Україна модерна [за ред. Грицака Я., Портнова А., Сусака В.]. Спеціальний випуск. Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. – Київ-Львів : 2007.

Мітряєва С. Карпатський єврорегіон [Електронний ресурс] // Геополітика і геостратегія. – Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua>

Статистичний щорічник України за 2005 рік. – Київ : Консультант, 2006.

Тихомирова Є. Формування європейської ідентичності як чинник європейської інтеграції // Наукові записки. Том 45. Політичні науки. – 2005.

McCormick J. Understanding the European Union. – London : 1999.

B. Hvozdet'ska. The role of the Western frontier of Ukraine in the formation of European identity of Ukrainians.

The article focuses on the Interregional Union «Carpathian Euroregion» which is an important factor in the formation of European identity borderland inhabitants of the Carpathian region. The analysis is based on results of questionering, which was organized in four oblasts (L'viv, Ivano-Frankivsk, Chernivtsi and Zakarpattia oblasts).

Keywords: *European identity, Carpathian Euroregion, borderland, Carpathian region, inhabitants of the borderland.*

УДК 316.347(=161.2)(73)

О. М. Коротич

ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНІЧНОСТІ У США

Стаття присвячена опису основних соціально-демографічних характеристик української етнічності у США. Зокрема, увагу приділено аналізу динаміки її поселенської, вікової та статевої структури.

Ключові слова: *етнічність, українська етнічність, соціально-демографічні характеристики, поселенська структура, вікова структура, США тощо.*

Постановка проблеми. У сучасному світі етнічність є важливим маркером соціальних, політичних і культурних процесів. Терміном «етнічність» позначають певні якісні характеристики людей, які пов'язані з їх етнічним походженням та виявляються у побуті, культурі, поведінці та ментальності [Євтух, 2012, с. 104]. Сукупністю носіїв певної етнічності суспільстві є етнічна група, її члени, зазвичай, мають схожі культурницькі характеристики у релігійній, професійній, політичній та мовній сферах [A Dictionary..., 2009, p. 226]. Носіями української етнічності є особи українського походження в Україні та світі, які відчувають себе частиною українського етносу. На сьогоднішній день вони проживають на всіх континентах світу, а загальна кількість українців за різними даними, зокрема і офіційних переписів, становить близько 44-45 мільйонів осіб, з них: 37 млн. осіб проживають в Україні і від 8 до 10 млн. у інших країнах світу. Проте, дані переписів значно розходяться з даними інших підрахунків. Так, у 2009 році президент Світового Конгресу Українців Євген Чолій стверджував, що

кількість українців, що проживають за кордоном, становить близько 20 млн. [20mln..., 2009].

Найбільш чисельні етнічні групи закордонних українців проживають у Росії, Канаді та США. Цей факт має важливе значення для України, оскільки українська діаспора є своєрідним каналом, який певною мірою забезпечує обмін інформацією між зазначеними країнами та Україною, формує імідж України, сприяє налагодженню зв'язків для співпраці та ознайомлення з цінностями, властивими українському народові. Модерні соціально-політичні процеси в Україні та світі зумовлюють необхідність оптимізації зв'язків між українською діаспорою та Україною, що, зокрема, досягається і всебічним науковим вивченням етнічних груп українців у світі. Свою увагу ми зосередили на українській етнічності у США, оскільки її носії є достатньо чисельними і складають помітний компонент етнонаціональної структури населення країни, вони внесли значний вклад у етнополітичний та етнокультурний розвиток Сполучених Штатів Америки.

Базовими соціально-демографічними характеристиками при дослідженні етнічних груп у поліетнічних суспільствах є вік, стать та територіальне розміщення носіїв етнічності. За допомогою таких ознак, як вік та територіальне розміщення, можливо визначити рівень соціальної активності членів етнічних груп, їх здатність до відтворення власної етнічності та її підтримки, у тому числі шляхом створення етнічних організацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження української етнічності та української діаспори у США в україномовній зарубіжній та вітчизняній соціогуманітаристиці мали багатоаспектний характер [Коротич, 2013, с. 49]. Серед українських дослідників варто назвати: В. Євтуха, А. Шлепакова, А. Попка, О. Ковальчук, В. Трощинського та інших. Серед україномовних зарубіжних вчених відзначаються В. Маркусь, М. Куропась, Ю. Бачинський, В. Кубійович, Р. Цибрівський, І. Тесля тощо.

Мета даної статті полягає у аналізі соціально-демографічних характеристик української етнічності у Сполучених Штатах Америки.

Викладення основних результатів дослідження. Дані про кількісний склад української етнічної групи у США за результатами переписів населення та за результатами соціально-демографічних досліджень мають значні розходження (див. додаток 2) [Лещенко, 1991, с. 86-87]. Вірогідно, така розбіжність у статистичних показниках чисельності українців у США зумовлена реальною розмитістю української ідентичності внаслідок процесів

природної асиміляції, збільшення кількості міжетнічних шлюбів українців в американському суспільстві та послаблення етнічної самосвідомості. Певною мірою на статистичні показники також впливає поділ етнічних українців у США на тих, які і у домашньому вжитку користуються англійською мовою та тих, які ще володіють батьківською мовою, хоч користуються нею рідко або взагалі нею не послуговуються [Макарчук, 2008, с. 424].

Поселенська структура української етнічності у США формувалась під впливом чотирьох хвиль української еміграції та умов соціально-економічного розвитку регіонів країни поселення. Першими українцями у США вважаються лікар Лаврентій Богун, який опинився на території пізніших США вже у першій половині XVII століття та підприємець-ремісник Богдан Іван, який прибув до Америки на кораблі Джона Сміта. Чимало українців брали участь в американській війні за незалежність (1775-1783 рр.) [Макарчук, 2008, с. 424]. Проте, до 1877 року у США іммігрували лише окремі вихідці з України, тому початок першої хвилі української імміграції датується саме цим роком. Перша хвиля практично повністю складалась з найбільш бідніших селянських верств. Впродовж 1880-1891 років у країну переселилося понад 200 тисяч українців [Євтух, 1992, с. 11-12]. Відомий український соціолог Юліан Бачинський стверджував, що у період між 1877 та 1900 роками до США прибуло 470 тисяч вихідців з України [Бачинський, 1914, с. 312], в основному колишніх жителів Закарпаття, Буковини та Лемківщини. Деякий час назад у українській науковій думці період еміграції між 1899 та 1914 роками визначався як друга хвиля української еміграції, однак причини міграції у цей період залишались такими ж як і в попередній, що робить її частиною першої хвилі. За різними джерелами у період між 1899 та 1914 роками до США емігрувало близько 250-300 тисяч осіб українського походження. Більшість їх склали емігранти з Галичини. Варто зазначити, що еміграція українців з території Російської імперії була не такою масовою: у період між 1899 та 1910 роками до США виїхало трохи більше тисячі чоловік. Отже, разом з 1877 по 1914 рік до США емігрувало понад 750 тисяч українців.

Друга хвиля української еміграції припадає на міжвоєнний період (1914-1941 рр.). За середніми оцінками у цей час до США в'їхало близько 40 тисяч українців [Євтух, 1992, с. 14]. Зменшення кількості українських емігрантів було зумовлено встановленою Вашингтоном жорстокою системою квот на

в'їзд до США. Причини другої хвилі української еміграції полягали у соціально-економічній та політичній сферах. Значну кількість емігрантів становили українці, які підтримували Центральну Раду, Директорію та Гетьманат. Це були великі і середні землевласники, торговці, службовці, священнослужителі, інтелігенція, солдати і козаки українських військових з'єднань.

Третьою хвилею вважається період між 1947 та 1955 роками, коли з таборів для «переміщених осіб» до США прибуло близько 80 тисяч українців. У наступні два десятиліття сюди також прибуло близько 20 тисяч українських реемігрантів з різних країн Європи [Свтух, 1992, с. 15]. Причини еміграції цього періоду були переважно політичні, оскільки колишні військовополонені не могли повернутися на батьківщину, де їх вважали зрадниками.

З 1989 року бере свій початок четверта хвиля української еміграції. До того щорічна кількість емігрантів з України до США складала від 1 до 3 тисяч осіб. 1989 року ця цифра сягнула позначки у 10 тисяч осіб і мала стати тенденцією до збільшення, досягнувши 14 тисяч осіб у 1999 році. Головні причини четвертої хвилі причини полягали у економічних складнощах України пострадянського періоду.

Для аналізу розселення американських українців у США ми скористалися даними Наукового товариства ім. Шевченка в Америці. НТШ-А визначає представниками української етнічності у США осіб українського походження, народжених в Україні, та осіб, які є нащадками осіб українського походження у першому або другому коліні.

Станом на 2010 рік у США нараховувалось 931 тисяч 297 осіб українського походження, що на 48 тисяч більше, ніж у 2000-му році [Ukrainians..., 2013]. У той же час у 2000-му році українців було на 162 тисячі більше, ніж у 1990-му. Кількість українців у цей час зросла з 720 тисяч 815 осіб до 882 тисяч 589 осіб, з чого видно, що тенденція до збільшення числа українців у США є стійкою, проте більш інтенсивною вона була у 90-х роках ХХ століття.

Найбільша кількість українців проживає у штаті Нью-Йорк – 129 тисяч 603 особи, або ж 13,9% від загальної кількості українців у США. Друга за чисельністю община українців розміщена у штаті Пенсільванія – 112 тисяч 078 осіб (12,0%). Третім найбільшим осередком українців у США є штат Каліфорнія – 92 тисячі 943 особи (10,0%). У штаті Нью-Джерсі проживає 66

тисяч 638 українців (7,2%). По 5,0% від загальної кількості представників української етнічності у США проживає у штатах Вашингтон, Огайо, Флорида та Іллінойс, кожен штат нараховує більше 45 тисяч українців. 40 тисяч українців проживає у штаті Мічиган (4,3%). Значна частина українців проживає у штатах Коннектикут, Меріленд, Массачусетс, Орегон, Техас (більше 19 тисяч), Вірджинія, Аризона, Колорадо, Джорджія, Міннесота, Північна Кароліна, Вісконсин, Індіана (більше 10 тисяч), Делавер, Міссурі, Теннессі, Південна Кароліна, Невада (більше 5 тисяч). У інших штатах чисельність українців є незначною: від 500 до 4 тисяч осіб.

Варто відзначити, що у порівнянні з 1990-м роком структура розселення українців по штатах США значно змінилась. Кількісно найбільший приріст українців помітний у штаті Вашингтон, їх тут стало більше на 43 тисячі осіб, тобто на 409,0%. Вашингтон є важливим діловим та адміністративним центром США, його населення невинно зростає протягом останніх 60 років. Українці не є виключенням у загальному процесі.

Також збільшилась кількість українців і у штаті Каліфорнія. Тут, станом на 2010 рік у порівнянні з 1990-м роком, українців стало більше майже на 40 тисяч, тобто, на 72,2%. Каліфорнія є найбагатшим штатом США, станом на 2012 рік тут вироблялось 13,0% валового національного продукту країни, чим і можна пояснити значний приплив українців у цей регіон.

Помітно зросла кількість українців у штаті Нью-Йорк – на 14 тисяч, або ж, на 11,8%. У штаті Орегон українців стало більше на 16 тисяч (268,0%). На 11 тисяч збільшилась українська община у штаті Північна Кароліна, що склало 238,2%. Також значно збільшилась кількість українців у штатах Айова (170,0%, 1 тисячу 300 осіб), Вермонт (234,0%, проте лиш на 1 тисячу 300 осіб), Джорджія (136,0%, 7 тисяч осіб), Кентуккі (134,0%, 2 тисячі осіб), Міссурі (133,0%, 4,5 тисячі осіб), Невада (93,0%, 2,5 тисячі осіб), Південна Кароліна (256,0%, 5 тисяч осіб), Теннессі (254,0%, 5 тисяч осіб), Юта (395,0%, 3 тисячі осіб) та інших.

Зменшення кількості українців відбулося лише у деяких штатах (у порівнянні з 1990-м роком). У відсотковому відношенні найбільше зменшилось українців у штаті Небраска – 26,0%, що склало 500 осіб. У штаті Пенсільванія українців зменшилось на 12,0% – 15 тисяч осіб. 6 тисяч українського населення втратив штат Нью-Джерсі (8,5%). На 10,0% зменшилось українське населення штату Мічиган, що становить 4,5 тисячі осіб. На 17,0% українського населення стало менше у штаті Коннектикут – 4

тисячі осіб. У штаті Гавайї українців стало менше на 200 чоловік (23,5%). Зменшення числа українців у окремих штатах США пов'язане як із міграцією українців у інші штати, так і з природними причинами, за яких старше населення відходить, а приріст українського населення не відбувається за об'єктивних демографічних та асиміляційних процесів.

Варто зазначити, що у порівнянні з 1990 роком помітною стала тенденція до дисперсії українців на території США. Якщо у 1990-му році у штаті Нью-Йорк проживало 16,1% від загальної кількості українців у США, то зараз там проживає 13,9%. Подібний процес спостерігається у штатах Пенсільванія (з 17,7% до 12,0%), Мічиган (з 6,1% до 4,3%), Коннектикут (з 3,4% до 2,2%) та інших. І це враховуючи те, що у зазначених штатах простежується значний кількісний приріст українського населення. У порівнянні з 1990-м роком значно більша частина українців проживає у штатах Вашингтон (з 1,5% до 5,7% від загальної кількості українців у США) та Каліфорнія (з 7,5% до 10,0%). У штатах, у яких проживало 1-2% також помітне незначне збільшення українського населення. Зазначені факти свідчать, що українцям стало помітно легше інтегруватися до суспільного життя у регіонах, де українська община практично відсутня чи незначна. Новоприбулі українці також менше орієнтуються на наявність діаспорних осередків у певних штатах, для них вирішальними стають питання забезпечення житлом та роботою.

За даними статистичного бюро США [Census..., 2014] станом на 2012 рік у США нараховувалось 968 тисяч 769 українців [American..., 2014]. З них, 48,8% чоловіків та 51,2% жінок, що відповідає статевій структурі населення США. У той же час, у віковій структурі української етнічності у США є розбіжності з національною структурою. Так, медіанний вік української етнічності у США становить 42,4 роки, тоді як по країні він складає 37,4 роки. 18,8% української етнічності у США – особи віком до 17 років включно, що значно менше, ніж по країні (23,4%). Особи віком від 18 до 34 років становлять 22,2% від загальної популяції українців у США, що приблизно відповідає структурі населення США (23,4%). 25,7% українців у США мають вік від 35 до 54 років, що трохи менше, ніж по країні (27,1%). Особи віком від 55 років та старше становлять 33,2% від загальної кількості українців у США, що на 7,0% більше, ніж у цілому по країні (26,0%). Наведені дані демонструють, що у українській етнічній групі США

простежується тенденція до старіння. Особи продуктивного віку становлять 64,4% українців у США.

Серед 968 тисяч 769 українців, які проживають у США, за межами країни народилось 306 тисяч 477 осіб, з них: 61,5% емігрували до США раніше 2000-го року, 33,5% потрапили до країни між 2000-м та 2010-м роком і 5,0% українців прибуло до США після 2010-го року. Серед українців, які постійно проживають у США, 111 тисяч 288 осіб не мають громадянства США.

Як свідчать дані статистичного бюро США, 34,8% осіб українського походження у США не спілкуються вдома англійською мовою (з них - лише 16,3% знають англійську мову гірше, ніж «дуже добре»). Схожі дані наводить Наукове товариство ім. Шевченка в Америці [Number..., 2010]. Згідно них, 135 тисяч 428 українців у США спілкуються вдома українською мовою (що складає 15,3% від усіх українців у США) і 140 тисяч 761 українців спілкуються вдома російською мовою (що становить 15,9%). Низький рівень вживання рідної мови у домашньому колі свідчить про значну інтеграцію української етнічності до суспільства США і, зокрема, про наявність шлюбних партнерів іноетнічного походження.

Висновки. Проаналізувавши соціально-демографічну структуру української етнічності у США, ми можемо стверджувати, що етнічна група українців є досить інтегрованою до суспільного життя Сполучених Штатів Америки. Українці розселені майже по всій території США, а найбільше їх проживає у штатах Нью-Йорк, Пенсільванія та Каліфорнія, що сприяє більш тісній взаємодії українців між собою у вказаних адміністративних одиницях. Аналіз вікової структури населення США свідчить, що більшість українців у США є особами продуктивного віку, а кількість осіб до 17 років та осіб постпродуктивного віку приблизно рівна. Майже третина українців США народились в Україні, що робить їх менш асимільованим, а їх етнокультурну ідентичність більш чіткою. Наведені факти демонструють потенціал української етнічної групи до відтворення та збереження своєї етнічності у полікультурному суспільстві США.

Джерела:

Бачинський Ю. Українська імміграція у З'єднаних Державах Америки. – Львів : Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1914.

Богина Ш. А. Иммигрантское население США 1865-1990 гг. – Львів : Наука, 1976.

Ващенко О. Ф. Українська діаспора як вагомий чинник активізації двостороннього співробітництва США й України у 1991-2011 рр. // Гілея. – 2012. – Вип. 67.

Горелов Д. Актуальні проблеми розвитку стосунків української діаспори США з Україною // Наукові записки. – 2006. – Вип. 29.

Евтух В. Б. Концепции этносоциального развития США и Канады: типология, традиции, эволюция. – Киев : Наукова думка, 1991.

Енциклопедія Української Діаспори. Том 1. Сполучені Штати Америки. Книга 1. А – К / Голов. ред. В. Маркусь; співред. Д. Маркусь. – Нью-Йорк-Чикаго : Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці, 2009.

Євтух В. Б. Етнічність : Енциклопедичний довідник. – Київ : Вид-во Фенікс, 2012.

Євтух В. Б., Камінський Є. Є., Ковальчук О. О., Троцинський В. П. Зберігаючи українську самобутність. – Київ : ІНТЕЛ, 1992.

Євтух В. Б., Троцинський В. П., Попок А. А., Швачка О. В. Українська діаспора: Соціологічні та історичні студії. – Київ : Видавництво УАННП «Фенікс», 2003.

Євтух В. Б. Українські етнічні групи США і Канади: соціально-економічний аспект. – Київ : 1980.

Льницький Р. Призначення Українців в Америці. – Нью-Йорк : 1965.

Історія української імміграції в Америці. Збереження культурної спадщини / під ред. М. Куропася. – Нью-Йорк : 1984.

Качараба С. Еміграція з Західної України (1919-1939). – Львів : 2003.

Кириленко О. Українці в Америці. – Відень : Друкарня Адольфа Гольцгавзена, 1916.

Коротич О. Українська етнічність у США : репрезентація в україномовній літературі // Міжнародний науковий форум : соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2013. – Випуск 12.

Леценко Л. О., Макар Ю. І. Зарубіжні українці : Довідник. – Київ : Україна, 1991.

Лопух В. «Четверта хвиля» імміграції до США : причини і мотивації // Демографія та соціальна економіка. – 2006. – № 2.

Макарчук С. Етнічна історія України : Навч. посібник. – Київ : Знання, 2008.

Толопко Л. Трудові українці США. Кн. перша (1900-1924 рр.). – Нью-Йорк : Ліга американських українців, 1984.

Шлепаков А. М., Малиновська О. А., Пінчук О. М. Еміграція населення України: соціально-економічні аспекти та можливі наслідки. Вип. 17. – Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 1993.

Шлепаков А. М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX – початок XX ст.). – Київ : Вид-во АН УРСР, 1960.

20mln Ukrainians living abroad // Ukrinform, 28.08.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/eng/news/20mln_ukrainians_living_abroad_167358

A Dictionary of Sociology : Third Edition Revised / Ed. by J. Scott and G. Marshall. – New York : Oxford University Press Inc., 2009.

American FactFinder // United States Census Bureau, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://factfinder2.census.gov/>

Census Bureau Homepage // United States Census Bureau, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.census.gov/>

Kuropas M. The Ukrainians in America. – Minneapolis : Lerner Publ. Co., 1972.

Number of Persons of Ukrainian Ancestry and of Persons Speaking Ukrainian or Russian at Home, by State: United States, 2010 // Center for Demographic and Socio-economic Research of Ukrainians in the United States, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inform-decisions.com/stat/index.php?r=fixed/ukrbylang>

Transnational Knowledge through Diaspora Networks. Revised ed. 4 / Ed-in-Chief M. Koenig // International Journal on Multicultural Societies. – 2006. – Vol. 8. – № 1.

Ukrainians by State: 1990-2000-2010 // Center for Demographic and Socio-economic Research of Ukrainians in the United States, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inform-decisions.com/stat/index.php?r=fixed/ukrbystate>

Understanding Mobility in America // Center for American Progress, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.americanprogress.org/wp-content/uploads/issues/2006/04/Hertz_MobilityAnalysis.pdf

Додаток 1. Розселення українців у США за штатами [Ukrainians..., 2013].

№ п/п	Штат	1990 р.	2000 р.	2008 р.	% 2010-1990 рр.	% 2000-1990 рр.	% 2010-2000 рр.
1	Айдахо	1,044	1,717	2,267	117,1%	64,5%	32,0%
2	Айова	1,030	1,616	2,791	171,0%	56,9%	72,7%
3	Алабама	1,338	1,578	2,305	72,3%	17,9%	46,1
4	Аляска	969	1,556	2,320	139,4%	60,6%	49,1%
5	Аризона	8,313	10,765	13,079	57,3%	29,5%	21,5%
6	Арканзас	886	1,360	1,976	123,0%	53,5%	45,3%
7	Вайомінг	486	591	498	2,5%	21,6%	-15,7%
8	Вашингтон	10,500	31,982	53,445	409,0%	204,6%	67,1%
9	Вермонт	561	1,367	1,873	233,9%	143,7%	37,0%
10	Вірджинія	12,252	14,728	17,542	43,2%	20,2%	19,1%
11	Вісконсін	5,981	7,551	9,834	64,4%	26,2%	30,2%
12	Гавайї	1,156	1,248	884	-23,5%	8,0%	-29,2%
13	Делавер	5,036	5,489	5,590	11,0%	9,0%	1,8%
14	Джорджія	4,925	9,887	11,645	136,4%	100,8%	17,8%
15	Західна Вірджинія	1,590	1,730	1,705	7,2%	8,8%	-1,4%
16	Іллінойс	37,374	47,567	48,408	29,5%	27,3%	1,8%
17	Індіана	6,351	7,997	9,256	45,7%	25,9%	15,7%

18	Каліфорнія	53,961	82,563	92,943	72,2%	53,0%	12,6%
19	Канзас	2,000	3,052	2,191	9,6%	52,6%	-28,2%
20	Кентуккі	1,839	1,773	4,297	133,7%	-3,6%	142,4%
21	Колорадо	1,839	1,773	4,297	133,7%	-3,6%	142,4%
22	Колумбія	760	1,111	1,701	123,8%	46,2%	53,1%
23	Коннектикут	24,652	22,759	20,453	-17,0%	-7,7%	-10,1%
24	Луїзіана	1,038	1,661	1,970	89,8%	60,0%	18,6%
25	Массачусетс	15,485	22,287	22,799	47,2%	43,9%	2,3%
26	Мен	1,245	1,510	2,355	89,2%	21,3%	56,0%
27	Меріленд	15,089	18,407	22,254	47,5%	22,0%	20,9%
28	Міннесота	10,809	12,976	14,029	29,8%	20,0%	8,1%
29	Міссісіпі	603	887	1,114	84,7%	47,1%	25,6%
30	Міссурі	3,962	6,557	8,426	112,7%	65,5%	28,5%
31	Мічиган	44,016	45,396	39,646	-9,9%	3,1%	-12,7%
32	Монтана	1,517	1,618	2,275	50,0%	6,7%	40,6%
33	Небраска	1,673	2,359	1,199	-28,3%	41,0%	-49,2%
34	Невада	2,733	3,747	5,281	93,2%	37,1%	40,9%
35	Нью-Гемпшир	2,126	3,194	2,501	17,6%	50,2%	-21,7%
36	Нью-Джерсі	72,824	72,207	66,638	-8,5%	-0,8%	-7,7%
37	Нью-Йорк	115,958	145,347	129,603	11,8%	25,3%	-10,8%
38	Нью-Мексико	1,551	2,348	2,475	59,6%	51,4%	5,4%
39	Огайо	42,831	48,579	44,217	3,2%	13,4%	-9,0%
40	Оклахома	1,962	2,446	3,245	65,4%	24,7%	32,7%
41	Орегон	5,796	14,265	21,341	268,2%	146,1%	49,6%
42	Пенсільванія	127,699	120,031	112,078	-12,2%	-6,0%	-6,6%
43	Південна Дакота	456	1,058	1,476	223,7%	132,0%	39,5%
44	Південна Кароліна	1,881	3,297	6,732	257,9%	75,3%	104,2%
45	Північна Дакота	3,375	3,968	4,313	27,8%	17,6%	8,7%
46	Північна Кароліна	3,375	3,968	4,313	27,8%	17,6%	8,7%
47	Род-Айленд	3,137	3,029	3,611	15,1%	-3,4%	19,2%
48	Теннессі	2,013	3,904	7,130	254,2%	93,9%	82,6%
49	Техас	12,482	15,799	20,033	60,5%	26,6%	26,8%
50	Флорида	32,805	42,310	44,817	36,6%	29,0%	5,9%

51	Юта	796	2,815	3,939	394,8%	253,6%	39,9%
52	США	720,815	882,589	931,297	29,2%	22,4%	5,5%

Додаток 2. Чисельність українців США у 1909-1989 роках за даними переписів населення і соціально-демографічних досліджень [Лещенко, 1991, с. 86-87].

Рік перепису	Рік соціально-демографічного	Кількість українців, тис. осіб
—	1909	470
1930	—	68
—	1935	656
—	1936	901
1950	—	79
1960	—	107
—	1970	1171
1980	—	730
1986	—	бл. 2000

Додаток 3. Статеві-вікова структура української етнічності у США [American..., 2014].

Стать та вік	%, до загальної кількості
Загальна кількість	968,769
Чоловіки	48,8%
Жінки	51,2%
до 5 років	5,4%
від 5 до 17 років	14,5%
від 18 до 24 років	9,3%
від 25 до 34 років	12,1%
від 35 до 44 років	12,2%
від 45 до 54 років	14,4%
від 55 до 64 років	15,0%
від 65 до 74 років	9,0%
75 років і старше	8,1%
<i>Медіана</i>	<i>42,2 роки</i>

O. Korotych. Dynamics of socio-demographic characteristics of Ukrainian ethnicity in the United States.

The article describes the basic socio-demographic characteristics of Ukrainian ethnicity in the United States of America. The basic attention is paid to the analysis of the dynamics of settlement structure, age structure and sex structure of Ukrainian ethnicity in the U.S.

Keywords: *ethnicity, Ukrainian ethnicity, socio-demographic characteristics, settlement structure, age structure, USA, etc.*

УДК 303.446.2: 327(477)

Г. В. Щілінська

ПЕРЕБІГ ПРОЦЕСУ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглянута сутність та основні напрямки міжкультурної комунікації в контексті євроінтеграційних процесів. Проаналізовані особливості перебігу міжкультурної комунікації у процесі євроінтеграції України. Досліджені основні фактори, що впливають на якість міжкультурних комунікаційних процесів українського суспільства із європейською спільнотою. Виділені ключові проблемні моменти здійснення міжкультурної взаємодії українського та європейського суспільства та шляхи їх вирішення.

Ключові слова: *інтегративні процеси, діалог культур, комунікація, культурна взаємодія, євроінтеграція.*

Постановка наукової проблеми та визначення актуальності дослідження. Верховною Радою України в Основних напрямках зовнішньої політики від 2 липня 1998 р., Угодою про партнерство та співробітництво між Європейським Співтовариством і Україною від 14 червня 1994 р., а також у зверненні українського парламенту до Європарламенту і парламентів країн-членів ЄС 20 червня 2002 р. було визначено стратегічне спрямування України – курс на євроінтеграцію. Обрання напрямком розвитку країни інтеграцію до європейської спільноти передбачає проведення реформ в економіці, внесення змін до політичного, соціального та культурного життя українського суспільства. Ключовим моментом у соціально-культурному середовищі євроінтеграційних процесів є

виникнення й розвиток міжкультурних комунікаційних процесів, дослідження яких у контексті євроінтеграції українського суспільства є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значна кількість вітчизняних і зарубіжних дослідників присвятили розгляду питань міжкультурного діалогу та міжкультурної комунікації українського суспільства свої наукові праці. Це такі науковці, як: Євтух В.Б., Сук О.Є., Кучмій О.П., Бахтін М.М., Андрущенко В. П., Висоцька Н., Садохин А.П. та ін. соціально-філософський аспект проблеми висвітлено в роботах Донця П., Мацик К., Мязової І., Наместнікової І. та ін. Лінгвістичні аспекти проблеми вивчають Голл Е., Термінасова С., Бергельсон М., Вежбицька А. та ін. Значний внесок в теоретичну розробку проблеми культурних, ментальних та національних цінностей зробили дослідження Бердяєва М., Гумільова Л., Касьянова Г., Бромлея Ю. та ін. Дослідженню міжкультурної комунікації в освіті присвячено роботи Козирєвої Н., Мошняги О., Соколової М. та ін.

У той же час, особливості європейського спрямування міжкультурних комунікаційних процесів потребують більш ґрунтовного вивчення і проведення практичних досліджень.

Формулювання цілей статті. Основною метою наукової статті є аналіз особливостей перебігу процесу міжкультурної комунікації в контексті євроінтеграції українського суспільства. Досягненню поставленої мети сприяє виконання наступних завдань: розглянути сутність та основні напрямки міжкультурної комунікації в контексті євроінтеграційних процесів, проаналізувати особливості перебігу міжкультурної комунікації у процесі євроінтеграції України, дослідити фактори, що впливають на якість міжкультурних комунікаційних процесів українського суспільства із європейською спільнотою, виділити ключові проблемні моменти здійснення міжкультурної взаємодії українського та європейського суспільства, здійснити висновки щодо досліджених питань.

Теоретичні засади дослідження, методологія та характеристика емпіричної бази. Методологія дослідження ґрунтується на загальній теорії наукового пізнання. Методологічною базою дослідження є діалектичний метод наукового пізнання, фундаментальні положення теорії соціальних комунікацій, дослідження світової науки в галузі діалогу культур, праці вітчизняних і зарубіжних науковців стосовно формування та перебігу процесу міжкультурної комунікації. До неї належать також загальнонаукові

методичні прийоми (аналіз, синтез, дедукція), та емпіричні теоретичні методи формалізація, гіпотетичний, методи узагальнення й прогнозування. На основі компаративного методу здійснено порівняльний аналіз основних теорій міжкультурної комунікації. Теоретичною базою дослідження виступили наукові розробки, що стосуються питання культурної, національної взаємодії українського суспільства у світлі євроінтеграційних процесів. Використані праці вітчизняних та зарубіжних авторів, матеріали науково-практичних конференцій, семінарів, довідкова та періодична література.

Викладення основних результатів дослідження. Взаємодія культур та міжкультурна комунікація як її основний результат сьогодні розглядаються в декількох аспектах: як самостійна наукова дисципліна, як особлива система зв'язків та відносин представників різних культур та як безпосередній процес їх взаємодії. Саме поняття міжкультурної комунікації виникає в середині ХХ століття і пов'язане з іменами таких вчених як Е. Голл, К. Клакхон, А. Кребер, Р. Портер, Д. Трагер, Л. Самовар. Міжкультурна комунікація як академічна дисципліна виникла в 1954 р.

Н. М. Міщенко розглядає міжкультурну комунікацію як взаємовідношення протистоячих ідентичностей, при якому відбувається включення ідентичностей співбесідників один в одного. Взаємодію ідентичностей полегшує узгодження стосунків в комунікації, визначає її вид і механізм [Міщенко...].

Міжкультурні комунікаційні процеси, що відбуваються в українському суспільстві, безпосередньо пов'язані із євроінтеграційними процесами. В цьому контексті повинна бути підкреслена інформація, що розкриває основні положення регіональної економічної інтеграції, включаючи її правові аспекти, історичні етапи європейської інтеграції, галузеву політику Європейського Союзу, відносини між Україною та ЄС, а також особливості процесів розширення євроінтеграції. Окрім нормативно-правових актів, зазначених вище, питанням євроінтеграції присвячена низка наукових праць для студентів вищих навчальних закладів, які вводять курс європейської інтеграції до загального навчального процесу.

Так, досить детальний виклад цих положень міститься у навчальному посібнику «Європейська інтеграція» за редакцією С.В. Федонюка, рекомендованому Міністерством освіти і науки України для студентів вищих навчальних закладів [Федонюк, 2008, с. 9]. Під час дослідження європейської

інтеграції як наукової дисципліни студентам необхідно розглянути систему понять та термінів даного процесу: позитивна і негативна, вертикальна та горизонтальна, формальна і реальна інтеграція, асоційоване членство, економічний союз, критерії конвергенції, а також звернути увагу на те, що ключове поняття – «інтеграція» трактується сьогодні досить по-різному або акцентує увагу лише на окремих аспектах цього багатогранного явища.

Під час заснування Європейського Союзу (ЄС) було зазначено, що багатомовність та лінгвістична рівність всіх членів були одним із основоположних принципів практичного існування цієї організації. Саме тому лінгвістичне та культурне різномайття надає ЄС його специфічного характеру, а перебіг євроінтеграційних процесів супроводжується постійною взаємодією представників різних мов і культур. Таким чином, культурний та лінгвістичний аспекти взаємодії українського та європейського суспільства є досить важливими в контексті євроінтеграції, а на їх перебіг впливають зовнішні і внутрішні чинники, що можуть сприяти як підвищенню, так і зниженню ефективності перебігу міжкультурної комунікації українського суспільства.

Під час розгляду основних напрямків міжкультурної комунікації у контексті євроінтеграційних процесів М'язова І.Ю. зазначає, що будь-яка з форм міжкультурної комунікації є одночасно комунікативним процесом, оскільки конструктивна чи деструктивна взаємодія відбувається виключно шляхом контакту культури з іншою культурою. Науковець виділяє п'ять основних форм міжкультурної комунікації, що мають власні стратегії та модифікації. Однією з основних виступає аккультурація – процес взаємовпливу та взаємопроникнення культур, в ході якого одна соціальна система сприймає властивості будь-якої іншої соціальної системи.

В основі аккультурації лежить комунікативний процес, тому її можна розглядати як своєрідне набуття комунікативних здібностей до нової культури, а результатом аккультурації може бути як сприйняття нових культурних елементів, так і заперечення нових впливів, що веде до захисту та ідеалізації власної оригінальної культури. Саме ця форма міжкультурної комунікації має найбільше стратегій та модифікацій. Основними стратегіями аккультурації, на думку М'язової І.Ю., виступають: асиміляція, сепарація, маргіналізація та інтеграція [М'язова, 2008, с. 91].

Аналіз теоретичних розробок у сфері впливу міжкультурної взаємодії на збереження ідентичності українського суспільства дозволяє стверджувати,

що той темп розвитку міжкультурної комунікації, який спостерігається в контексті євроінтеграції сьогодні, несе за собою не тільки позитивні наслідки, а і певні проблеми етнічної, національної та культурної ідентичності. Основними факторами негативного впливу міжкультурної комунікації української та європейської спільнот є наступні:

1. У сучасному світі, як і раніше, передбачається необхідність приналежності людини як до соціокультурної групи, так і до етнічної спільноти. У всі часи найбільш стійкою соціокультурною групою можна вважати етноси. Під час перебігу глобалізаційних, і в тому числі, євроінтеграційних процесів, єдність етносів та їх відокремленість один від іншого порушуються, їх межі стають нечіткими, що призводить до втрати національної ідентичності, а як наслідок – до культурної та етнічної невизначеності суспільства.

2. Результатом різноманітних суперечливих контактів є нестабільність сучасного світу, що робить його не зрозумілим. Проте цей фактор має й позитивні наслідки, які виявляються на певній стадії розвитку суспільства, в якому відбуваються міжкультурні комунікаційні процеси. В свою чергу, це спонукає людей до пошуку цілісності, прагнення до вдосконалення та покращення власного буття. В подібних ситуаціях люди повертаються до системи давніх цінностей свого етносу, які є надійною та перевіреною основою існування. Звідси в спільноті виникає відчуття згуртованості, єдності та спорідненості. Усвідомленість приналежності до соціокультурної групи дає людям впевненість у негативних ситуаціях, під час соціальної кризи, дозволяє динамічно та стрімко розвивати свою ідею.

До зазначених факторів впливу можна додати також твердження Н. М. Міщенюк про те, що закономірністю розвитку будь-якої культури завжди була спадкоємність в передачі і збереженні її цінностей, оскільки людству необхідно самовідтворюватися і саморегулюватися. Це у всі часи відбувалося усередині етносів шляхом зв'язку між поколіннями. Якби цього не було, те людство не розвивалося б [Міщенюк...].

Основною метою міжкультурної взаємодії українського та європейського суспільства є встановлення ефективної та якісної міжкультурної комунікації, яка сприятиме поглибленню інтеграційних процесів.

Задля успішного комунікативного діалогу необхідно розставити важелі між трьома параметрами: вибір партнера, вибір теми та ступіть відвертості спілкування. Звісно, що така модель поведінки підходить під час вербальної

взаємодії. Важливим чинником вербального спілкування є довіра між співбесідниками. Ф. Фукуяма писав: «Добробут країни, а також її конкурентна спроможність на фоні інших країн визначається однією культурною характеристикою – властивим їй суспільству рівнем довіри». Довіра є важливим елементом правил комунікації, що стосується культури кожної держави [Фукуяма, 2008, с. 112].

Готовність до реалізації міжкультурного діалогу в контексті євроінтеграції України формується під час навчання міжкультурній комунікації, що, на думку О. Мошняги, ґрунтується на системі лінгвістичних й екстралінгвістичних знань, а також умінь і навичок, які сприяють формуванню готовності успішно встановлювати, розвивати й удосконалювати взаємини з представниками іншої, відмінної від власної, культури. Під час навчання міжкультурній комунікації майбутні спеціалісти сфери туризму виробляють комунікативні техніки з'ясування потреб клієнта – представника іншої культури, впливу на його мотивації, техніку презентації туристичного продукту, розповсюдження туристичних послуг, а також комунікативну культуру й етику [Мошняга...].

Отже, основи здійснення ефективної міжкультурної комунікації мають бути закладені в навчальний процес студентів вищих навчальних закладів, як майбутніх фахівців різних сфер господарської діяльності. При цьому акцент має робитися на лінгвістичний аспект комунікації, що передбачає поглиблене вивчення міжнародних мов як безпосереднього каналу комунікації, та культурологічний аспект, відповідно до якого здійснюється поглиблене вивчення особливостей розвитку культури країн (міст, регіонів), представники яких вступають до діалогу. Загальновідомо, що на формування сучасної європейської культури значний вплив має історія її розвитку; варто пам'ятати також про роль культурних стереотипів у міжнародному спілкуванні як з боку представників українського суспільства, так і в свідомості європейців.

Успішна міжкультурна комунікація передбачає постійну готовність людини до сприйняття, розуміння і прийняття чужих етнічних стереотипів поведінки, народів, звичаїв, інтересів, культурних цінностей тощо. Розглянемо, за Л. Почебут, три основи психологічної готовності до міжетнічного спілкування: когнітивну, поведінкову й емоційну (табл. 1.) [Почебут, с. 95-97].

Таблиця 1.

Три основи психологічної готовності до міжетнічного спілкування

Когнітивна основа	Поведінкова основа	Емоційна основа
1	2	3
Призначення: знайти відповідь, потрібну, щоб конструктивно спілкуватися з представниками іншого етносу	Призначення: відповідь на питання, як ставитися до представників іншого етносу, як з ними ефективно спілкуватися	Призначення: відповідь на питання щодо відчуття при спілкуванні з представниками іншого етносу
Відповідь може бути такою: знання і розуміння комунікативної символіки свого народу та своєї культури; знання і розуміння	Три кроки реалізації: Перший крок: спостереження за вчинками, словами, жестами, поведінкою в цілому інших людей; ефективне використання	Три кроки реалізації: Перший крок: відкритість, природність власної поведінки інформування партнера про свої інтереси, цінності, норми,

Продовження таблиці 1

1	2	3
Відповідь може бути такою: знання і розуміння комунікативної символіки свого народу та своєї культури; знання і розуміння комунікативної символіки іншого народу та його культури; визнання рівноцінності, рівнозначності всіх народів та їх культур. Для дотримання цього принципу необхідно вийти за межі	Три кроки реалізації: <i>Перший крок:</i> спостереження за вчинками, словами, жестами, поведінкою в цілому інших людей; ефективне використання прийомів активного слухання, активного бачення й активного відчуття. <i>Другий крок:</i> інтерпретація та розуміння поведінки представника іншого народу. Необхідно	Три кроки реалізації: <i>Перший крок:</i> відкритість, природність власної поведінки інформування партнера про свої інтереси, цінності, норми, звичаї та традиції. <i>Другий крок:</i> щирий інтерес представників іншого народу, культури, цінностей, традицій, стереотипів поведінки. Спілкування може бути побудоване таким чином: «У такій ситуації у нас

<p>етноцентричного сприйняття навколишнього культурного світу, відмовитися від ідей націоналізму й расизму, переоцінити абсолютизацію схожості між культурами, ігнорування їх специфіки та переходити до ідей релятивізму (гранична увага докультурних відмінностей, розуміння й поважання цих відмінностей, збереження почуття власної гідності й гідності представника іншої культури).</p>	<p>зрозуміти, що означає, символізує та чи інша поведінка чи дія в іншій культурі. Щоб не допустити суб'єктивної інтерпретації дії інших людей з позиції етноцентризму і, відповідно, нерозуміння, втрати контакту, виникнення когнітивного дисонансу, необхідно використовувати комунікативну орієнтацію, яка складається з двох фаз: 1. Підготовчої, яка передбачає емоційне налаштування на взаємодію з представником іншої культури й актуалізацію у свідомості всіх знань специфіки культури-мови, традицій, комунікативної символіки і т. д. 2, Активної дії, спрямованої на правильну орієнтацію в реальній комунікативній ситуації. <i>Третій крок:</i> висновки й оцінка правильності, адекватності своєї поведінки в</p>	<p>прийнято діяти так, а як прийнято у вас?». Тобто ватро не тільки зорієнтувати партнера в стереотипах поведінки, прийнятих на рівні власного етносу (завдання кожного кроку), але й поцікавитися правилами поведінки, прийнятими в його культурі, виражаючи при цьому емоційне ставлення, співпереживання. <i>Третій крок:</i> емоційне прийняття. Тут здійснюється перехід від співпереживання до співчуття, до сприйняття світу подібно до представників іншої культури. Це обов'язкова умова ефективного міжкультурного спілкування. Однак прийняття і співчуття не означає повного розчинення в іншій культурі, втрату своєї етнічної ідентичності. Досягнення рівня прийняття вимагає природної інтеграції в іншу культуру, люди прагнуть до вільного, рівноправного</p>
---	--	---

	<p>міжкультурній ситуації. Необхідно прийти до розуміння того, що інші люди можуть думати, відчувати й діяти інакше, не так, як прийнято у вашій культурі в аналогічних ситуаціях. прийняті в інших культурах стереотипи поведінки, які символізують їх стан і відносини, необхідно прийняти для ефективного розвитку майбутніх контактів. Потрібно приймати людей такими, які вони є. Усе це призводить до розширення культурного й до загального висновку: кожному з нас потрібно знати й поважати і свою національну культуру, і національну культуру інших народів.</p>	<p>міжкультурного діалогу та співробітництва. Досягнення цього найвищого рівня міжкультурного взаєморозуміння і прийняття можливе тільки тоді, коли обидві сторони щиро зацікавлені в мирних, добросусідських відносинах і співробітництві та спираються на вищезазначені основи світогляду.</p>
--	---	--

Здатність до здійснення якісної міжкультурної комунікації є однією з якостей висококваліфікованих спеціалістів. С.Є. Кіржнер у своїх наукових працях стверджує, що для успішного професійного міжкультурного спілкування спеціалістам та майбутнім фахівцям необхідно оволодіти професійними та лінгвістичними знаннями, навичками та уміннями, які складатимуть їхню іншомовну професійну комунікативну компетенцію (ПКК). Автор зазначає також, що в процесі формування у студентів вищих навчальних закладів та молодих спеціалістів англійської ПКК постає проблема не лише навчання їх лексичного та граматичного аспектів мови тієї

галузі, на якій вони кваліфікуються, а й пояснення їм специфіки фрагментів діяльності англо-американського напрямку розвитку цих галузей, а також зіставлення цих фрагментів із фрагментами правової дійсності національного політико-економічного середовища. Крім того, з точки зору професійної діяльності спеціалістам неможливо обійтися без розуміння шляхів вирішення суперечок згідно з відповідною системою суспільного розвитку. У соціокультурному аспекті студентам, відповідно, слід знати політичний устрій країни, особливості функціонування судової гілки влади, специфіку обов'язків різних представників країни, із представником якої встановлюється діалог [Кіржнер, 2008].

Висновки та перспективи використання результатів дослідження. Євроінтеграційні процеси, що мають місце в Україні, відбуваються на двох аспектах соціального та культурного життя представників українського суспільства. По-перше, це необхідність здійснення міжнаціонального спілкування (лінгвістичний аспект), яка підвищує вимоги до підготовки кваліфікованих фахівців у різних сферах господарської діяльності. По-друге, це постійна міжкультурна взаємодія української і європейської спільноти, яка впливає на етнічну, культурну та національну ідентичність кожної з комунікуючих сторін. Для ведення ефективної міжкультурної взаємодії необхідно відмовитись від національних та культурних стереотипів, а також вдосконалювати засоби здійснення міжкультурної комунікації.

Д ж е р е л а:

Європейська інтеграція : навч. посіб. / За ред. С. В. Федонюка, В. Й. Лажніка. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008.

Кіржнер С. Е. Англomовна підготовка майбутніх юристів до професійної міжкультурної комунікації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Socum/Nznuoa/psychology/2008_11.pdf

М'язова І. Ю. Міжкультурна комунікація: зміст, сутність та особливості прояву (соціально-філософський аналіз) : дис. ... канд. філософських наук. Спец. 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії; КНУТШ. – Київ : 2008.

Мищенко Н. М. Сутність та роль культурної та етнічної ідентичності в процесі міжкультурної комунікації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/452/>

Мошняга Е. В. Международный культурный туризм как фактор межкультурной коммуникации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://tourlib.net/statti_tourism/moshnyaga.htm

Сук О. Є. Діалектика загальнолюдських і національних цінностей у трансформаційних процесах // Вісник Міжнародного Слов'янського університету. – 2008. – № 2.

Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: пер. с англ. – Москва : АСТ:АСТ МОСКВА, 2008.

G. Shchilinska. The process of intercultural communication within the European integration context of Ukrainian society.

The essence and the main areas of intercultural communication in the context of European integration processes were researched in the article. The main features of intercultural communication in the process of European integration of Ukraine were analyzed. The basic factors that affect the quality of intercultural communication processes between Ukrainian society and European community were underlined. The key problem moments of the intercultural communication between Ukrainian and European society were described and their solutions were suggested.

Keywords: *integrative processes, cultural dialogue, communication, cultural interaction, European integration.*

УДК 316.62

О. В. Хижняк

**ГРОМАДСЬКА ДУМКА І РОЗГОРТАННЯ КОЛЕКТИВНИХ
СОЦІАЛЬНИХ ДІЙ В КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЧНИХ
ПЕРЕТВОРЕНЬ**

У статті визначено роль громадської думки в розгортанні колективних соціальних дій. Показано, що демократія за своєю суттю передбачає не тільки функціонування громадської думки, а й її інституціоналізацію. Це забезпечує реальний вплив громадськості на суспільне життя через колективні соціальні дії, ініційовані і підтримані на рівні громадської думки. Наведено ознаки, за допомогою яких можна вивчати взаємозв'язок громадської думки і колективних соціальних дій.

Ключові слова: *громадська думка, колективна соціальна дія, демократія.*

Серед дискусійних питань, пов'язаних з демократичними перетвореннями в сучасному українському суспільстві, особливе місце займає визначення ролі громадської думки в активізації колективних соціальних дій, на які впливають демократичні цінності і норми. До універсальних демократичних цінностей, як правило, відносять такі як: свобода віросповідання, висловлювання поглядів, участі у суспільних акціях; рівноправність етнічних, релігійних, расових та інших меншин щодо їх участі в суспільному та політичному житті країни, де вони мешкають; право громадян обирати та бути обраними; реальна відкритість та конкурентність електорального поля; правова рівність громадян; незалежність правової системи; плюралізм джерел інформації тощо [Diamond, 2009, p. 22].

В умовах інформаційного суспільства «... перед «демократичною соціологією» – соціологією XXI ст., яка є більш адекватною новим умовам, – ставиться мета розповсюдження інформації, яка призначена для демократизації суспільних інституцій, для громадянського суспільства, для широкого загалу, а не тільки політичної верхівки, не тільки державного апарату» [Соціологічне знання..., 2005, с. 15]. Затребуваність соціологічної інформації щодо громадської думки в умовах інформаційної демократії важко переоцінити. Адже відомо, що «на зміну традиційної бюрократичної залежності і ієрархічної підпорядкованості поступово приходить принцип автономії і відповідальності влади за виконання своїх функцій. Дійсно, для контролю за якістю держпослуг потрібне забезпечення зворотного зв'язку з їх користувачами – населенням. ... При цьому найбільш результативним інструментом здійснення такого зв'язку є інтерактивність» [Судоргин, 2009, с. 32]. Соціологічний моніторинг забезпечує інформаційний простір даними щодо громадської думки з актуальних та соціально значущих питань розвитку регіонів та цільових груп. Особливо це важливо при розробці стратегічних питань управління територіальними спільнотами і в ході виборчих кампаній як елемента демократизації суспільства. Поширеною є теза, що «політичне життя сучасного суспільства неможливо уявити без масованих інформаційних кампаній. Легітимність влади формально стала визначатися довірою суспільства, залежною від ступеня прихильності громадської думки» [Плющ, 2010, с. 77]. Таким чином, затребуваність соціологічної інформації в умовах інформаційної демократії важко переоцінити. Слід вказати на той факт, що «на сьогоднішній день соціологічні звіти міцно утвердилися в багатьох європейських та

неєвропейських країнах як особливий жанр надання інформації про стан і зміни умов і якості життя» [Социальное..., 2008, с. 64]. Соціологічне вивчення громадської думки забезпечує, по-перше, ідентифікацію соціальних проблем і, по-друге, інформаційне забезпечення процесу рішення соціальних проблем, у т. ч. на місцевому рівні. В регіонах України споживачами соціологічної інформації, окрім органів влади та управління, громадських організацій, мас-медіа, населення в цілому, стають ресурсні центри розвитку громад. Останні діють на регіональному рівні як механізм роботи з громадою за підтримки з боку влади [Управління..., 2010, с. 437-443]. Відзначимо ще один момент. Виборні кампанії загострюють в регіонах дискусії про те, які перетворення в соціальній сфері слід зробити, адже стійко вкоренилася думка, що основна зміна має торкнутися інститутів реформування соціальної сфери, підвищення готовності влади та суб'єктів соціальної політики до модернізації регіонального співтовариства [Чирикова, 2011, с. 89-111]. Соціологічні дослідження також активно використовуються з метою визначення результативності інформаційної політики органів влади [Мамонов, 2011, с. 26-32]. В нагоді стає і соціологічне вивчення реальних і бажаних соціальних змін в громаді, громадська думка про ті чи інші форми колективної поведінки.

Особливе дослідницьке поле – соціологічний аналіз впливу громадськості на владу. Механізми, технології взаємин між населенням і владою на основі принципів відкритості, прозорості прийняття рішень в інтересах соціуму, а не владної бюрократії, до кінця не вивчені. На думку В. Степаненко, задіяти у формат «участі громадян у прийнятті рішень» нову пострадянську владу в Україні змушують щонайменше три об'єктивних обставини, а саме: «1) виснаження ресурсів (економічних, політичних, психологічних) і можливостей (насамперед ідеологічно-пропагандистських) для владного маневрування в режимі традиційної закритої політики, 2) тенденції розвитку державної політики як «закритого акціонерного підприємства» для обраних і небагатьох стали загрозливими для безпеки існування більшості не інкорпорованих у владу громадян ....; 3) глобальні демократичні впливи і політичний тиск країн західних демократій на пострадянську владу щодо розширення поля політичної участі та боротьби з корупцією, а також світова криза традиційних форм представницької демократії ...» [Соціологічне..., 2005, с. 22–23].

Громадська думка визначається як «продукт оцінного осмислення дійсності, що відображає уявлення про актуальні, злободенні проблеми соціально-економічного, соціально-політичного і духовного порядку, що тривожать і хвилюють людей» [Тезаурус..., 2009, с. 85]. Основними стадіями формування і функціонування громадської думки вважаються такі: народження; досягнення певного ступеня розвитку; припинення або реалізація в конкретних проявах життя [Тезаурус..., 2009, с. 90]. Традиційно до функцій громадської думки відносять експресивну, консультативну, директивну. До цього переліку можна додати інтеграційну функцію, яку теж виконує інститут громадської думки і яка актуалізується за умов кризового суспільства. Науковці зазначають, що система соціальних зв'язків в кризі особливо потребує солідарності [Cusset, 2009, р. 5-21]. Разом з тим солідаризація може проходити як спонтанно, так і цілеспрямовано, що неминуче позначається на характеристиках колективних соціальних дій, ініційованих громадськістю. Розвиток нових форм соціальних протестів, у т.ч. колективних, призвело до переосмислення теорії соціальних рухів в ХХІ ст. [Ryan, 2006, р. 169-176]. Разом з тим недостатньо вивченим питанням залишається вплив громадської думки на колективні соціальні дії.

Мета даної статті – виявити роль громадської думки в розгортанні колективних соціальних дій в умовах демократичних перетворень.

Механізм формування громадської думки включає низку етапів: 1) сприйняття інформації (об'єктивної, суб'єктивної, тенденційною і т. ін.) на рівні окремих людей; 2) висновки та оцінки індивідуума – на основі наявних знань, досвіду, вміння аналізувати, рівня інформованості; 3) обмін наявною інформацією, висновками, дискусії з іншими людьми; 4) на цій основі формування певної думки невеликої групи людей; 5) обмін між невеликими групами і формування думки соціального прошарку; 6) виникнення загальнонародної думки» [Тезаурус..., 2009, с. 89]. Інституціоналізація громадської думки може проходити одночасно з розгортанням ініційованих нею колективних дій і поширенням маніпулятивних впливів на громадськість. Характерною рисою інформаційної демократії в наш час є активізація в інформаційному просторі, особливо на публічній електоральній сцені, аналітиків і фахівців з опитувань громадської думки, серед яких все помітнішими стають технологи виборчих кампаній у т.ч. полстери. За умови зниження наукової об'єктивності, домінування прагматичної мотивації, політичної і мас-медійної кон'юнктури

масові опитування громадської думки не стають елементом інформаційної демократії. Між тим соціологічна інформація, яка безперешкодно функціонує в інформаційному просторі, може стати протидією політичній і соціальній маніпуляції (особливо це стосується різноманітних рейтингів). В наші дні потужним засобом політичного маніпулювання стає політична пропаганда. Вона відіграє особливу роль у формуванні громадської думки, сприяє зміні поглядів, установок, політичного мислення і поведінки громадян. При цьому «... політичні маніпуляції можуть мати як негативне, так і позитивне значення для суспільства (наприклад, вплив на маси для підняття рівня політичної участі, активності тощо). Використання методів політичної пропаганди в процесі формування та впровадження іміджу політичних акторів значною мірою підвищує їх шанси на успіх і громадське визнання» [Мельникова, 2010, с. 51]. Соціологічна інформація, яка безперешкодно функціонує в інформаційному просторі, може стати протидією соціальній і політичній маніпуляції і сприяти розвитку колективних соціальних дій по захисту прав і свобод певних соціальних груп. Разом з тим дослідження свідчать, що розвиток сучасних інформаційних технологій призводить до зміни структури психіки і формування нового психотипу людини, здатного чинити опір маніпуляції і оцінювати реальні зміни у своєму житті і в навколишньому світі [Пронин, 2013, с. 151-161].

Підвищення рівня «медіатизація» політики і використання державною владою та ЗМІ технологій маніпуляції мають небезпеку перетворення громадян з безпосереднього джерела влади в керовану в певному руслі масу людей. Це може стати передумовою «... утворення медіакратичної форми політичного режиму натомість демократичного, коли контроль над інформаційними обмінами в політичному просторі належить правлячій еліті, а інтереси громадськості ігноруються. Це призводить до втрати довіри громадян до державної влади і, як наслідок, створюється загроза дестабілізації всієї політичної системи в цілому. За цих умов актуалізується феномен публічності політики, здійснюваної органами державної влади щодо соціально значущих питань» [Кокшарова, 2009, с. 64]. А публічна політика так чи інакше спирається на громадянські практики, тобто громадську думку і громадську активність, які є елементами демократичного процесу. Слід наголосити, що «суб'єктами громадянських практик можуть бути як індивіди, так і групи, оскільки громадянська

активність структурується за формами залученості, залежно від яких доцільним є індивідуальне чи колективне обстоювання власних інтересів» [Резнік, 2011, с. 53-54], тобто, відповідно, індивідуальні чи колективні соціальні дії. На шляху ефективної взаємодії громадської думки і колективних соціальних дій можуть стояти особливості сприйняття громадської думки, властиві некомпетентним споживачам соціологічної інформації. Є. Головаха до них відносить такі: 1) буквральність сприйняття (призводить до того, що вербально виражені судження сприймаються так такі, які спонукають до дії); 2) однозначність (сприйняття дійсності без допущення амбівалентності, подвійності, взаємного виключення позицій); 3) емоційна вибірковість сприйняття соціологічної інформації, яка призводить до селективного її сприйняття; 4) тенденційність інтерпретації даних соціологічних досліджень, що веде до спотворення соціологічної інформації [Общественное..., 2012, с. 14-16].

За умов системної соціально-економічної кризи, яку наразі переживають країни світу, громадськість через колективні соціальні дії прагне вирішити передусім проблеми виживання, громадська думка концентрується навколо питань соціальної політики. Чого очікує населення від владних структур, які реалізують державну соціальну політику? Ці очікування значною мірою детермінуються ціннісними моментами. Результати порівняльного дослідження запитів жителів європейських країн на державну соціальну підтримку показують, що «звернення людей за державної соціальної підтримкою має два різних ціннісних джерела – особистий і той, що визначається інтересами оточуючих. Відповідальність на державу здебільшого покладають ті, хто своє особисте життя розбудовує в розрахунку на підтримку з боку соціального оточення (цінності збереження), а також ті, кого хвилює доля інших людей, хто вважає необхідним надання їм державної підтримки (цінності Турботи). Так само два ціннісних джерела має і стриманість людини в запитах на соціальну підтримку держави. Зменшувати відповідальність держави за соціальну підтримку населення схильні ті, хто більше розраховує на свої власні сили (і цінності відкритості до змін), і ті, хто більшою мірою націлений на власне благополуччя (і прихильний цінностям Самоствердження), а тому не хоче, щоб ресурси, на які він може претендувати, передавалися іншим» [Грязнова, 2012, с. 30]. Ціннісні підвалини громадської думки проявляються в оцінках соціальної

справедливості і впливають на громадську підтримку тих чи інших колективних соціальних дій.

Описати взаємозв'язок громадської думки і колективних соціальних дій можна, на наш погляд, за допомогою таких ознак:

1. Соціальна потреба в колективних соціальних діях.
2. Легітимність колективних соціальних дій в суспільній свідомості.
3. Інформованість різних соціальних груп про конкретні колективні соціальні дії.
4. Технології впливу громадської думки на розгортання конкретної колективної соціальної дії.
5. Наявність / відсутність маніпулювання громадською думкою про конкретні колективні соціальні дії.

Висновок. Колективні соціальні дії, що спираються на інституційну підтримку (в т. ч. від органів влади і управління), «мають у своєму розпорядженні адміністративні, фінансові, матеріальні ресурси» [Скобелина, 2010, с. 131]. Ці ресурси часто активно використовуються для формування громадської думки про колективні соціальні дії або про проблеми, що викликали дану колективну ініціативу. Експансія колективних соціальних дій в сучасному світі актуалізує дослідження, пов'язані з конкретизацією ролі громадської думки в цьому процесі.

У подальшому доцільним може стати вивчення впливу громадської думки на конкретні види, форми колективної поведінки, як інституціоналізовані, так і ті, що мають тимчасовий або навіть разовий характер.

Д ж е р е л а:

Грязнова О. С., Магун В. С. Запросы жителей европейских стран на государственную социальную поддержку и их базовые ценности // SPERO. – 2012. – Осень-Зима. – № 17.

Кокшарова А. Политическая коммуникация как фактор публичной политики // Власть. – 2009. – № 7.

Мамонов М. В. Информационная политика и изменение общественного мнения // Полис. – 2011. – № 5.

Мельникова Т. Пропаганда как технология политического манипулирования // Власть, 2010. – № 8.

Общественное мнение и массовые опросы / под ред. Н.В. Паниной и Е.И. Головахи. – 3-е изд., доп. – Киев : Институт социологии НАН Украины, 2012.

Плющ А. Н. Об информационном влиянии политических субъектов на электорат // Социологические исследования. – 2010. – № 1.

Пронин Е. И., Пронина Е. Е. Медиапсихология: новейшие информационные технологии и феномен человека // Общественные науки и современность, 2013. – № 2.

Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: досвід теоретико-прикладного дослідження // Соціальні виміри суспільства: збірник наукових праць. – Вип. 3 (14). – Київ : Інститут соціології НАН України, 2011.

Скобелина Н. А. Институционализация современных общественных движений: региональный аспект // Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология. – 2010. – № 3.

Социальное неравенство. Изменения в социальной структуре: европейская перспектива / под ред. В. Воронкова, М. Соколова; пер. с нем. – Санкт-Петербург : Алетей, 2008.

Соціологічне знання та влада: суперечливі взаємовідносини соціологічних досліджень і політичної практики. – Київ : ВД «Стилос»; ПЦ «Фоліант», 2005.

Судоргин О. Новая роль информационного пространства в XXI веке // Власть. – 2009. – № 1.

Тезаурус социологии: темат. слов.-справ. / под ред. Ж. Т. Тощенко. – Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2009.

Управління людським та соціальним розвитком у регіонах України: моногр. / О.Ф. Новікова, О.І. Амоша, Л.В. Шаульська та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-ті. – Донецьк : 2010.

Чурикова А. Е. Региональная социальная политика: акторы и мотивация // Мир России. – 2011. – Т. 20. – № 4.

Cusset P. Y. Le lien social en crise? // Futuribles. – P., 2009. – № 348.

Diamond L. The Spirit of Democracy: The Struggle to Build Free Societies Throughout the World. – New York : Holt Paperbacks, 2009.

Ryan L. Rethinking social movement theories in the twenty-first century // Sociology. – Cambridge : 2006. – Vol. 40. – № 1.

O. Khyzhniak. Public opinion and the deployment of collective social action in the context of democratic change.

The article defines the role of public opinion in the deployment of collective social action. It is shown that democracy is inherently involves not only the functioning of public opinion, but also its institutionalization. This provides a real impact on public social life through collective social action, initiated and supported at the level of public opinion. Signs by which to study the relationship of public opinion and collective social action have been shown.

Keywords: public opinion, collective social action, democracy.

РОЗЛУЧЕННЯ ЯК РИЗИК СУЧАСНИХ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН

Стаття присвячена аналізу поширення феномену розлучення в українському суспільстві. Наводяться дані емпіричних досліджень, які характеризують наявність серйозних проблем у шлюбно-сімейних відносинах українців. Автори розглядають феномен розлучення у багатьох аспектах – як ще один шанс почати все спочатку та виправити помилки; як трагедію, яка не виправдала сподівань і завдала руйнації сім'ї та зумовила серйозні психологічні травми; як наслідок неспроможності долати ризики сучасних шлюбно-сімейних стосунків, що виникають упродовж життєвих циклів сім'ї. В статті підкреслюється, що для розв'язання існуючих проблем потрібні спільні скоординовані зусилля соціологів, психологів та соціальних працівників.

Ключові слова: розлучення, сім'я, типи сім'ї, життєві цикли сім'ї, сімейна криза, стадії сімейних криз, симптоми сімейної кризи, шляхи подолання сімейних конфліктів.

Шлюб та сім'я завжди були важливим об'єктом суспільствознавчих студій. У сьогоденному науковому дискурсі найчастіше аналізується криза інституту сім'ї на основі значного поширення у суспільстві таких явищ як збільшення кількості розлучень та кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом; зменшення середньої тривалості шлюбу, відкладення часу вступу до шлюбу; проживання подружніх пар без оформлення шлюбу; зменшення розмірів сім'ї; збільшення кількості самотніх людей тощо.

Різним аспектам формування та функціонування шлюбу та сім'ї присв'ячені роботи багатьох українських науковців: О.Балакиревої, А.Бови, С.Вакуленко, С.Глазунова, А.Лантух, Н.Лавриненко, Е.Лібанової, Т. Медіної, А.Нечипоренко, А.Ноура, Н.Хамітова, Ю.Якубової, О. Яременка та інших. Однак, не зважаючи на значні здобутки в дослідженні проблем шлюбу та сім'ї, достатньо актуальним залишається питання про їх сучасний стан та подальше майбутнє.

Мета даної статті – дослідити причини поширення феномену розлучення в сучасному суспільстві та виявити механізми зміцнення шлюбно-сімейних відносин.

Протягом тривалого часу шлюбно-сімейні відносини регулювалися традицією, релігією, державою, а факт розлучення сприймався суспільною думкою як маргінальне явище, яке накладало на тих, хто до нього вдавався негативне клеймо. Починаючи з 60-х років ХХ століття коли різко зросла частота розлучень, яка охопила усі європейські країни, роль розлучень почали оцінювати неоднозначно. З одного боку, розлучення інтерпретують як трагедію, свідчення дезорганізації сім'ї, звертаючи при цьому увагу виключно на негативні наслідки, особливо для дітей. З іншого боку, розлучення починають розглядати як важливий компонент сучасної сімейної системи, який дозволяє запобігти конфліктам в умовах спільного проживання двох дорослих людей [Голод, 1998, с. 76-78].

Розлучення – це розірвання подружнього зв'язку між чоловіком та жінкою за певних обставин. Донедавна розлучення здебільшого сприймалося як особистісна трагедія, яка була пов'язана з неспроможністю подружньої пари створити міцну сім'ю за існуючими стандартами і обов'язково хтось був більше винним у цьому.

Але, як зазначає Е. Тоффлер, коли розлучення, окреме проживання та інші форми розвалу сім'ї охоплюють мільйони людей в багатьох країнах, безглуздо було би думати, що причини цього мають чисто особистісний характер. Розпад сім'ї сьогодні є насправді частиною загальної кризи індустріалізму – розвалу усіх інститутів, що були властиві цьому періоду. Вже сьогодні технологічно розвинені країни, зазначає вчений, мають складну мережу різноманітних форм сім'ї: гомосексуальні шлюби, громадянські шлюби, групи людей похилого віку, які об'єдналися, щоб розділити витрати (а іноді й статеві зносини), родові об'єднання певних етнічних меншин та багато інших форм, що співіснують, як ніколи раніше. Мають місце шлюби по контракту, періодичні шлюби, з кількох сімей і багато інтимних мереж із взаємними статевими зносинами або без них і також сім'ї, у яких батько живе й працює у одному місті, а мати – іншому. Замість маси людей, що живуть у сім'ях із однаковим устроєм, ми побачимо людей, які переміщатимуться в цій системі, обираючи персоналізовані або «зумовлені» траєкторії пересування протягом усього свого життя. На думку Е.Тоффлера, все це лише означає, що відтепер нуклеарна сім'я буде однією із багатьох суспільно прийнятних і схвалених форм [Тоффлер, 2000, с. 346].

Сьогодні соціологи по-різному позначають ідеальну модель сучасної сім'ї: подружня [Голод, 2008, с. 45], кон'югальна (подружня) [Антонов,

2007, с. 178, 182], андрогінна [Хамітов, 2007, с. 27], але всі вони єдині у тому, що відносинам у цій моделі властиве дистанціювання від кровної спорідненості, жорсткого закріплення чоловічої та жіночої ролей, залежності дружини від чоловіка, дітей від батьків тощо. Ще її характерними рисами стає визначення подружжя як центру сімейної єдності, забезпечення широких можливостей для самореалізації кожного індивіду та функціонування на засадах партнерства.

Але соціальна практика створення сім'ї та її подальшого функціонування містить певну суперечність, на яку вказує Е. Рудинеско, з одного боку, сім'я є важливою цінністю сучасного суспільства, від якої ніхто не може й хоче відмовлятися. Її люблять, про неї мріють і її бажають чоловіки, жінки й діти будь якого віку, з іншого – сучасна сім'я, яка з'єднує на відносний термін двох індивідів є скаліченою сім'єю, яка складена з глибоких внутрішніх ран, з мовчазних нападів насильства, зі спогадів, що їх женуть геть [Рудинеско, 2004, с. 223, 22-24].

Тобто заміна пріоритетів стосунків між подружжям у сучасній сім'ї не позбавляють її ризиків, які завершуються розлученням. Для одних ці ризики зумовлюють пошук альтернативних форм шлюбу та сім'ї, відмову від батьківства, пріоритет сексуальних стосунків, цінність лише власних планів та індивідуалізацію життя тощо. Для інших ці ризики та розлучення постають як ще один шанс почати все спочатку та виправити помилки. В їх основі – копітка праця реалізації спільного потенціалу задля досягнення певної довершеності в стосунках від чого виграють усі, оскільки втрата іншого означає втрату і себе. У всякому випадку про розлучення можна говорити як про трагедію, яка не виправдала сподівань і завдала руйнації сім'ї. Але розлучення можна розглядати і як наслідок неспроможності долати ризики сучасних шлюбно-сімейних стосунків, що виникають упродовж життєвих циклів сім'ї та зумовлюють виникнення сімейних криз. Таке розуміння розлучення дає можливість уникнути трагічності в оцінці шлюбно-сімейних відносин та врахувати те, що сьогодні подружжя разом із фахівцями може працювати над розв'язанням тих проблем, які виникли і ускладнили їх стосунки та запобігти розлученню.

Розлучення в останні роки набули значного поширення в і Україні. І на превеликий жаль, наша країна є одним із лідерів за цим показником серед європейських країн. Так у 2012 році відсоток розлучень досяг уже 61% від усіх укладених шлюбів. Найчастіше розпадаються молоді пари. За даними

статистики, пік розлучень припадає на перші роки подружнього життя, так саме 20% подружжя розлучаються до першого ювілею, ще 20% пар зважуються на цей крок в період до двох років спільного життя, а 44% не можуть подолати шестирічний бар'єр [Как жить в браке..., 2013].

Серед причин розлучення: близько 25% їх відбувається через конфлікт інтересів, відчуження у стосунках, біля 20% – через зловживання алкоголем, 15% – через конфлікти на ґрунті матеріальних труднощів, 12% у зв'язку зі зрадою і ревнощами. Окрім того, 5% українців називають причиною розлучення незадоволеність сексуальними стосунками і стільки ж – житловими умовами, а ще близько 4% розлучень відбувається з причин неможливості мати дітей. Найчастіше українці розлучаються через морально-психологічні проблеми й зловживання алкоголем [Кожен другий шлюб...]. Причинами розлучень є і те, що часто молодь приймає рішення про одруження під впливом емоцій, а не раціонального підходу до створення сім'ї та що в Україні дуже проста процедура розлучення в порівнянні з розвинутими країнами. Хоча деякі дослідники і зазначають, що це спадок попередньої системи, але в радянські часи розлучитися було часто не вигідно, особливо для керівника, оскільки вважалося, якщо людина не може навести лад у власній родині, то їй не можна довірити колектив. Окрім цього, за моральністю поведінки жорстко слідкували відповідні партійні структури, тому не випадково перша хвиля розлучень припала саме на початок 1990-х років.

До цього сьогодні додається складна соціально-економічна ситуація, яка призвела більшість громадян України до втрати традиційних форм заробітку та змусила найбільш активну частину суспільства шукати шляхи забезпечення свого добробуту за кордоном, що зумовило поширення міграції та породження нових викликів для сім'ї. І хоча, як показують соціологічні дослідження, найменша кількість розлучень саме в західних регіонах України (30%), де найбільша кількість заробітчан – в той час як на півдні і сході вона доходить до 70%, однак, важливо враховувати проблемність сімей, у яких подружжя довгий час не живе разом, а діти на тривалий час залишаються під опікою дідусів та бабусь, та процес їх соціалізації ніким не контролюється тощо. Ще важливо враховувати і можливість укладення громадянського шлюбу – сьогодні в Україні 10-12% пар офіційно не реєструють шлюб (здебільшого, це молодь до 35 років), а тому рішення та легітимація розлучення є тільки вибором тих пар, які офіційно уклали шлюб.

Проте, однією з головних причин розлучень є непідготовленість подружжя до сімейного життя та його неспроможність долати проблеми, які виникають впродовж всього життєвого циклу сім'ї. В соціології найчастіше говорять про чотири життєві цикли сім'ї (вступ до шлюбу; народження дитини; виховання дітей та їх відділення від батьків; поява першого онука та смерть подружжя-прабатьків) [Антонов, 2007, с. 260-261]. Однак, виокремлення та аналіз тільки життєвих циклів сім'ї недостатньо, щоб пояснити причини розлучень. Для цього, на наш погляд, потрібно більш детально проаналізувати основні стадії сімейних криз та їх ознаки, наслідком яких і є розлучення.

Сімейна криза – це стан сімейних відносин, який виникає в результаті порушення комунікаційної рівноваги між подружжям, що призводить до непорозуміння, емоційного відсторонення, небажання спільно шукати вихід з ситуації, що склалась. Найчастіше виокремлюють наступні стадії цієї кризи [Кризи сімейних відносин...]:

- перша – пов'язана з прийняттям на себе подружніх обов'язків. Її переживає молода сім'я без дітей при переході від окремого до спільного існування – це період звикання, притирання. Головне завдання цього періоду полягає у адаптації подружжя до сімейного життя і один до одного;

- друга – пов'язана з народженням першої дитини, що зумовлює оволодіння подружжям батьківських ролей та прийняття факту появи в сім'ї нової особистості;

- третя – пов'язана з виходом дитини на новий рівень соціалізації, що передбачає відвідування дошкільної установи або школи та дозволяє перевірити ефективність досвіду, який засвоїла дитина на рівні сім'ї;

- четверта – пов'язана з прийняттям факту вступу дитини у підлітковий період, який часто ускладнюється збігом з особистою кризою середнього віку у батьків (час підбиття проміжних життєвих підсумків). Це стадія зрілого шлюбу, зазвичай подружжю по 37-40 років і прожили вони разом близько 10-15 років;

- п'ята – пов'язана з бажанням дорослих дітей бути незалежними та самостійно вирішувати власні проблеми. Основне завдання розвитку сім'ї на цій стадії – створення умов для коректного відходу з будинку дорослих дітей;

- шоста – яку переживає сім'я, позначається як «спорожніле гніздо». Сім'я, яка досягла цієї стадії виконала свою батьківську функцію. Небезпека

цього періоду полягає в тому, що якщо в основному сім'ю об'єднувала не спільність інтересів подружжя, а догляд та виховання дітей, то в цей період сенс спільного існування пропадає;

- сьома стадія – це трагічна фаза життя сім'ї, в якій хтось з партнерів залишається один після смерті іншого. Це супроводжується кризовими переживаннями втрати, виникненням відчуття порожнечі та марності життя. Але і в цей важкий період необхідно знайти сили для збереження та підтримки відносин з сім'ями дітей, знайти нові інтереси і сенс життя.

Знання можливих стадій криз сімейного життя є дуже важливим, оскільки це допоможе не тільки осмислити проблеми, які можуть виникати та ускладнити життя подружжя, а і шукати та виявити дієві механізми їх розв'язання. Хоча зрозуміло, що не може бути універсальних відповідей на всі питання, що виникають і кожна сім'я має свою власну практику розвитку відносин та свій досвід розв'язання проблемних стосунків.

Кожна з цих криз має і певні симптоми серед яких науковці виокремлюють:

- зменшення прагнення подружжя до інтимної близькості;
- відсутність намагання подібатися один одному;
- виникнення сварок і взаємної докори з питань, що пов'язані з вихованням дітей;
- відсутність однакової думки з приводу більшості важливих для подружжя питань (стосунки з рідними і друзями, плани на майбутнє, розподіл доходів сім'ї та інше);
- погане розуміння (або взагалі не розуміння) почуттів один одного;
- роздратування майже всіма вчинками і словами партнера;
- переконання одним із подружжя, що він (вона) змушений (- на) весь час поступатися бажанням і думками іншому;
- відсутність потреби ділитися з партнером своїми проблемами і радощами [Кризи сімейного життя...].

Вихід з ситуацій, що пов'язані з назріваючими конфліктами, може бути різним. С. Голод бачить можливість їх розв'язання двома незалежними шляхами. Перший це – розлучення і потенційний другий шлюб, другий це – автономія, яка пов'язана з тим, що інтереси кожного із подружжя стають більш різноманітними ніж сімейні, а потреби і коло спілкування чоловіка та дружини виходять за межі шлюбу. Їх експресивні спрямування в «постмодерній» сім'ї спираються не стільки на звичай (як в

«патріархальній») і традицію (як у «дітоцентристській») сім'ї, скільки на гендерні психосоматичні особливості агента, моральні зразки поколінь, цивілізовані уявлення про пристойності і естетичний ідеал. В кінцевому рахунку, зазначає науковець, автономія не є стовідсотковою гарантією збереження «першого» шлюбу, через те, що по своїй природі цей інститут стає евентуальним [Голод, 2008, с. 46].

Завдяки напрацюванням психологів сьогодні існує багато різноманітних практик допомоги подружжю повернути сталі, добрі стосунки і досягти рівня «чистих відносин», під якими розуміється ставлення один до одного, яке базується на почуттєвому спілкуванні, коли отримувана від такого спілкування нагорода утворює головну засаду продовження таких стосунків [Гіденс, 2004, с. 47].

Сьогодні ми маємо широке поле для діяльності різних фахівців, як теоретиків так і практиків, які можуть дослідити сприйняття подружжям тих проблем, які дошкуляють їм на кожній із зазначених стадій сімейних криз і перешкоджають гармонізації сімейних стосунків. Завдяки спільним зусиллям соціологів, психологів та соціальних працівників можна напрацювати конкретні рекомендації, що дозволять упереджувати та розв'язувати ситуації, які зумовлюють виникнення відчуження та конфліктів між подружжям, що безумовно буде сприяти зменшенню можливих ризиків у шлюбно-сімейних відносинах.

Аналіз кризових етапів подружнього життя та виявлення найважливіших симптомів, які притаманні їм, дозволяють розглядати розлучення як серйозну проблему над якою повинні працювати як фахівці, так і саме подружжя, оскільки сучасна людина корегує своє життя не на засадах звичаїв та традицій, а на практиках самовдосконалення, саморозвитку та самоосвіти. Подальше дослідження сутності феномену розлучення, виявлення його основних чинників та наслідків, особливостей кризових стадій життєвого циклу сім'ї, буде сприяти більш глибокому та об'єктивному аналізу тих проблем, що виникають у шлюбно-сімейних відносинах та пошуку дієвих засобів їх розв'язання.

Д ж е р е л а:

Антонов А. И. Исторические изменения семьи как социального института. В кн. Социология семьи: Учебник / Под ред. проф. А.И.Антонова. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : ИНФРА-М, 2007.

Антонов А. И. Семейное единство, жизненный цикл семьи, взаимоотношения в семье. В кн. Социология семьи: Учебник / Под ред. проф. А.И.Антонова. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : ИНФРА-М, 2007.

Гіденс Е. Нестримний світ як глобалізація перетворює наше життя. – Київ : Альтерпрес, 2004. – 100 с.

Голод С. И. Семья и брак: историко-социологический анализ. – Санкт-Петербург : ТООТК «Петрополис», 1998.

Голод С. И. Социолого-демографический анализ состояния и эволюции семьи // Социологические исследования. – 2008. – № 1.

Как жить в браке долго и счастливо // Сегодня. – 2013. – 14 июня.

Кожен другий шлюб в Україні розпадається через непорозуміння і алкоголізм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbnews.com.ua/ua/tema/98031/>

Кризи сімейних відносин чи кризи по-сімейному [Електронний ресурс]. – Ресурс доступу: <http://megasite.in.ua/9267-krizi-simtjnih-vidnosin-chi-krizi-po-simejnomu.html>

Кризи сімейного життя – як їх подолати [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://superova.com/2011/02/kryzy-simejnoho-zhyttya-yak-jih-podolaty/>

Рудинеско Е. Розладнана сім'я / Пер. з фр. – Київ : Ніка-Центр, 2004.

Тоффлер Е. Третя хвиля. – Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2000.

Хамітов Н. Плідні та неплодні моделі сучасної сім'ї: досвід андроген-аналізу // Ситуація родини в сучасному суспільстві – досвід Центрально-Східної Європи. – Люблін : 2007.

V. Stepyko, N. Gribiennikova. Divorce as risk-modern marital & family relationships.

Article is devoted for analysis of spreading phenomenon of divorce in the Ukrainian society. Empirical studies that are given, characterize the existence of serious problems in marital and family-relationships. The authores examines some aspects of phenomenon of divorce: as another chance to start all over again and correct the error; as a tragedy that doesn't live up to expectations and caused the destruction of the family and caused serious psychological trauma; as a consequence of the failure to cope with the risks of modern marital & family-relationships that arise throughout the life cycles of the family. The article emphasizes that for solving existing problems require joint coordinated efforts of sociologists, psychologists and social workers.

Keywords: *divorce, family, family types, the life cycles of the family, a family crisis, a stage of family crises, symptoms of family crisis, ways to overcome marital conflicts.*

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ОСОБИСТІСНОЇ КОРЕКЦІЇ СУБ'ЄКТА ІЗ СТАНОВЛЕННЯМ ЙОГО ДУХОВНОСТІ

Стаття присвячена проблемі визначення взаємозв'язку між рівнем духовності суб'єкта та особливостями його самокорекції. У своїй роботі ми виходимо з базових положень про те, що психічний розвиток людини в онтогенезі можна розглядати як поетапно-ієрархічне становлення рівнів психіки (свідомості й самосвідомості) від індивідного до особистісного, далі до індивідуального й до суб'єктного, які реалізуються в процесі динаміки об'єкт-суб'єктної та суб'єкт-суб'єктної взаємодії між людиною і соціумом (світом) і носять гармонійний, дисгармонійний чи збалансований характер. Такий діалектично-ієрархічний розвиток людини як суб'єкта одночасно виступає і механізмом його самокорекції.

***Ключові слова:** суб'єкт, духовність, особистісна корекція, рівні психічного розвитку.*

Постановка проблеми. Духовність можна розглядати як переживання людиною єдності її зовнішнього і внутрішнього буття та установа гармонії між ними; як поєднання волі, інтелекту, почуттів та вчинків. Духовний розвиток особистості визначається рівнем розвитку її духовної самосвідомості та полягає, передусім, в усвідомленні, розумінні і прийнятті своєї тілесно-душевно-духовної сутності в адекватному їх поєднанні, у всій суперечливості й, одночасно, гармонії власного буття. Таким чином становлення духовності суб'єкта має динамічний характер і ґрунтується на взаємодії і взаємокорекції різних рівнів розвитку його психіки, які реалізуються в процесі динаміки об'єкт-суб'єктної та суб'єкт-суб'єктної взаємодії між людиною і соціумом (світом) і носять гармонійний, дисгармонійний чи збалансований характер. Ми вважаємо, що такий діалектично-ієрархічний розвиток людини як суб'єкта одночасно виступає і механізмом його самокорекції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема становлення і розвитку духовності особистості є об'єктом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. У дослідженнях вітчизняних і зарубіжних філософів, педагогів та психологів вагомий внесок було зроблено в обґрунтування філософського (М. Боуэн, І.М. Ільчева, С.Б. Кримський, А. Менегетті,

Ж. М. Юзвак та ін.) й психологічного (О.Г. Асмолов, О. Ф. Бондаренко, М. Й. Боришевський, В. Франкл, Е. Фромм та ін.) змісту духовності, її становлення і розвитку.

Психологічні погляди на духовні виміри особистості базуються на розумінні взаємозв'язку між свідомістю, самосвідомістю і діяльністю особистості (В.І. Слободчиков, О.Г. Спіркін, Е. В. Шорохова та ін.); на динамічному взаємозв'язку самосвідомості суб'єкта і глибинних шарів його психіки (А.І. Зеліченко, К.Г. Юнг, Т.С. Яценко); на рівневому характері взаємодії індивідних, особистісних, індивідуальних та суб'єктних характеристик людини, з притаманними їм якісними характеристиками психічного розвитку та формами їх вияву (І.Д. Бех, Є.Б. Весна, З.С. Карпенко, В. Т. Кудрявцев, С. Д. Максименко, Г. Оллпорт, О. Б. Орлов, А.В. Петровський, В. В. Селиванов, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, В. М. Титов, К. Уілбер ін.). Разом з тим, незважаючи на широке коло філософських та психологічних праць, присвячених проблемі духовності особистості, такий її ракурс як динаміка взаємозв'язку рівнів духовності суб'єкта з процесами його особистісної самокорекції залишається практично не дослідженою.

Формулювання цілей статті. Узагальнено представити теоретичну основу сучасного розгляду проблеми духовності особистості і запропонувати рівневий підхід до розуміння взаємозв'язку особистісної корекції суб'єкта із становленням його духовності.

Теоретичні засади та методологія дослідження. До системної дослідницької стратегії увійшов комплекс методів: системно-структурний аналіз, синтез, порівняння та узагальнення філософської і психологічної літератури й інтерпретація концептуальних моделей та емпіричних фактів, дотичних проблемі дослідження; реконструювання, моделювання і вторинний аналіз даних для вивчення рівневої структури досліджуваного явища.

Виклад основних результатів дослідження. На думку І. М. Ільчевої: «Духовність – показник існування певної ієрархії цінностей, цілей і змістів, де концентруються проблеми, що відносяться до вищого рівня духовного освоєння світу людиною» [Ільчева, 2003, с. 119]. Такого рівня людина досягає проходячи у своєму розвитку ряд етапів становлення власної свідомості й самосвідомості.

Так, К. Уїлбер визначає п'ять рівнів еволюційно-психічного розвитку свідомості: матерію (як тіло живої істоти, *емоційно-сексуальний рівень*), розум (уява, поняття й логіка – *раціональний рівень*), душу (надіндивідуальне джерело самототожності – *трансцендентний рівень*) і дух (безформна основа й недвоїста єдність всіх інших рівнів – *цілісний рівень*). Ці рівні не є чітко розділеними й ізольованими, а нескінченно міняються й переходять один в інший. Вони відображають увесь спектр буття й свідомості – від підсвідомості до самосвідомості й надсвідомості, від доособистісного до особистісного й надособистісного, від Воно до Его й Духа. Більш високі рівні – це *потенційні* можливості, а не абсолютні данності [Уїлбер, 1999, с. 13-19].

Усередині кожного рівня більшість елементів існує як еквівалентно взаємодіючі паттерни. Глибинні характеристики стадій розвитку свідомості та самосвідомості – універсальні, а поверхневі характеристики залежать від культурних, соціальних й екологічних факторів.

Вся ця комбінація рівнів свідомості та самосвідомості людини власне визначає загальний рівень її духовного розвитку. Починаючи з базового вродженого рівня, який для кожного є суб'єктно-індивідуальним людина проходить поетапний розвиток всіх інших рівнів з певною динамікою та особливостями поєднання складових (видів, форм, компонентів ін.) самосвідомості, що визначає індивідуальний шлях її розвитку та самокорекції у процесі переходу з одного рівня на інший.

У своїй роботі ми виходимо з базових положень про те, що психічний розвиток людини в онтогенезі можна розглядати як поетапно-ієрархічне становлення рівнів психіки (свідомості й самосвідомості) від індивідного до особистісного, далі до індивідуального й до суб'єктного, які реалізуються в процесі динаміки об'єкт-суб'єктної та суб'єкт-суб'єктної взаємодії між людиною і соціумом (світом) і носять гармонійний, дисгармонійний чи збалансований характер. Задачею власне особистісної корекції особистості виступає потреба досягти індивідуально-суб'єктного рівня розвитку.

Теоретичні, експериментальні і прикладні напрямки дослідницьких підходів до розуміння цих процесів групуються навколо конструкцій, які деякі автори позначають як «категорійні блоки», «категорійні тріади» (М. Г. Ярошевський, 1996; В. В. Умрихін, 1987), парадигмальні формули (Т. Kuhn, 1977): «*організм – індивід – особистість*», «*індивід – особистість – індивідуальність*» [Лібін, 1999, с. 46-58].

Якщо необхідність розведення понять першої пари (індивід й особистість) відзначається представниками практично всіх напрямків вітчизняної психологічної теорії (Б. Г. Ананьєв, Г. С. Костюк, О. М. Леонт'єв, С. Д. Максименко, А. В. Петровський, С. Л. Рубінштейн), то при аналізі співвідношення цих понять із терміном «індивідуальність» між ними виникають значні розбіжності. Щоб підкреслити інтегральність утворення першої пари понять, додають різні модифікації – «соціальний індивід», «суб'єкт діяльності», «метаіндивідуальність». Індивідуальність також розглядають як інтегральне утворення, що включає тріаду «індивід – особистість – суб'єкт діяльності» [Ананьєв, 1977]. Поєднання властивостей людини як індивіда, особистості, суб'єкта діяльності зумовлює її індивідуальність, яка є найпізнішим продуктом розвитку людини. «Високий коефіцієнт екстеріоризації активності діяльності дозволяє людині будувати себе зсередини...» [Ананьєв, 1983, с. 267].

Індивідний рівень властивостей – статеві, вікові й конституціональні (включаючи нейродинамічні) особливості (Б.Г. Ананьєв, 1980), прийнято вважати безособовими передумовами розвитку суб'єкта (А.Г. Асмолов, 1984; 1990) на рівні організму. Їх усвідомлення пов'язане із *фізичною самосвідомістю*.

Наступним етапом розвитку людини після індивідного рівня є становлення особистості як психологічного носія соціальних властивостей. Якщо узагальнити визначення поняття «особистість», що існують у рамках різних психологічних теорій і шкіл зарубіжної психології (Г. Айзенк, Дж. Гілфорд, К. Левін, А. Маслоу, Ж. Нюттен, Г. Оллпорт, К. Юнг ін.) [Асмолов, 1996, с. 532], то можна сказати, що особистість традиційно розуміють як синтез усіх характеристик індивіда в унікальну структуру, що визначається й змінюється в результаті адаптації до постійно мінливого середовища й значною мірою формується реакціями навколишніх на поведінку певного індивіда. У результаті вироблення таких адаптивних реакцій і відбувається самокорекція індивіда з точки зору його соціалізації, тобто у процесі перетворення в соціалізованого індивіда (особистість) на основі вроджених та зі збереженням і певною модифікацією набутих індивідуальних особливостей.

Відповідно до вітчизняної традиції, особистість – це соціальне за своєю природою, відносно стійке, прижиттєво сформоване психологічне утворення, яке являє собою систему мотиваційно-потребових відносин, що

опосередковують взаємодію суб'єкта й об'єкта (Л. С. Виготський, І. Д. Бех, Л. І. Божович, О. М. Леонтьєв, С. Д. Максименко, О. Б. Орлов, С. Л. Рубінштейн). Таким чином, зарубіжні і вітчизняні підходи базуються на розгляді особистості як соціального утворення, що дозволяє нам говорити про розвиток *соціокультурної самосвідомості* особистості у процесі соціалізації індивіда на шляху його становлення як особистості.

У феноменальному плані самосвідомості особистості вичленовують афективно й когнітивно акцентовані мотиваційні відносини, а також, мотиваційні утворення третього типу, представлені гармонійними мотиваціями, що проявляються як «внутрішні мотиви» і породжують особливі стани свідомості особистості, які одержали у психології назву «стан потоку» [Орлов, 2002, с. 63-66]. Для них характерні індиферентність відносно соціальних оцінок, уповільнення суб'єктивного часу, втрата такої характеристики конвенціональної свідомості, як чітка межа між самим собою й тим, що мене оточує.

Це проявляється в прагненні бути собою, підсилює інтегрованість особистісних структур [Оллпорт, 1998, Орлов, 2002], підвищує ступінь позитивності, емпатійності, конгруентності [Роджерс, 1997], що сприяє підвищенню ступеня загальної автентичності людини своїй сутності, робить доступними «пікові переживання» [Маслоу, 1999, с. 108-117]. За нашою концепцією ці властивості притаманні самосвідомій особистості, яка має атрибути повноцінно функціонуючої індивідуальності із домінуванням загальнолюдських цінностей, що гармонійно вписуються в її духовне буття на рівні психічної самосвідомості. Такі характеристики високого рівня самосвідомості задають динаміку психологічних новоутворень особистості, які сприяють найповнішому виявленню її індивідуальних властивостей і переходу на якісно новий рівень духовного функціонування – рівень індивідуальної суб'єктності. Відповідно розвиток індивідуальності визначається розвитком *психічної самосвідомості*, а розвиток духовної самосвідомості визначається ціннісно-світоглядною спрямованістю індивідуальних властивостей особистості, як суб'єкта власної життєдіяльності.

Тому, індивідуальність ми будемо розглядати як цілісну системну характеристику людини, яка є носієм вищого, порівняно з особистістю рівня розвитку духовної самосвідомості.

Динамічні зміни індивідуальних властивостей особистості вирізняють три течії розвитку, які залежать одна від одної: перша пов'язана з біологічним організмом та функціонуванням тіла, друга стосується психічного (душевного) розвитку, а третя – соціокультурного. У плануванні та керуванні розвитком особистості як суб'єкта, потрібно враховувати кожен з вищезгаданих течій розвитку, які взаємно переплітаються і впливають одна на одну, визначаючи в цілому духовний розвиток. Відповідно, розвиток духовної самосвідомості, на наш погляд, визначається гармонійністю, дисгармонійністю чи збалансованістю таких впливів. А власне особистісна корекція визначатиметься прагненням всіх компонентів структури самосвідомості до гармонійності.

Спрямованість самосвідомості (гуманна-антигуманна, просоціальна-антисоціальна) визначатиме духовний чи антидуховний аспект розвитку індивідуальності, а гармонійне, дисгармонійне чи збалансоване поєднання її структурних компонентів впливатиме на рівень та мотиваційно-ціннісну спрямованість розвитку духовної самосвідомості.

Отже, індивідуальність – це інтегральна біопсихосоціальна цілісність людини, яка найповніше виявляє основні характеристики її духовної самосвідомості: фізичну, психічну та соціокультурну самосвідомість на вищому рівні їх усвідомлення. Індивідуальність є унікальний цілісний феномен, що виявляється інтегралом усіх рівнів внутрішньої і зовнішньої взаємодії. Відповідно до цього відбувається й розвиток рівнів самосвідомості людини, що виявляють динаміку її духовного розвитку – від індивідуально-особистісного до особистісно-індивідуального, далі до індивідуально-суб'єктного й суб'єктно-трансцендентного. Такий діалектично-ієрархічний розвиток людини як суб'єкта одночасно виступає і механізмом його самокорекції

У діалектичному взаємозв'язку поняття суб'єкт, особистість, індивідуальність розглядають, зазначаючи, що суб'єкт – це своєрідне ядро, яке вміщує активність та свідомість буття людини і в якості її індивідуальності, і в якості особистості. Якщо суб'єкт пізнає та здійснює певні дії в межах нормативного поля суспільства, засвоює суспільні норми, реалізує їх у своїй діяльності, то він виступає як особистість. Суб'єкт виступає як індивідуальність, коли він сам творить норми і, залежно від цих норм, будує нову діяльність [Весна, 1999, с. 297-295; Орлов, 2002]. Йому притаманна відкритість до самовдосконалення і саморозвитку.

Суб'єктний підхід у сучасній психології передбачає розуміння людини як цілісної самодіяльної субстанції, інтегрованої на рівні свідомості й діяльності, свідомого і несвідомого, форми і змісту психічного життя, суперечливої єдності тіла, душі і духу, індивідуального і суспільного, біологічного і соціального в динаміці їх взаємозв'язку [Татенко, 1996].

Суб'єктності притаманні внутрішні потенції, самовияви, через які людина будує життєвий світ у процесі саморозгортання особистості, наростання суб'єктності як показника її зрілості [Титаренко, 2003].

Загальним пояснювальним принципом психології, при цьому, має бути суб'єктно-генетичний принцип, згідно якого породження, становлення і розвиток психіки пояснюють з позицій самопричинності й спонтанності, відкритості до самовдосконалення і саморозвитку, саморозгортання сушого, суто людського, завдяки активності автора – ініціатора й виконавця індивідуальної програми творення свого світу й себе в ньому [Кудрявцев, 2006; Максименко, 2006; Татенко, 1996; Титаренко, 2003; Титов, 1993, с. 97-98; Яценко, 2006, с. 149-199].

Для позначення суб'єкта як трансперсональної (тобто позаособистісної й, отже, і позасоціальної) психічної реальності використовують термін «сутність» (essence) [Менеґетті, 1996]. Цей термін, що сходить до латинського слова «essere» – буття, в аналогічному значенні (сутність у собі – Ін-сі) використовується також у концептуальному апараті онтопсихології [Менеґетті, 1996; Орлов, 2002]. У рамках гуманістичної психології цю інстанцію звичайно позначають терміном «внутрішнє Я». Наприклад, М. Боуен, використовує терміни «сутність» і «внутрішнє Я» як синоніми і вважає, що зміна особистості в процесі психотерапії – результат її контакту з власною сутністю, наслідок заспокоєння й зміцнення неконтрольованого розуму (mind), за допомогою чого ми можемо відчутти наше «внутрішнє Я» (Inner Self) і діяти з опорою на це джерело сили й мудрості [Боуен, 1992, с. 24-33].

З погляду О. Б. Орлова, справжнім суб'єктом є не особистість, а її сутність, яка має неатрибутивну природу і сама є джерелом усяких атрибутів. Автор виділяє феномен довіри до себе, що виявляється у взаємодії зовнішнього і внутрішнього, тобто особистості й сутності. Його опис можливий у термінах «самоприйняття» і «самонеприйняття», але вже не як особистості, а як справжнього суб'єкта життєдіяльності, що «існує

незалежно і поза всякими соціальними нормами, стереотипами, ціннісними системами і т.п.» [Орлов, 2002, с. 63-66].

Отже, сутність і особистість – це різні психічні інстанції. Особистість живе (народжується, розвивається, умирає) у плані феноменів, існування; сутність незмінно перебуває в плані ноуменів, буття. Вихід людини з інтерперсонального плану дійсності в трансперсональний план реальності істотним чином перетворить усю її психологічну структуру. Особистість гармонізується, звільняється від «персони» й «тіні», спрощується в «лик», її об'єктна й суб'єктна межі зникають. Власне особистісна психокорекція завершується, визначивши справжню сутність людини, інакше кажучи, реалізувавши цю сутність як внутрішній суб'єктний потенціал.

Взаємини особистості й сутності в житті людини – предмет гуманістичної психології. Її найважливішими положеннями є, по-перше, визнання, констатація подвійності людини (зовнішня і внутрішня людина, зовнішнє й внутрішнє Я, особистість і сутність) [Боуен, 1992, с. 24-33; Ken Wilber, 2000, 302-328; Успенський, 1992]; по-друге, насторожено-критичне відношення до соціально-центрованих і соціально-зумовлених процесів формування особистості [Орлов, 2002], по-третє, заперечення традиційних форм освіти як дисгармонійної взаємодії між дорослими й дітьми, між світом дорослості й світом дитинства [Менегетті, 1996; Оллпорт, 1998], і, нарешті, по-четверте, ідея культивування трансперсональних відносин, що персоніфікує спілкування в міжособистісних взаємодіях самого різного типу – терапевтичних, педагогічних, сімейних [Орлов, 2002].

У дискусіях останніх десятиліть чітко виявляється багатоплановий підхід до проблем становлення і розвитку свідомості й самосвідомості особистості як суб'єкта психічної діяльності. Саме в такому аспекті ми подаємо аналіз рівнів функціонування структурних компонентів самосвідомості людини у горизонтально-вертикальній площині її онтогенетичного розвитку. Термін «горизонтальна площина» стосується процесу (етапу) розвитку, а термін «вертикальна площина» стосується досягнутого результату (рівня) розвитку кожного з компонентів духовної самосвідомості людини.

Певний рівень розвитку духовної самосвідомості людини ми аналізуємо, виходячи із розуміння принципів та механізмів функціонування і взаємозв'язку структурних компонентів самосвідомості на відповідному етапі її розвитку в онтогенезі [Ставицька, 2006, с. 141-151].

Зрозуміло, що всі структурні компоненти самосвідомості людини нерозривно пов'язані та взаємодіють між собою, утворюючи на кожному етапі онтогенезу, певну ієрархічну комбінацію. Тобто, запропонована нами схема, як і будь-які абстраговані схеми, є умовною і має на меті розставити певні акценти на реалізації кожного з компонентів.

Для всіх рівнів розвитку самосвідомості, починаючи з особистісно-індивідуального, притаманна спрямованість у розвитку від Я-реального до Я-ідеального, тобто спрямованість на удосконалення, ріст, самоактуалізацію та самореалізацію, іншими словами, спрямованість на духовний розвиток і становлення Я-духовного. Кожний наступний рівень інтегрує в себе психофізіологічні, психосоціальні та індивідуально-психологічні новоутворення попереднього рівня.

Критеріями такого поділу виступають домінуючі форми психічного розвитку: підсвідома (*розвиток індивіда*); свідомі (*формування та розвиток особистості*); самосвідома (*становлення та розвиток індивідуальності*); надсвідома – трансцендентна самосвідомість (*реалізація внутрішньої суб'єктності, Божественної духовності*).

Перші три форми ми розглядаємо як філософсько-психологічний (світський) підхід, а останню як трансцендентно-релігійний підхід (трансперсональна психологія та теологія) до проблеми розвитку духовної самосвідомості особистості.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, ми виділяємо наступні рівні реалізації духовної самосвідомості людини: *індивідуально-особистісний, особистісно-індивідуальний, індивідуально-суб'єктний та суб'єктно-трансцендентний*. Кожний з виділених рівнів ми розглядаємо, виходячи із розуміння принципів та механізмів функціонування і взаємозв'язку структурних компонентів самосвідомості на відповідному етапі її розвитку в онтогенезі. Розв'язання внутрішніх суперечностей та задоволення домінуючих потреб, при переході з одного рівня на інший, і забезпечує самокорекцію особистості у процесі її духовного розвитку. Більш конкретному висвітленню проблеми самокорекції особистості відповідно до рівня її духовного розвитку будуть присвячені подальші наші роботи.

Д ж е р е л а:

Ананьев Б. Г. Выступление на обсуждении книги «Человек как предмет познания» // Художественное творчество. – Ленинград : Наука, 1983.

Асмолов А. Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров. – Москва : Изд-во «Институт практической психологии»; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996.

Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності // Наукове видання. – Київ : Либідь, 2006.

Бондаренко А. Ф. Социальная психотерапия личности (психосемантический подход). – Киев : КГПИИЯ, 1991.

Боршневский М. Й. Соціально-психологічна сутність та генеза духовності особистості // Проблеми загальної та педагогічної психології. – Київ : 2009. – Т. 11, Ч. 5.

Боуэн М. Духовность и личностно-центрированный подход // Вопросы психологии. – 1992. – № 3-4.

Весна Е. Б. Понятия «личность» и «индивидуальность» в понятийном пространстве, описывающем человека // Мир психологии. – 1999. – № 4 (20).

Ильичева И. М. Духовность в зеркале филолофско-психологических учений (от старовины до наших дней). – Москва : изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж : Издательство НПО «МОДЕК», 2003.

Зеличенко А. И. Психология духовности. – Москва : Издательство трансперсонального Института, 1996.

Карпенко З. С. Картографія інтегральної суб'єктності: пост-модерністський проект // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В.О. Татенка. – Київ : Либідь, 2006.

Кудрявцев В. Т., Уразалиева Г. К. Субъект деятельности в онтогенезе. – Москва : Российская Академия образования. – 2001.

Либин А. В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. – Москва : Смысл, 1999.

Максименко С. Д. Генезис существования личности. – Київ : «КММ», 2006.

Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности. Тексты. – Санкт-Петербург : 1999.

Менегетти А. Система и личность. – Москва : Серебряные нити, 1996.

Оллпорт Г. В. Личность в психологии; [пер. с англ. И. Ю. Авидона]. – Москва : КСП+; Санкт-Петербург : Ювента, 1998.

Орлов А. Б. Психология личности и сущности человека: парадигмы, проекции, практики: учеб. пособие для студен. вузов, обуч. по спец. «Психология». – Москва : Academia. – 2002.

Роджерс К. Клиентоцентрированная терапия; [пер. с англ.]. – Москва : Рефл - бук, Киев : Ваклер, 1997.

Селиванов В. В. Свойства субъекта и его жизненный цикл // Психология индивидуального и группового субъекта / Под ред. А.В. Брушлинского, М.И. Воловиковой. – Москва : ПЕРСЭ, 2002.

Слободчиков В. І., Цукерман Г. А. Интегральная периодизация психического развития // Вопросы психологии. – 1996. – № 5.

Спиркин А. Г. Сознание и самосознание. – Москва : Политиздат, 1972.

Ставицька С. О. Рівні реалізації духовної самосвідомості особистості у філогенезі та онтогенезі, відповідно до провідного компоненту в її структурі // Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди: Психологія. – Харків : ХНПУ, 2006. – Вип. 18.

Татенко В. А. Психология в субъектном измерении. – Київ : Вид. Центр «Просвіта», 1996.

Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – Київ : Либідь, 2003.

Титов В. М. Бісуб'єктна взаємодія в механізмах розвитку особистості // Психологія суб'єктної активності особистості / АПН України, Ін-т психології. – Київ : 1993.

Уилбер К. Интегральная психология: Сознание, Дух, Психология, Терапия ; [пер. с англ.]; [под ред. А. Киселева]. – Москва : ООО «Издательство АСТ» и др., 1999.

Успенский П. Д. В поисках чудесного; [пер. Н. В. фон Бока]. – Санкт-Петербург : Изд-во Чернышев, 1992.

Шорохова Е. В. Проблема «Я» и самосознание // Проблемы сознания: Материалы симпозиума (март – апрель 1966 г.) / Отв. ред. В. М. Банщиков. – Москва : 1966.

Юнг К. Г. Архетип и символ ; [пер. с англ. и нем.]. – Москва : Ренесанс, 1991.

Яценко Т. С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: навч. посібн. – Київ : Вища школа, 2006.

Frankl V.E. Psychotherapy and existentialism. – New-York : Simon and Schuster, 1967.

Ken Wilber. Integral Psychology. Consciousness, spirit, psychlogy, therapy. – Shamhala, 2000.

Jung C. Psychoterapists or the clergy // Modern man in search of soul. – London : 1994.

S. Stavytska. Interrelation personal correction from becoming his spirituality.

This article is devoted to the problem of determining the relationship between the level of spirituality of the subject and features of its self-correction. In the work we start from the basic provisions that the mental development of human ontogeny can be regarded as a phased-hierarchical formation of levels of the psyche (consciousness and self-consciousness) of the individual to personal, then up to the individual and subjective that are implemented in the process dynamics object-subject and subject-subject interaction between man and society (world) and are harmonious disharmonious whether balanced character. Such dialectically – hierarchical development of man as a subject at the same time serves its mechanism of self-correction.

Keywords: *subject, spirituality, personal correction, level of mental development.*

УДК 159:316(075.8)

В. К. Філінов

РОЗВИТОК УПРАВЛІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНИХ КЕРІВНИКІВ

У статті розглядається проблема управлінської культури, яка перебуває в центрі наукових інтересів фахівців різних галузей. «Управлінська культура» визначається як важлива частина загальної культури особистості певного фахівця, що являє собою складну інтегровану систему його професійної компетентності, і характеризується рівнем сформованості знань, навичок, умінь, здатностей, професійно важливих якостей і певних норм та правил поведінки, професійної діяльності.

***Ключові слова:** управління, управлінська культура, культура, керівник організації, культурний потенціал, культура особистості управління; культура процесу управління; культура умов праці.*

Постановка проблеми. Суспільні процеси, що відбуваються в державі, викрили нагальну потребу у професійно підготовлених фахівцях, здатних ефективно працювати в умовах сьогодення. Так, у Стратегії державної кадрової політики на 2012–2020 роки наголошується про обов'язковість забезпечення всіх сфер життєдіяльності держави кваліфікованими кадрами, необхідними для реалізації національних інтересів у контексті розвитку України як демократичної, соціальної держави з розвинутою ринковою економікою.

У зв'язку з цим, сучасна суспільна ситуація спрямовує керівника на необхідність підвищення свого професійного рівня, перш за все, в управлінській діяльності. Інтегративний характер підвищення кваліфікаційного рівня свідчить про необхідність збагачення змісту професійної культури у керівників, до якої належить така її складова як управлінська культура.

Потреба в управлінні людьми виникла за давніх часів і зумовлена біологічною та насамперед соціальною природою людини, оскільки є невід'ємною характеристикою її сутності: людина без участі у спільній професійній діяльності не може існувати, формуватися і розвиватися як соціальна істота та фахівець. Результативність спільної професійної діяльності забезпечується, у першу чергу, наявністю чіткої організації та координації дій її учасників. Таким чином, виникає потреба в керівникові або групі людей, які професійно здійснюватимуть функції планування, організації та координації – управління спільною діяльністю певної сукупності людей.

Виходячи з цього, **метою даної статті** є аналіз сутності управлінської культури керівників як однієї з найважливіших складових у досягненні ефективної роботи в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Загалом, поняття «культура» ще не має, узгодженого між різними науковими галузями загальновизнаного наукового визначення, оскільки під ним розуміють історично детермінований рівень розвиненості суспільства, творчих сил і здатностей людини, виражений у типах і формах організації життя та діяльності людей, в їх стосунках, а також у створених ними матеріальних і духовних цінностях. Аналіз генезису поняття «культура» зроблено різними вченими. Загалом, з точки зору філософського підходу під поняттям «культура» розглядається: специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, що відтворюється у продуктах матеріальної і духовної праці, системі соціальних норм і закладів, духовних цінностях, ставленні людини до природи, до інших людей і до самої себе; засіб соціального життя, який поєднує всі види людської діяльності, в тому числі і творчої; сукупність традицій та інновацій (форм), їх еволюції, якими людина користується для збереження й оновлення соціального буття.

Соціальна-філософія розглядає культуру, як форму буття, що містить такі компоненти: особа, як суб'єкта творчої діяльності; обрані особою способи діяльності, які вдосконалюються і передаються наступним поколінням в ході навчання та виховання; різноманітність матеріальних, духовних і художніх складових, в яких опредмечуються процеси діяльності, і стають професійною культурою, тим самим, створюють культурне середовище суспільства та окремих його сфер.

Різні підходи до визначення поняття «культура» простежуються і у наукових джерелах. Отже, враховуючи вищезазначене, культура може бути розглянута, як: характеристика окремих історичних епох (наприклад, антична культура); характеристика народів і націй (наприклад, слов'янська культура); особливості свідомості, поведінки та діяльності особистості у конкретних сферах життя (культура праці, художня культура, культура мови, педагогічна культура, управлінська культура тощо).

Таким чином, культура, будучи універсальною характеристикою людського буття та людської діяльності, вбирає в себе всі позитивні властивості суспільної практики протягом існування конкретного суспільства. Поряд з цим, культура це:

- певний рівень організації життєдіяльності конкретної групи осіб, виражений у продуктах її матеріальної та духовної творчості, у характері оволодіння прийомами і методами, наприклад, інтелектуальної активності, фізичного, морального та професійного розвитку і врешті-решт професійної діяльності;

- наскрізна характеристика всієї соціальної системи конкретного суспільства, оскільки у будь-якому суспільному явищі існує її соціологічний культурний аспект;

- суттєва ознака окремої особи, групи людей, соціальних та професійних спільнот, усього суспільства в цілому.

Сутність *культури* виявляється, не тільки у сукупності досягнень і цінностей, накопичених людством у процесі історичного розвитку, а перш за все, у спілкуванні, поведінці та діяльності особистості.

Щодо конкретного фахівця, то його культурний потенціал можна розглядати, як своєрідний «зріз» та поєднання різноманітних елементів, культури: фізичного, інтелектуального, морального, естетичного, правового, конфесійного, політичного, психічного, професійно-фахового. У кожному із зазначених елементів культури виокремлюють такі функціональні якості: знання, почуття, ставлення, мотивацію вибору, активну діяльність.

Культура є надзвичайно динамічним утворенням, оскільки сучасне покоління може розвиватись лише на основі творчого використання культурних цінностей попередніх поколінь для свого подальшого соціального прогресу, набуття соціальної суб'єктності та реалізації свого суб'єктного потенціалу.

Культура як сукупність духовно-матеріальних цінностей, специфічний засіб соціального буття і процес творчої самореалізації здібностей та здатностей особи як соціального суб'єкта великою мірою визначається засобами її життєдіяльності та є одним із важливих чинників професійного розвитку. Проте трактування культури як певного статичного набору цінностей не дозволяє достатньо повно дослідити її внутрішню структуру. У зв'язку з цим виникає потреба її доповнення з точки зору суб'єктно-діяльнісного підходу, тобто у процесі реалізації управлінських функцій під час професійної діяльності. Специфічність опанування культурою та її відтворення знаходить своє відображення у стилі професійної діяльності.

Так, необхідність у стилі управління виникає щоразу, коли люди об'єднуються, щоб спільно зробити те, що окремо вони зробити не можуть або окремо це робити недоцільно. У цьому випадку виникає особливе завдання –

формулювання спільної мети та об'єднання зусиль учасників спільної діяльності для її досягнення.

Для якісного управління організацією має існувати категорія фахівців, яка виконує управлінську роботу – керівник (менеджер). У західній практиці під поняттям «менеджер» розглядається суб'єкт управління, професійний керівник, який усвідомлює, що він є представником особливої професії, а не просто інженер, педагог чи економіст, який займається управлінням. У вітчизняній практиці спеціальна підготовка професійних менеджерів тільки розпочинається, саме тому необхідно з певним застереженням вживати поняття «керівник організації» та «менеджер організації», хоча насправді ці фахівці виконують ту ж саму управлінську діяльність. Підготовка професійних менеджерів є однією з суттєвих умов реформування нашого суспільства.

На основі аналізу різноманітних підходів щодо визначення поняття «управління» у теорії управління, психології управління, соціології, педагогіці та інших науках можна зробити висновок, що: управління є функцією систем різної природи, яка забезпечує збереження їх структури, підтримання режиму функціонування, реалізації програм і цілей діяльності; управління пов'язане із саморозвитком і самовдосконаленням фахівця, виробленням найбільш адекватної поведінки, необхідної для певного виду діяльності; кінцевою метою управління є оптимізація системи, отримання найкращого результату її функціонування при найменших зусиллях і витратах; управління – це процес, який відображає послідовну зміну станів системи, міри часу, розвитку і просторової зміни системи.

Процес управління у найпростішому вигляді – це діяльність керівника у підпорядкованому йому колективі, яка поєднує працю всіх його членів. Такого поєднання досягають безперервним процесом управлінської діяльності, який передбачає не тільки поточні розпорядження керівника (дискретний процес), а й постійно діючі регламенти і нормативи (безперервний процес), за допомогою яких здійснюється управлінський вплив. Це різноманітні форми впливу суб'єкта управління на його об'єкт для досягнення цілей його функціонування, а інколи і зміни способів діяльності через заміну складу або вплив елементів об'єкта управління.

Таким чином, можна стверджувати, що *управління* – це систематичний, свідомий, цілеспрямований вплив людини на загальну систему в цілому або на окремі її складові на основі пізнання і використання об'єктивних

закономірностей і тенденцій в інтересах забезпечення оптимального функціонування і розвитку системи, досягнення поставлених цілей.

Слід наголосити, що всяке управління є складним процесом, який включає такі елементи: мету, завдання, принципи та функції управління; планування, організацію і мотивування; суб'єкт і об'єкт управління; безпосередні й опосередковані зв'язки між суб'єктом(-ами) і об'єктом(-ами) управління; засоби, технології та стиль управління; контроль, координування, оцінювання і коригування.

При цьому слід зазначити, що суб'єкт і об'єкт управління, а також ті відносини і зв'язки, що між ними виникають, створюють динамічну систему, яка складається з двох основних частин – того, хто управляє, і того, ким управляють.

Між об'єктом і суб'єктом існує безпосередній і взаємозумовлений зв'язок, тому вони не можуть функціонувати незалежно один від одного, інакше втрачається сенс процесу управління як явища, що існує об'єктивно. Управління – це складний процес, який реалізується через управлінську діяльність суб'єкта управління.

Зважаючи на важливість дотримання логіки буде слушним розглянути таке поняття як *«управлінська культура»*. Адже, управлінська культура найбільш повно відбиває комплекс професійно важливих знань, умінь та навичок, якостей і цінностей, яким повинен опанувати керівник, щоб якісно виконувати свої функціональні обов'язки і повноваження, будувати свої стосунки з підлеглими, суспільством та іншими людьми.

З цього приводу Ф. І. Хміль зазначає, що управлінська культура складається з чотирьох тісно пов'язаних і взаємозалежних елементів: культури особистості управлінця; культури процесу управління; культури умов праці; культури документації. Визначальним елементом серед них є культура особистості управлінця. Володіючи високим рівнем загальної (особистої) культури, управлінець неодмінно підтримуватиме високий рівень культури управління прагнучиме вдосконалювати організацію своєї професійної діяльності.

В цілому, культура особистості управлінця залежить від багатьох чинників і характеризується рівнем загальної культури, наявністю ділових якостей, необхідних для виконання завдань відповідно до займаної посади, а також визначається глибоким і всебічним знанням науки управління та вмінням використовувати ці знання у процесі своєї управлінської діяльності і зрештою, стилем роботи управлінця.

Отже, керівник будь-якого рівня, виконуючи свої обов'язки, спілкуючись у процесі професійної діяльності з колегами та підлеглими повинен керуватися тими правилами поведінки, які відображають суть взаємовідносин між людьми в суспільстві. Однак специфіка управлінської діяльності керівників неодмінно визначає специфічні вимоги до їх культури.

Управлінська культура визначається як важлива частина загальної культури особистості певного фахівця, що являє собою складну інтегровану систему його професійної компетентності, і характеризується рівнем сформованості знань, навичок, умінь, здатностей, професійно важливих якостей і певних норм та правил поведінки, професійної діяльності тощо.

Тісний зв'язок між загальною та управлінською культурою дає підстави розглядати *управлінську культуру* – як прояв загальної та фахової культури.

Поряд з цим, помилковим було б вважати, що будь-який керівник з високим рівнем загальної культури обов'язково володіє високим рівнем управлінської культури. Це вимагає від керівників цілеспрямованого набуття ними відповідних управлінських знань, умінь та навичок, здатностей, професійно важливих якостей та цінностей, опанування досвідом управління у зазначеній сфері та його диференціацію.

Практика свідчить, що основними показникам розвитку у керівників управлінської культури є: глибоке оволодіння теорією управління, опанування методами та способами сучасного менеджменту у процесі здобуття відповідного рівня освіти; систематичне підвищення рівня професійної та управлінської культури в системі вищої освіти та самоосвіти; аналіз і практичне узагальнення результатів власної управлінської діяльності та своєчасне внесення до неї необхідних коректив, уточнень та доповнень; розвиток професійно важливих якостей, необхідних як суб'єктам управління у відповідній ланці управління.

Розглядаючи зміст поняття «*управлінська культура*» як цілісне професійно важливе утворення керівника, ми, більшою мірою орієнтуємось на базові компетенції відповідного фахівця – фахівця відповідної ланки управління. Таким чином, аналіз сутності та змісту управлінської культури дозволяють зробити висновок, що:

1. *Управлінська культура* – це важлива частина загальної культури особистості певного фахівця, що являє собою складну інтегровану систему його професійної компетентності, і характеризується рівнем сформованості знань, навичок, умінь, здатностей, професійно важливих якостей та певних норм і правил поведінки, професійної діяльності тощо.

2. Управлінська культура – це цілісне, професійно важливе утворення, інтегральний компонент професійної культури, яка складається з правової, адміністративної, менеджерської, організаційної, соціально-психологічної, інформаційної, комунікативної та фінансово-економічної видів підготовленості і проявляється в їх ставленні до управлінської діяльності, до самого себе як до суб'єкта управління, до реалізації основних посадових компетенцій як менеджерів відповідного рівня управління та до інших суб'єктів їх діяльності.

3. Розвиток управлінської культури – це складне, комплексне, суперечливе, багатогранне та динамічне психолого-педагогічне явище, яке відбувається в процесі набуття відповідного рівня освіти та продовжується протягом активної управлінської діяльності на відповідних посадах.

4. Під розвитком управлінської культури у керівників ми розуміємо незворотно спрямовані закономірні позитивні зміни її основних складових, які відбуваються у процесі набуття ними необхідного рівня освіти, опанування досвідом управлінської діяльності у відповідній ланці управління та актуалізації управлінського потенціалу в діяльності.

5. Розвиненість управлінської культури у керівників забезпечує системний, комплексний, професійно-фаховий підходи до вирішення управлінських проблем у відповідній ланці управління.

Д ж е р е л а :

Арнольд А. И. Человек и мир культуры: Введение в культурологию. – Москва : Изд-во МГИК, 1992.

Артановский С. Н. Некоторые проблемы теории культуры. – Ленинград : ЛГИК им. Н. К. Крупской, 1977.

Баллер Э. А. О культуре и культурности : учеб.пособ. – Москва : Знание, 1996.

Бандурка А. М. Психология управления : учеб. пособ. / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Харьков : Фортуна-Пресс; Симферополь : Реноме, 1998.

Гаєвський Б. А. Основи науки управління : навч. посіб. – Київ : МАУП, 1997.

Каган М. С. Философия культуры. – Санкт-Петербург : ТООТК «Петрополис», 1996.

Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность: учеб.пособ. – Москва : Политиздат, 1975.

Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука : (Логико-методол. анализ) : учеб.пособие. – Москва : Мысль, 1983.

Межуев В. М. Культура как философская проблема // Вопросы философии. – 1982. – № 10.

Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента (Management): пер. с англ. – Москва : Дело, 1997.

Моль А. Социодинамика культуры : [пер. с фр.]. – Москва : Прогресс, 1973.

Covey S. R. The 7 Habits of Highly Tffective People. A. Fireside Book, 1990.

Hellgiegel D., Slocum J. W. Jr., Woodman R. W. Organizational Behavior. 7th ed. West Publishing Company, 1995.

Hersey P., Blanchard K. Management of Organizationai Behavior: Utilizing Human Resources, 6th ed. – Prentice Hall, Inc., 1993.

V. Filipov. Development management culture of modern executives.

The article discusses the problem of managerial culture that is at the heart of scientific interests of specialists of different branches of scientific branches. «Management culture» is defined as an important part of the general culture of personality of a specialist that is a complex integrated system of his professional competence.

Keywords: *management, management culture, the culture, the head of the Organization, cultural potential, culture personality of the Chief Executive; culture management process; culture conditions.*

УДК 159.9.019.4– 029.5

А. В. Зінченко

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА АДАПТАЦІЇ У КОНТЕКСТІ РІЗНИХ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ

У статті розглядається проблема адаптації з точки зору різних концепцій психології. Поняття адаптації розкрито на різних рівнях: біологічному, соціальному, індивідуальному. Визначені причини утворення адаптаційної поведінки та фактори, які впливають на її ефективність. Акцентується увага на питанні соціальної адаптації, оскільки саме вона найбільше страждає під дією епілептичного процесу. Адаптація розглядається як стан гармонії, оптимальної взаємодії між людиною та зовнішнім середовищем і порушення рівноваги в цій системі спричинює появу неконструктивних поведінкових реакцій.

Ключові слова: *адаптація, соціальна адаптація особистості, концепції адаптації: психоаналітична, необіхевіористична, інтеракціоністська, гуманістична, гомеостатична модель адаптації.*

В останні роки у світі спостерігається збільшення кількості людей з психічними розладами, серед яких особливе місце займає епілепсія. Ускладнення соціальної адаптації хворих на епілепсію відбувається за рахунок низького рівня поінформованості про хворобу, дефіциту загальнодоступної інформації про дану патологію та сучасні підходи щодо її лікування. У відповідності до особливостей перебігу хвороби для людей з епілепсією великого значення набувають питання психологічної та соціальної адаптації, реабілітації, навчання, вибору професії, працевлаштування, створення власної сім'ї та збереження позитивних родинних стосунків (О.І. Болдирєв [Болдирєв, 1986], О.Б. Рейнгардт [Рейнгардт, 2002], А.О. Хабібова [Хабібова, 1998], С.М. Харчук [Харчук, 2002], Я.В. Щеглова [Щеглова, 2002]). Таким чином, медична проблема хворих на епілепсію набуває соціального змісту. Тим більше, що сучасні досягнення у лікуванні епілепсії та науково-технічний прогрес значно збільшили коло професій та видів занять, які можуть опанувати люди з таким діагнозом та успішно адаптуватися у соціальному просторі. Саме тому своєчасними й актуальними в таких умовах є наукові розробки щодо пошуків шляхів та засобів поліпшення соціально-психологічної адаптації людей, що страждають на психічні захворювання.

Метою даної статті є аналіз та визначення основних напрямків становлення наукової думки стосовно процесу психологічної адаптації на всіх її рівнях – біологічному, особистісному, соціальному.

Однією з найбільш розроблених теорій адаптації людини сьогодні вважається *психоаналітична теорія*, в межах якої створено широкий термінологічний апарат, описано психологічні процеси та механізми адаптаційного процесу. Проблеми адаптації, її захисні механізми та процеси обговорюються в багатьох працях З. Фрейда [Фрейд, 1997, 2006] та А. Фрейд [Фрейд, 1993], але найсуттєвіші питання психоаналітичної концепції адаптації розроблені німецьким психоаналітиком Г. Гартманном [Hartmann, 1958]. На відміну від З. Фрейда, Г. Гартманн «в адаптації виділяє не тільки процеси, пов'язані з конфліктними ситуаціями, але й ті, що входять у вільну від конфліктів сферу Я особистості» [Hartmann, 1958, р. 10]. Науковець визнає, що безліч проблем, пов'язаних зі становленням характеру, таланту, інтересів Я, вибором методів захисту в певних ситуаціях не можуть бути вирішені лише в термінах інстинктів і конфліктів. Згідно з

Г. Гартманном, якщо певний інтелектуальний процес грає захисну роль (наприклад, інтелектуалізація, яка, за А. Фрейд, у підлітковому віці виступає захисним механізмом проти власних інстинктивних ваблень особи), то це не означає, що ця функція вичерпує його визначення. Цей процес може бути направлений на зовнішню реальність, сприяючи адаптації особистості [Hartmann, 1958].

Г. Гартманн, як і інші психоаналітики, проводить відмінність між адаптацією як процесом, і адаптованістю як результатом цього процесу [Hartmann, 1958], вважаючи добре адаптованою людиною ту, у якої не порушені продуктивність, здатність насолоджуватися життям і психічна рівновага. Таким чином, Г. Гартманн вважає «процес адаптації людини багатосаровим, в основі якого лежить концепція здоров'я людини» [Hartmann, 1958, р. 32]. Крім того, під впливом еволюційної біології Г. Гартманн вважає, що людина володіє преформованими засобами адаптації, які розвиваються, дозрівають і використовуються в процесах адаптації за регуляції з боку Я.

Починаючи саме з праць Г. Гартманна, у психоаналізі великого значення набули питання соціальної адаптації особистості. Науковець зазначає, що з дня народження людина адаптується до того соціального середовища, яке є результатом активності попередніх поколінь. При цьому кожна особа не тільки бере участь у житті суспільства, але й активно створює умови, до яких повинна адаптуватися [Hartmann, 1958].

Психоаналітична теорія адаптації хоча й спирається на трикомпонентну структуру особистості З. Фрейда (*Воно, Его, Супер-Его*) [Фрейд, 2006] і перебільшено носить характер біологізаторського пояснення багатьох феноменів адаптації, залишається неоціненною в описі психологічних механізмів захисту, що беруть участь у процесах адаптації та становленні адаптивності, як для психології в цілому, так і для нашої роботи.

У зарубіжній психології значного розповсюдження одержали ідеї *необіхевіористичної концепції адаптації*, викладені в працях Г. Айзенка, У. Арнольда, Р. Мейлі та інших [Eysenck, 1972, р. 25]. Згідно з цим підходом, адаптація визначається і як стан гармонії, коли потреби індивіда, з одного боку, і вимоги середовища, з іншого, повністю задоволені, і як процес, за допомогою якого цей стан досягається.

Соціальну адаптацію біхевіористи розуміють як процес (або стан, що досягається як результат цього процесу) фізичних, соціально-економічних

або організаційних змін у специфічно-груповій поведінці, соціальних стосунках або в культурі. Термін «соціальна адаптація» використовується також для позначення процесу, за допомогою якого індивід або група досягають стану соціальної рівноваги за відсутності переживання конфлікту з середовищем. У функціональному відношенні значення та мета такого процесу залежать від перспектив поліпшення здатності виживання груп чи індивідів, або від способу досягнення значущої мети. Проте, це визначення більшою мірою стосується адаптації групи, а не індивіда.

Інтераціоналістська концепція адаптації розкрита, зокрема, в працях Л. Філіпса [Philips, 1968], який усі різновиди адаптації пояснює як внутрішньопсихічними, так і середовищними чинниками. Ефективність адаптації особистості, згідно з інтераціоналістами, досягається шляхом задоволення особи мінімальним вимогам і очікуванням суспільства. Цього можна досягти двома типами відповідей на дію середовища: а) ухваленням і ефективною відповіддю на ті соціальні очікування, з якими кожен зустрічається відповідно до свого віку і статі; б) гнучкістю й ефективністю при зустрічі з новими і потенційно небезпечними умовами, а також здатністю додавати подіям бажаний для себе напрям. У цьому значенні адаптація означає уміння людини успішно користуватися умовами, що створилися, для здійснення своїх цілей, цінностей і прагнень. Таким чином, адаптивна поведінка характеризується успішним ухваленням рішень, проявом ініціативи і чітким визначенням власного майбутнього.

З критикою *гомеостатичної моделі адаптації* виступають прихильники *гуманістичної психології* А. Маслоу [Маслоу, 1999], Г. Олпорт [Олпорт, 1998], К. Роджерс [Роджерс, 2008], які і висувають положення про оптимальний рівень взаємодії особистості та середовища. Метою адаптації, згідно з даною теорією, є досягнення позитивного духовного здоров'я та відповідності цінностей особистості цінностям соціуму. При цьому процес адаптації не зводиться до забезпечення рівноваги організму і середовища, а вкладається у формулу: конфлікт – фрустрація – акт пристосування. В основі концепцій цього напрямку лежить поняття здорової, самоактуалізуючої особистості, яка прагне до максимальної реалізації своїх життєвих цілей та вродженого потенціалу.

В адаптаційному процесі психологи гуманістичного напрямку виділяють конструктивні і неконструктивні поведінкові реакції. За А. Маслоу [Маслоу, 1999], критеріями конструктивних реакцій є: їх детермінація вимогами

соціального середовища, спрямованість на вирішення певних проблем, однозначна мотивація і чітке усвідомлення мети, адекватність поведінки, наявність у прояві реакцій певних змін внутрішньоособистісного характеру та міжособистісної взаємодії. Неконструктивні реакції не усвідомлюються і спрямовуються лише на усунення неприємних переживань зі свідомості, не вирішуючи при цьому проблем. Таким чином, ці реакції виступають аналогом захисних реакцій (описані у психоаналітичному напрямку).

Ознаками неконструктивної реакції служать агресія, регресія, фіксація тощо. К. Роджерс [Роджерс, 2008] вважає їх проявами психопатологічних механізмів, А. Маслоу [Маслоу, 1999] припускає їх використання у певних умовах (наприклад, дефіциту часу чи інформації), коли вони відіграють роль дієвого механізму самопомоги. У таких випадках вони властиві всім здоровим людям.

Вищевикладені ідеї взаємодії психічної діяльності людини з навколишнім середовищем у процесі адаптації в тому чи іншому вигляді мають місце в багатьох інших дослідженнях цієї тематики.

Так, за визначенням В.І. Медведєва [Медведєв, 2003], адаптація розглядається як «системна реакція організму, що забезпечує можливість усіх видів соціальної діяльності і життєдіяльності». За іншим визначенням, адаптація – це «сукупність реакцій живої системи, що підтримують її функціональну стійкість при зміні умов навколишнього середовища» [Медведєв, 2003, с. 32]. На роль пластичності у пристосуванні внутрішніх змін до зовнішніх у процесі адаптації наголошує К.К. Платонов [Платонов, 1986]. За Р.М. Баєвським [Баєвський, 1979], процеси адаптації спрямовані на підтримку рівноваги не тільки між організмом і середовищем, а й усередині організму. Вони пов'язані як із самозбереженням функціонального рівня саморегульованої системи, так і з вибором функціональної стратегії досягнення мети. В.Ф. Березін [Березін, 2001] адаптацію визначає як процес встановлення оптимальної відповідності особистості і навколишнього середовища у ході здійснення властивої людині діяльності, який дозволяє індивідууму задовольняти актуальні потреби і реалізовувати пов'язані з ними важливі цілі (при збереженні психічного і фізичного здоров'я), забезпечуючи водночас відповідність психічної діяльності людини і її поведінки вимогам середовища. У цьому визначенні суттєвою стороною виступає соціальний аспект адаптаційного процесу.

У радянській психології соціальна адаптація зводилася до розуміння її як результату процесу соціальних, соціально-психологічних, морально-психологічних, економічних змін і демографічних стосунків між людьми і полягала у пристосуванні до соціального середовища.

Є.С. Маркарян, коментуючи суспільні адаптаційні процеси, вважає, що «людське суспільство є не просто адаптивною (на зразок біологічних), а й адаптивно-адаптуючою системою, оскільки людська діяльність має перетворювальну природу» [Маркарян, 1972, с. 43].

Адаптація має свої різновиди. Так, К.К. Платонов [Платонов, 1986] виділяє наступні взаємопов'язані види психічної адаптації (і відповідно дезадаптації) людини, що розглядаються як її компоненти: 1) фізіологічна адаптація, або властивість організму доцільно перебудовувати фізіологічні функції відповідно до вимог середовища (включаючи фізіологічний стрес та процеси дезадаптації); 2) власне психологічна (або психічна) адаптація, порушення якої пов'язані з напруженістю, психологічним стресом; 3) психосоціальна адаптація, або адаптація особистості до спілкування з оточуючими.

Аналогічні думки висловлюють А.П. Коцюбинський та Н.С. Шейніна [Коцюбинський, Шейніна, 1996, с. 233], з точки зору яких психічна адаптація складається з трьох блоків (біологічного, психологічного та соціального), що відповідає прийнятним уявленням про три рівні психічної регуляції – біологічного, індивідуально-особистісного й особистісно-середовищного. При цьому кожний з цих компонентів психічної адаптації має, у свою чергу, власну складну структуру.

У цілому, говорячи про структуру процесу психічної адаптації, її комплексний розгляд, з урахуванням взаємних зв'язків між емоціями і фізіологією, психологічною і соціальною адаптацією, вимагає поєднання психологічного і фізіологічного підходів. Як вказував С. Кімбал (С. Kimball) необхідний рух від психопатології і патофізіології до соціопсихопатофізіології, або психосоматичної медицини.

Згідно з моделлю адаптаційної психодинаміки С. Радо (S. Rado), психічна адаптація базується на триєрархічній інтегративній системі, що включає гедонічний (близький до нейровегетативного), емоційний і розумовий механізми зворотнього зв'язку.

Ю.А. Олександрівський [Александровский, 2000], виділяє п'ять функціонально-цілісних підсистем єдиної системи психічної адаптації

людини: підсистему соціально-психологічних контактів; пошуку, сприйняття і переробки інформації; забезпечення неспання і сну; емоційного реагування (емоційний фон); ендокринно-гуморальної регуляції.

У процесі психічної адаптації В.М. Воловик [Воловик, 1973, с. 392] відмічає наявність узгодження актуальних потреб індивіда з вимогами оточення і динамічними змінами умов життя.

Принциповою відмінністю функціональної діяльності системи психічної адаптації людини, на думку Ю.А. Олександрівського [Александровский, 2000], є робота механізмів свідомої саморегуляції, в основі яких лежить суб'єктивна індивідуально-особистісна оцінка природних і соціальних впливів на людину. Таким чином, адаптація людини виявляється у пристосувальних формах поведінки при змінах обстановки.

Отже, уявлення про психічну адаптацію людини представлено в науці як результат діяльності цілісної самокерованої системи, активність якої забезпечується не просто сукупністю окремих вище перерахованих компонентів-підсистем, а їх взаємопоєднанням та взаємодією, породжуючи нові інтегративні якості, не властиві ізольованим системоутворюючим компонентам окремо (системний ефект).

Соціальна адаптація – це процес активного пристосування індивіда до умов нового соціального середовища. В основі соціальної адаптації індивіда лежить психологічна адаптація людини [Медведев, 2003]. Соціально-психологічним змістом соціальної адаптації є зближення мети і ціннісних орієнтацій групи та індивіда, який входить до неї, засвоєння ним норм, традицій, групової культури, входження в рольову структуру групи.

Психосоціальна адаптація як процес і результат входження людини у нове соціокультурне середовище залежить від цілей і ціннісних орієнтацій індивіда, від можливостей їх досягнення у відповідному соціальному середовищі, від прийняття індивідом соціальної ролі [Налчаджян, 1988]. Успішність соціально-психологічної адаптації забезпечується не тільки пристосуванням індивіда до нових соціальних умов, а й реалізацією його потреб, інтересів і прагнень. У результаті соціально-психологічної адаптації формуються соціальні якості спілкування, поведінки та предметної діяльності, прийняті у суспільстві, завдяки яким особистість реалізує свої прагнення, потреби, інтереси і самовизначення.

Соціально-психологічну адаптованість можна охарактеризувати як стан взаємин особистості і групи, коли особа без тривалих зовнішніх і внутрішніх

конфліктів продуктивно виконує свою провідну діяльність, задовольняє свої соціальні потреби, повною мірою йде назустріч тим рольовим очікуванням, які пред'являє до неї еталонна група, переживає стани самоствердження і вільного вираження своїх творчих здібностей [Налчаджян, 1988].

Таким чином, психологічна адаптація розглядається як комплексний феномен, який передбачає врахування як фізіологічних, так і психологічних та соціально-психологічних параметрів. Найважливішою характеристикою адаптації є її активно-приспосувальний характер.

Наукові дослідження проблеми адаптації особистості взагалі, і особистості хворого на епілепсію зокрема, є підґрунтям щодо виявлення психологічних механізмів, що визначають ефективність процесу соціальної адаптації хворих на епілепсію.

Д ж е р е л а:

Александровский Ю. А. Пограничные психические расстройства. – Москва : 2000.

Баевский Р. М. Прогнозирование состояний на грани нормы и патологии. – Москва : Медицина, 1979.

Березин В. Ф. Психическая адаптация и тревога. Психические состояния. – Санкт-Петербург : 2001.

Болдырев А. И. Семейное положение больных эпилепсией // Журн. неврологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. – 1986. – Т. 86. – № 6.

Воловик В. М. К оценке эффективности дневных стационаров (В связи с задачей внебольничного лечения психически больных) // Журн. неврологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. – 1973. – Вып. 9.

Гагошидзе Т. Эпилепсия и стигма // Вестник эпилептологии. – Киев : 2007 – № 1 (19-20).

Коцюбинский А. П., Шейнина Н. С. Уточнение основных понятий концепции адаптации психически больных // История Сабуровой дачи. Успехи психиатрии, неврологии, нейрохирургии и наркологии: Сборник научных работ Украинского НИИ клинической и экспериментальной неврологии и психиатрии и Харьковской городской клинической психиатрической больницы № 15 (Сабуровой дачи) / Под общ. ред. И.И. Кутько, П.Т. Петрюка. – Харьков : 1996. – Т. 3.

Маркарян Э. С. Вопросы системного исследования общества. – Москва : 1972.

Маслоу А. Мотивация и личность; пер.с англ. Татлыбаевой А.М. – Санкт-Петербург : Евразия, 1999.

Медведев В. И. Адаптация человека. – Санкт-Петербург : Институт мозга человека РАН, 2003.

Налчаджян А. А. Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии). – Ереван : 1988.

Олпорт Г. Личность в психологии. – Москва : КСП+; Санкт-Петербург : Ювента. При участии психологического центра «Ленато», СПб, 1998.

Платонов К. К. Структура и развитие личности. – Москва : Наука, 1986.

Роджерс К. Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы. Пер.с англ. – 2-е изд. – Москва : Психотерапия, 2008.

Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы. – Москва : Педагогика – Пресс, 1993.

Фрейд З. Бессознательное. – Москва : 2006.

Фрейд З. Введение в психоанализ. – Санкт-Петербург : Азбука, Терра, 1997.

Хабитова А. О. Качество жизни больных парциальной эпилепсией взрослых : дис. ... кандидата мед. наук: 14.00.13. – Москва : 1998.

Харчук С. М., Щеглова Я. В., Рейнгардт О. Б. Социальные аспекты медицинской помощи больным эпилепсией в Украине // Украинский вестник психоневрологии. – 2002. , вып. 1 (30).

Eysenck H. J. Encyclopedia of Psychology / H.J. Eysenck, W. Arnold, R. Meili (EDS.), Herder&Herder. – New-York : 1972, vol. 1.

Hartmann H. Ego psychology and the problem of adaptation. – New-York : 1958.

Philips L. Human adaptation and his failures. – New-York&London : Academic Press, 1968.

A. Zinchenko. Psychological characteristic of adaptation in the context of different research approaches.

In this article considered the problem of adaptation in terms of different psychological concepts. Concept of adaptation revealed on different levels: biological, social, individual. Determinate reasons of formation adaptive behavior and factors, which influence on its effectiveness. Attention is paid on the question of social adaptation, because its suffer most under epileptic process. Adaptation is considered as state of harmony, optimal interaction between person and environment and disbalance in this system leads to the appearance non constructive behavior reactions.

Keywords: *adaptation, social adaptation of personality, conception of adaptation: psychoanalytical, neobehavioristic, interactional, humanistic, homeostatic model of adaptation.*

УДК 316.62:324-057.87

С. Д. К. Пуертас

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ЦІННОСТЕЙ

Автор охарактеризував основні соціокультурні концепції і теорії цінностей, які вплинули на формування сучасного наукового уявлення про цінність як частину соціально – політичного виміру життя людини. Опис проводять у хронологічному порядку формування соціокультурного уявлення про цінності, які узагальнюються в концепції «універсальних людських цінностей» Ш. Шварца. Наведено приклади досліджень цінностей на основі вищезазначених теоретичних концепцій. У висновках викладено розуміння цінностей у соціокультурному підході.

Ключові слова: соціокультурний підхід, цінності, культура.

Постанова проблеми. Все більше уваги в наукових колах надається питанню культуральної детермінації багатьох економічних, політичних і соціальних процесів [Тотарко, 2009, с. 3]. На думку багатьох авторитетних учених, серцевину культури складають цінності, бо у них відображені колективні уявлення про те, що бажано в цій культурі [Шварц, 2000, с. 446]. За допомогою концепту цінностей науковці намагаються зрозуміти процеси різних гатунків, особистісних або суспільних. Але як і будь-яке інше багатозначне міждисциплінарне наукове поняття, цінності по-різному інтерпретуються в здобутках різних напрямків психології. Тому систематизація теоретичних надбань до розуміння цінностей є безпосереднім завданням соціо-гуманітарних дисциплін, у тому числі психології, що формує актуальність даного теоретичного аналізу.

У даній статті ми ставимо перед собою мету розглянути та проаналізувати уявлення основних представників соціокультурної теорії цінностей та концепцій, які головним чином вплинули на формування сучасного наукового уявлення про цінності як частини соціально-політичного виміру життя людини.

Соціокультурна парадигма дослідження цінностей зародилася та розвивалася переважно на теренах західної наукової думки. З різних об'єктивних причин вітчизняні науковці тривалий час були ізольовані від міжнародного наукового дискурсу. Тому ми сфокусуємося переважно на надбаннях закордонних авторів. Треба зазначити, що соціокультурний підхід

вбирає в себе напрацювання культурології, соціології, філософії, економіки та психології. Тому радше слід говорити не про чисто психологічних соціокультурний підхід до вивчення цінностей, а про міждисциплінарний підхід до вивчення даного феномену.

Існує низка популярних моделей та теорій, які досліджують співвідношення об'єктивних суспільних та соціально-політичних показників з такими проявами культури, як цінності. Серед них найбільш відомими вимірюваннями можна впевнено вважати праці Г. Хофстеде, Ш. Шварца, Р. Інглхарта та їх послідовників. Але не можна сказати, що зв'язок цінностей з соціально-політичним виміром життя людини не вивчався раніше. Навпаки, ми знаходимо низку напрацювань, які склали основу та вплинули на формування сучасного соціокультурного бачення цього питання.

Розвиток соціокультурного підходу тісно пов'язаний з працями Г. Олпорта. Так, у 1931 р. Г. Олпорт опублікував результати своєї роботи «Вивчення цінностей». У контексті теорії рис Г. Олпорт намагався розділити цінності особистості на елементи, які можна дослідити емпіричним шляхом [Олпорт, 2002, с. 3]. Методика «Вивчення цінностей» Г. Олпорта базувалася на відомій типології психолога Е. Шпрангера, завдяки якій автор зміг говорити про наявність концептуальних відмінностей в системах цінностей індивідуумів. Згідно з доробком Е. Шпрангера існує шість основних спрямувань особистості, представлені як ціннісні орієнтації: теоретична, економічна, естетична, соціальна, політична та релігійна, які він описав у книзі «Типи людей» [Лебедева, 2009, с. 11]. На думку Е. Шпрангера, ці цінності характерні для всіх людей у різних співвідношеннях і комбінаціях. Г. Олпорт вважав, що цінності слід сприймати як риси, тільки більш глибокого рівня. Вагомим внеском Г. Олпорта у розбудову теорії можна вважати положення про те, що цінності являють собою важливу складову особистості [Лебедева, 2009, с. 11]. Г. Олпорт підкреслював, що суспільні, моральні, етичні цінності виступають скоріше як засоби, умов досягнення внутрішніх цінностей, що є цілями особистості та підкреслював, що центральним змістом цінностей є особистісний смисл [Олпорт, 2002].

Широко розглядалася проблема цінностей у працях В. Франкла, що розумів під цінностями особистості так звані універсалії смислу, які властиві більшості членів суспільства [Маєвська, Пуертас, 2010, с. 79]. До речі, уявлення про цінності як універсальну систему орієнтирів для усіх членів

суспільства співпадає за багатьма позиціями з уявленнями сучасних дослідників, які представляють соціокультурні теорії цінностей.

Подальший розвиток соціокультурного напрямку пов'язаний з іменем іншого американського дослідника С. Моріса (1956) згідно з яким у цінностях відображаються оперативні значення прямої індивідуальної поведінки та прагнення людини (диспозиційне значення) [Bilsky, Koch, 2000]. З точки зору автора, концепт «цінності» уособлює загальнокультурні норми та моделі бажаної поведінки (нормативне значення). У свою чергу об'єкти стають цінними завдяки присвоєнню значущості предметів та явищ культури, незважаючи на індивідуальні переконання та нормативи (економічне значення). Для того щоб оцінити цінності особистості, С. Моріс розробив спеціальний інструмент під назвою «Способи життя». Методика «Способи життя» представляє собою перелік основних принципів світовідчуття, які закладені в головних релігіях і морально-етичних системах світу. Почавши з концепції трьох основних складових людської особистості – діонісійської, прометейської, буддійської, автор розробив сім профілів цінностей [Bilsky, Koch, 2000]. Згодом емпіричні дослідження показали, що ці альтернативи не розкривають усієї гами варіантів, тому кінцевий варіант методики «Способи життя» налічував уже 13 різних варіантів ціннісних профілів. Незважаючи на те, що робота автора була позитивно оцінена, методика Моріса була важкою в застосуванні. Причиною цього стали обсяги сценаріїв, тому в подальшому «Способи життя» пройшли ряд модифікацій під керівництвом інших авторів [Bilsky, Koch, 2000, p. 4].

У 1961 р. науковому світу було подане на розгляд інше соціокультурне уявлення цінностей К. Клакхона та Ф. Стродтбека. К. Клакхон займався вивченням особливостей цінностей культур. Автор вважав, що культури можуть бути охарактеризовані завдяки трьом виділеним ним групам цінностей: «людина-природа» (виражає відношення до природи), «людина-людина» (відображає ставлення до людей, груп, суспільства), «про людину й про природу» (об'єднує уявлення про загальнокультурні уявлення) [Bilsky, Koch, 2000, p. 3]. У 1961 році Ф. Клакхон і Ф. Стродтбек розробили інструмент дослідження та порівняння цінностей у представників різних культур. Респондентам пропонувалося відповісти на завдання анкети, яка складалася з опису 22 життєвих ситуацій. До кожної ситуації надавалося 2 чи 3 варіанти відповіді. Ф. Клакхон і Ф. Стродтбек за допомогою дисперсійного аналізу намагалися виявити взаємозв'язок між приналежністю

до культури та особливостями відповідей на анкетні запитання. Завдяки цьому К. Клакхон зробив висновки про те, як ці культури відрізняються відносно типів цінностей [Bilsky, Koch, 2000, p. 3].

Іншим представником соціокультурних теорій цінностей є американський науковець Г. МакКлеланд. У своєму дослідженні мотивації людини Г. МакКлеланд виділяє два типи мотивів: неявні мотиви, які функціонують на основі біологічних потреб; явні мотиви, які функціонують на базі соціально значущих стимулів, таких як винагорода, очікування, вимоги [Bilsky, Koch, 2000, p. 6]. На думку автора, неявні мотиви можуть бути вивчені тільки за допомогою проєктивних методів, а явні мотиви, які є більш свідомими, можуть бути вивчені за допомогою самозвітів. Усі мотиви можна розділити ще на три типи: мотиви влади, мотиви приналежності, мотиви досягнень, які автор розглядає як базові мотиви людства. На базі цих уявлень Г. МакКлеландом та його співробітниками був розроблений інструмент для вивчення явних мотивів – «Анкета особистісних цінностей». Автор дає наступне визначення цінностей: «цінності – це діяльність, поведінка, якості, уявлення, цілі, які ви вважаєте значущими і прагнете до них. У той же час ви не можете завжди думати про цінності, але завжди можете свідомо визначити їх» [Bilsky, Koch, 2000, p. 7].

Також треба згадати менш розповсюджену теорію Ф. Тромпенаарса, який розробив ціннісний опитувальник, що вивчав конструкт ціннісних ділем: універсалізм – партикуляризм; орієнтація на себе – орієнтація на інших; афективність – нейтральність; специфічність – дифузність; зовнішнє – внутрішнє [Лебедева, 2009, с. 235]. У подальшому уявлення про полярність системи цінностей та конфлікти між ціннісними типами реалізовується у «динамічній моделі» Ш. Шварца, яку ми розглянемо пізніше.

Одним з найбільш популярних підходів до виміру культурної варіативності в психології став підхід, розроблений Г. Хофстеде. Спочатку масштабне дослідження культурних цінностей він проводив на запит компанії ІВМ, керівництво якої звернулося з проханням з'ясувати, чому методи управління і мотиваційні схеми в одних філіалах працюють, а в інших – ні. Хофстеде припустив, що це може бути пов'язано з розташуванням філій компанії в різних країнах, і причина феномену криється в різних культурних цінностях [Лебедева, 2009, с. 240]. У 1970 році автор розробив методіку вивчення цінностей та провів дослідження в 40 країнах світу [Латова, Латов, 2007, с. 92]. У методиці розраховувалися

індекси культурних вимірів, які були отримані шляхом факторного аналізу анкетних даних, і відповідно за своєю суттю є біполярними конструктами: індивідуалізм – колективізм; велика дистанція до влади – мала дистанція до влади; високий рівень уникнення невизначеності – низький рівень уникнення невизначеності. З позиції цих індексів Г. Хофстеде пояснює основні розбіжності в цінностях особливостями поведінки, вибору, мотивації людей [Латова, Латов, 2007, с. 94].

Р. Інглхарт описав дивовижні з наукової точки зору суспільні процеси, які базуються на зміні профілюючих суспільних цінностей [Інглхарт, 2002]. Автор описує трансформацію суспільства модерну в суспільство постмодерну, що спостерігається в низці країн, де завдяки високому рівню життя громадяни фокусують свою увагу вже не на питаннях виживання, а на питаннях самореалізації. Виникнення синдрому постмодерну документується емпіричними даними в більш ніж 40 суспільствах за період 1970-1995 рр. Розглянемо основні положення цієї теорії. Історичні дані свідчать, що більшість людей протягом свого життя були занепокоєні питанням загрози значних економічних проблем (наявності житла, їжі), тобто питаннями фізичного виживання [Інглхарт, 2002, с. 169]. Однак в післявоєнний період низка індустріальних країн пізнала небачений до того рівень економічної безпеки, що призвело до поступового зсуву пріоритетів від «матеріалістичних» цінностей (цінності економічної та фізичної безпеки) до «постматеріалістичних» (цінності самовираження, якості життя). Теорія міжгенераційної зміни цінностей Р. Інглхарта базується на двох основних гіпотезах: гіпотеза *ціннісної значущості того, чого не вистачає* (цьому надається найвища суб'єктивна цінність); *гіпотеза соціалізаційного блага* (пріоритети індивідів відображають стан соціально-економічного середовища) [Інглхарт, 2002, с. 169].

Процеси зміни культурних цінностей спостерігалися й раніше. Р. Інглхарт наводить приклад переходу від доіндустріального суспільства до індустріального, який М. Вебер у книзі «Протестантська етика і дух капіталізму» описує як раціоналізацію усіх сфер суспільства, що призводить до зсуву від традиційних (скоріше релігійних) цінностей до раціонально-правових в економічному, політичному й соціальному житті [Лебедева, 2009, с. 169]. Таким чином, не відчуття абсолютного багатства, а відчуття екзистенціальної безпеки є тією зміною, що формує постіндустріальні цінності.

Наприкінці 70-х років ХХ сторіччя одним з найпоширеніших підходів до вивчення цінностей була концепція М. Рокіча. Він викликав жвавий інтерес до цінностей серед психологів тим, що запропонував чітке визначення поняття «цінності» і розробив легкий у використанні інструментарій. У теорії М. Рокіча під цінностями розуміється вид переконань, що має центральне значення для життя особистості. Цінності являють собою керівні принципи життя, які визначають те, як необхідно поводитися людині [Карандашев, 2004, с. 15]. Концепція людських цінностей М. Рокіча містить наступні постулати: загальна кількість цінностей невелика; усі люди володіють тими самими цінностями, але одні й ті самі цінності мають для різних людей різну значущість; цінності організовані в системи; джерела людських цінностей простежуються в культурі, суспільстві, суспільних інститутах і самій особистості людини; вплив цінностей простежується практично в усіх соціальних феноменах [Карандашев, 2004, с. 35]. На базі розуміння М. Рокічем цінностей і ціннісних орієнтацій сформувалося уявлення про культурні та індивідуальні цінності. Теорія М. Рокіча, його ідея про наявність термінальних й інструментальних цінностей, а також розроблений ним опитувальник для вивчення цінностей (ОЦР) створили основу для подальшого розвитку уявлення про цінності в методологічному та практичному значенні. С. Фельдман зазначає, що роботи М. Рокіча збудили інтерес до дослідження цінностей, а роботи ізраїльського дослідника Ш. Шварца, погляд на цінності якого ми пропонуємо розглянути далі, стають новим стандартом дослідження цінностей [Фельдман, 2007, с. 6].

Узагальнюючи напрацювання багатьох західних теоретиків, Ш. Шварц і В. Білські (1987) виокремлюють наступні основні характеристики цінностей: 1) цінності – це переконання, які пов'язані з почуттям; 2) цінності орієнтують на досягнення бажаного стану чи образу поведінки; 3) не обмежені певними діями й ситуаціями (тобто трансцендентні); 4) виступають як стандарти, які керують вибором або оцінкою вчинків, людей, подій; 5) впорядковані по значущості відносно один одного [Карандашев, 2004, с. 17]. Продовжуючи аналіз цінностей, Ш. Шварц розробив новий теоретичний і методологічний підхід до вивчення цінностей та розробив концепції мотиваційної мети ціннісних орієнтацій, універсальності базових людських цінностей та модель динамічних відносин між ціннісними типами.

Мотиваційна мета цінностей. У своїх дослідженнях Ш. Шварц відмічає, що характеристики цінностей, які пропонують його колеги, не відображають принцип за яким вони відрізняються між собою (наприклад цінність влади від цінності доброти). Ці відмінності Ш. Шварц спільно з В. Білски пов'язують з мотиваційним змістом цінностей. Тобто зміст цінностей відрізняється тим яку мотиваційну мету вона реалізує. У даному тлумаченні, цінності виступають у ролі когнітивних репрезентантів важливих людських цілей чи мотивів. Включаючись у процес мотивації, цінності виконують регуляторну функцію [Кряж, 2012, с. 235]. Цінності функціонують як організаційний та регулюючий пристрій – на індивідуальному та соціальному рівні.

Універсальність базових людських цінностей. Ш. Шварц розглядає культуру як латентну, змінну, яку можна виміряти тільки через її прояви [Schwartz, 2000]. Основним проявом культури, на думку автора, є цінності. Автор вважає, що культура пов'язана з тиском, який відчуває індивід в певній соціальній системі. З точки зору психології, тиск культури виявляється в стимулах, з якими людина стикається в повсякденному житті і на яких свідомо чи несвідомо фокусує свою увагу. Учений вважає, що існують базові людські цінності, які з високою ймовірністю виявляються в усіх культурах, бо представляють універсальні людські потреби (біологічні потреби, необхідність координації соціальної взаємодії й т. д.) [Карандашев, 2004, с. 38]. Так само, як Г. Хофстеде і Р. Інглхарт, Ш. Шварц виділив типові для кожного суспільства культурні ціннісні орієнтації шляхом усереднення ціннісних пріоритетів людей у вибірках кожної культури. Учений виділив десять мотиваційних типів: *влада, досягнення, гедонізм, стимуляція, самостійність, універсалізм, доброта, традиція, конформність, безпека* (див. рис. 1).

Модель динамічних відносин між ціннісними типами. За теорією Ш. Шварца ціннісні типи знаходяться у динамічних взаємовідносинах. Ця думка була представлена у вигляді схеми сумісності і конфліктності цінностей [Карандашев, 2004; Varnea, 1998; Schwartz, 2000]. Це кругова модель, окремі секції якої співпадають з ціннісними типами. Чим ближче цінності окремих типів знаходяться один до одного, тим більш вони сумісні. І навпаки, цінності які знаходяться у протилежних секторах, знаходяться у конкурентних відносинах. Конкуренція між цінностями пов'язана з антагонізмом мотиваційних цілей які вони реалізують. Згодом, за результати

наступних досліджень, Ш. Шварц об'єднує десять ціннісних типів у дві біполярні осі вимірювання, показані на рис. 1: *відкритість змінам* (цінності самостійності й стимуляції) на протиположності *збереженню* чи *консерватизму* (цінності безпеки, конформності й традицій); *самозвеличення* (цінності влади та досягнень) в протиставлення *самотрансцендентності* чи виходу за межі «Я» (цінності універсалізму й доброти). Цінності блоку «Гедонізм» включають елементи як відкритості до змін, так і самозвеличення [Карандашев, 2004, с. 30].

У результаті емпіричних досліджень була доведена універсальність структури ціннісних типів і їх розташування відносно один одного (практично в 90 % вибірок вони були ідентичні) [Лебедева, 2009, с. 174]. Дані не підтвердили ідею про існування додаткових, універсально мотиваційних типів цінностей, не охоплених теорією. Цей висновок був зроблений на основі результатів, отриманих на різних вибірках, де психологи, які проводили опитування, додавали специфічні цінності, важливі, на їх думку, в цих культурах. Коли ж ці нові цінності були включені до аналізу найменшого простору, області, що представляють нові типи цінностей, не з'явилися. Замість цього додані цінності з'явилися в областях, відповідних ціннісним типам [Лебедева, 2009, с. 174].

Рис. 1. Модель взаємозв'язків десяти типів цінностей за Ш. Шварцом

У той же час Ш. Шварц визнає, що в певних випадках емпірична структура цінностей може мати деякі розбіжності з «ідеальною», наприклад через особливі соціальні умови життя респондентів [Schwartz, 2000, с. 490]. Таким чином людські цілі й мотиви на індивідуальному рівні універсальні, а культура обумовлює лише ступінь їх відносного вираження. Важливим положенням теорії є ідея, що цінності особистості існують на двох рівнях: нормативних ідеалів (цінності стабільні й відбивають життєві принципи поведінки людини) і індивідуальних пріоритетів (залежні від групового тиску й співвідносяться з конкретними вчинками).

Схожу класифікацію пропонує Д. О. Леонт'єв. Завдяки міждисциплінарному вивченню цінностей автор сформував уявлення про три форми існування цінностей, які переходять одна в одну: 1) суспільні ідеали – аналог рівня нормативних ідеалів Ш. Шварца; 2) рівень реалізації цінностей у поведінці індивіда; 3) мотиваційні структури особистості «моделі необхідного», які спонукають людину до предметного відтворення ціннісних ідеалів в діяльності (рівень індивідуальних пріоритетів за Ш. Шварцом) [Леонт'єв, 1998, с. 14]. Також автор зупиняється на питанні трансформації цінностей та ідеї їх реального впливу на діяльність та особливості поведінки людини.

У контексті вищезазначених теорій цікавим є дослідження німецьких психологів В. Білскі та М. Коха, які займаються вивченням проблеми структури цінностей [Barnea, Schwartz, 1998]. Насамперед треба зазначити, що автори вважають однією з важливих особливостей підходу Ш. Шварца те, що він не тільки зупиняється на виокремленні типів цінностей, але й звертається до набору динамічних взаємозв'язків між цінностями. При цьому він посилається на партнерство та конфлікти, що виникають у погоні за реалізацією мотиваційних проблем, які вони виражають. Автори прагнули дослідити біполярну структуру цінностей у своїй статті «Про зміст структури цінностей: універсалії чи методологічні явища?», у якій вони звернулися до теми прикладного значення теорії й методик Ш. Шварца та їх сумісності з іншими інструментами вивчення цінностей [Barnea, Schwartz, 1998]. З метою підтвердження чи спростування універсальності структури цінностей Ш. Шварца, необхідно, пишуть автори, перевірити метод за допомогою інших інструментів. Аналіз базувався на порівнянні трьох різних підходів до оцінки цінностей: «Способи життя» С. Моріса (1956 р.), «Кільмана інтерперсональний тест» (1974 р.), «Анкета особистісних

цінностей» Г. МакКлеланда (1991 р.), методика «Ціннісні орієнтації» Ш. Шварца. У дослідженні взяли участь 144 канадських студенти, які навчалися за спеціалізацією «маркетинг». Дані проаналізовані за допомогою непараметричного багатовимірного шкалування. Результати дослідження показали, що ціннісну модель Ш. Шварца, але не всі її характеристики, можна віднайти й дослідити за допомогою інших методик [Barnea, Schwartz, 1998, p. 10].

У вітчизняній психології та психології країн СНД соціокультурний підхід до вивчення цінностей та аналізу соціально-політичних процесів, услід за всесвітньою тенденцією, набуває все більшого поширення. Наприклад, можемо згадати дослідження російських вчених М. Н. Лебедевої, О. М. Татарко, С. Фельдмана, В. Н. Карандашева та українських дослідників Е. Л. Носенко, Н. А. Маєвської та інші [Лебедева, 2009; Фельдман, 2006; Карандашев, 2004; Носенко, Маєвська, 2007]. Цінності стають епіцентром досліджень у соціальних та політичних науках, що підтверджує актуальність та значущість вивчення даного феномену для розуміння соціально-політичних процесів.

Узагальнюючи напрацювання даної статті, зробимо основні висновки що до особливостей розуміння цінностей у соціокультурному підході.

Висновки.

1. Соціокультурний підхід до вивчення цінностей представляє собою міждисциплінарну наукову думку у якій цінності розглядаються як прояв культури, суспільних процесів та індивідуального досвіду людей.

2. Цінності розглядаються як керівні принципи життя, які пов'язані з почуттями, орієнтують на досягнення бажаного стану чи образу поведінки, не обмежені певними діями й ситуаціями, виступають як стандарти, які керують вибором або оцінкою вчинків, людей, подій та впорядковані по значущості відносно один одного.

3. За результатами досліджень виявлено, що існують базові людські цінності, які з високою ймовірністю виявляються в усіх культурах, бо відображають універсальні людські потреби, пов'язані з біологічним та соціальним благополуччям.

4. У соціокультурному підході, цінності розглядаються як організаційний та регулюючий пристрій, який функціонує на індивідуальному та соціальному рівнях. Соціальний чи нормативний рівень відображає тенденцію значущості цінностей, яка актуалізується під впливом загальних

історичних, економічних процесів. Індивідуальний рівень відображає вплив на значущість цінностей особистісного досвіду людини.

5. Цінності відрізняються між собою змістом мотиваційної мети, які вони реалізують, та організовані у динамічні системи, утворюючи сумісні та антагоністичні взаємовідносини.

Д ж е р е л а:

Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Полис. – 1997. – № 4.

Карандашев В. Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. – Санкт-Петербург : Речь, 2004.

Кряж И. В. Психология глобальных экологических изменений: [монография]. – Харьков : ХНУ имени В.Н. Каразина, 2012.

Латова Н. В., Латов Ю. В. Особенности «вестернизации» ментальности студенчества модернизирующихся стран // Социологические исследования. – 2007. – № 11.

Лебедева Н. М., Татарко А. Н. Культура как фактор общественного прогресса. – Москва : ЗАО «Юстицинформ», 2009.

Леонтьев Д. А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения // Психологическое обозрение. – 1998. – № 1.

Маєвська Н., Пуертас С. Д. К. Особливості цінностей студентської молоді з різним електоральним вибором // Соціальна психологія. – 2010. – № 1.

Носенко Е. Л., Маєвська Н. А. Психологічні ознаки та напрямки їх змін в умовах соціально-економічних перетворень у країні: [монографія]. – Харків : Тарбут Лаам, 2005.

Олпорт Г. Становление личности: [избранные труды]. – Москва : Смысл, 2002.

Фельдман С. Ценности, идеология и структура политических установок // Политическая психология [Хрестоматия по ред. Шестопап Е.Б.]. – Москва : Аспект Пресс, 2007.

Barnea M., Schwartz S. H. Values and voting [Електроний ресурс] // Political Psychology. – 1998. – Режим доступу: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/0162-895X.00090/abstract>

Bilsky Wolfgang, Koch Mareike. On the content and structure of values: Universals or methodological artefacts? [Електроний ресурс]. – Wilhelms-Universitat : Munster press, 2000. – Режим доступу: www.psy.uni-muenster.de

Schwartz S., Sagie G. Value consensus and importance. A Cross National Study [Електроний ресурс] // Journal of cross cultural psychology. – 2000. – Vol. 31. – № 4. – Режим доступу: <http://jcc.sagepub.com>

S. D. C. Puertas. Socio-cultural approach to the study of values.

The purpose of this article is to analyse the position of the social and culture approach to the values study. The author characterised the principal social and culture concepts and theories of values. Such concepts and theories influenced the formation of the modern scientific ideas about values as the part of the social and political measurement of the human life. The description is represented in chronological order of the formation of the social and culture values ideas. These ideas of values are generalized in Sh. Schwarz's concept of «the universal human values». The article gives the examples of studies of values based on the abovementioned theoretical concepts. The author makes the conclusions about the values understanding in the social and cultural approach.

Keywords: social and culture approach, values, culture.

УДК 37.015.31:17.022.1

Л. В. Лохвицька

АНАЛІЗ ТЕОРІЇ МОРАЛІ У ФІЛОСОФСЬКИХ І ПСИХОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ

У статті здійснено аналіз теорії моралі на основі опрацювання філософських і психологічних концепцій. Підкреслено значення з'ясування сутності даного поняття у контексті його розгляду щодо морального виховання молодого покоління. Розкрито актуальність піднятої проблеми за кордоном (функціонування «Журналу моральна філософія», «Журналу моральне виховання», Асоціації морального виховання). Представлено розгляд проблеми морального виховання на світовому науковому міждисциплінарному просторі. Виокремлено деякі наукові позиції щодо розкриття і вивчення природи моралі і моральності особистості. На основі аналізу проведених досліджень визначені такі аспекти моралі: біологічний, психологічний, соціологічний, нормативний, особистісний, філософський. Доведено, що філософська парадигма є фундаментом у з'ясуванні сутності психології моралі. Розкриті позиції провідних вітчизняних та іноземних психологів до поняття мораль і його похідних. Дано уточнення етичних категорій «мораль» і «моральність». Акцентовано увагу на взаємозв'язку та взаємозалежності між етикою і психологією як у трактуванні понять, так і в дослідженні морального становлення особистості. Визначені перспективи подальшої

наукової роботи, що полягають у з'ясуванні природи морального розвитку, моральної свідомості та самосвідомості особистості.

Ключові слова: теорія моралі, мораль, моральність, етика, моральне виховання, мораль у філософії, мораль у психології.

Постановка наукової проблеми. Сьогоденний етап розвитку наукової думки характеризується тенденцією вивчення складних феноменів людського буття, до яких належить і моральне виховання особистості. Нині це питання набуває все більшої актуальності у зв'язку зі зростанням явища морального релятивізму (відносності) і нівелюванням моральних цінностей. Саме тому увага сучасних вітчизняних і зарубіжних вчених, що представляють різні галузі наук, зосереджується на вивченні природи моралі і моральності, необхідності формування в особистості загальнолюдських моральних якостей.

З огляду на зазначене підкреслюємо важливість піднятої проблеми і її розгляд за кордоном. Зокрема, виходить друком журнал «Моральна філософія» (Journal of Moral Philosophy) під редакцією С. Метью Ляо (Нью-Йоркський університет, США) (ed. by S. Matthew Liao (New York University, USA)). Журнал моральної філософії з міжнародним фокусом публікує статті, що стосуються теорії моралі в аспекті етики. Ще одне із періодичних видань – журнал «Моральне виховання» (Journal of Moral Education – J MORAL EDUC). Видавець його Хостінг Тейлором і Френсіс Група (Published / Hosted by Taylor and Francis Group); головний редактор Дарсі Нарваес (Університет Нотр-Дам, США) (editor-in-chief Darcia Narvaez – University of Notre Dame, USA). Є редактори відділів психології, етики, філософії, навчальних програм та освітніх проектів з США, Канади, Нідерландів, Німеччини, Великобританії. Цей журнал надає унікальний міждисциплінарний форум для розгляду всіх аспектів морального виховання і розвитку особистості протягом усього життя. Він містить філософські аналізи, звіти емпіричних досліджень, оцінки освітніх стратегій, огляди спеціальних питань з конкретних тем, що стосуються морального виховання різних вікових категорій. Важливість піднятого питання пояснюється також і тим, що з 1976 року діє міжнародна Асоціація морального виховання (Association for Moral Education – AME), що забезпечує зміцнення взаємозв'язків і співпрацю між науковцями та практиками з урахуванням усіх аспектів морального розвитку

і навчання. На щорічних зборах Асоціації збираються вчені та практичні працівники з більш ніж 35 країн світу.

Тобто, проблема морального виховання є нагальною на світовому науковому міждисциплінарному просторі. Задля з'ясування сутності морального виховання, передусім, необхідно зосередитися на засадничих його основах – трактуванні основних понять. Саме тому наш науковий пошук полягатиме в аналізі теорії моралі у концепціях філософської і психологічної думки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мораль як категорія та окремий феномен є предметом вивчення представників різних наукових галузей. Вона є в центрі уваги філософії моралі як розділу філософії, етики, психології. Щодо визначення філософсько-етичних основ моралі, то «філософська класика є найбільш важливою перш за все тим, що кожний значний культурно-історичний етап розвитку філософії стало зберігав у проблематиці аналіз природної моральності, нравів, моралі як ціннісно-нормативних систем певних соціумів, ідеалу належного та етичного обґрунтування внутрішньої свободи і самодостатності людини, її моральнісного вибору і відповідальності» [Аболіна, 1999, с. 3], а «етика – одна з найдавніших галузей філософського знання – наука про мораль, про норми й цінності людського життя; ... природу, структуру та соціальну роль моралі, досліджує її походження та історичний розвиток, теоретично обґрунтовує певну систему моральних поглядів і норм» [Прибутько, 2006, с. 5].

У сучасних дослідженнях підкреслюється засвоєння людиною норм моралі як сукупності правил і перехід їх у площину вчинків. Зокрема, Н.М. Ковтун зазначає, що «у контексті цього мораль постає як специфічна сфера соціальної активності, для якої характерна єдність об'єктивної соціальної необхідності та суб'єктивно зорієнтованої свободи волі індивіда або соціальної групи. Всупереч тому, що моральні цінності виховуються через соціальний примус, конкретна моральна поведінка індивіда як втілення його соціальної активності виходить із автономії духу і свободи волі» [Ковтун, 2013, с. 244].

На основі аналізу проведених досліджень робимо узагальнення, що мораль розглядається з різних позицій і дослідники розкривають такі її аспекти:

- біологічний – вивчає передумови моральності на рівні окремого організму і на рівні популяції;
- психологічний – розглядає психологічні механізми, що забезпечують виконання моральних норм;
- соціологічний – з'ясовує суспільні умови, в яких складаються звичаї, і роль моралі для підтримки стійкості суспільства;
- нормативний – формулює мораль як систему обов'язків, розпоряджень, ідеалів;
- особистісний – досліджує моральне зростання в особистісному плані, розвиток індивідуальної свідомості і моральної самосвідомості;
- філософський – представляє мораль як особливий світ, світ сенсу життя і призначення людини.

Отже, філософська парадигма розгляду понять «етика», «мораль», «моральність» є фундаментом у з'ясуванні сутності психології моралі (моралі у психології) і для проведення власного наукового дослідження.

Формулювання цілей статті. Окреслення кола дослідницьких завдань в результаті виділення невирішених питань піднятої проблеми полягають у теоретичному обґрунтуванні та аналізі філософських і психологічних концепцій сутності моралі як основи морального виховання особистості; уточненні етичних категорій «мораль» і «моральність».

Теоретичні засади дослідження, методологія та характеристика емпіричної бази. Для теорії морального виховання, як доведено вище, фундаментальне значення має розкриття змісту його основних понять. В «Універсальному словнику української мови» подано таке трактування:

«Мораль (від фр. morale з лат. moralis – моральний з mos (moris) – звичай; воля; закон; властивість). 1. Сукупність норм і принципів поведінки людей; одна з форм суспільної свідомості. 2. Повчальний висновок (переносне значення) 3. Повчання» [Куньч, 2005, с. 467]. «Моральний (від лат. moralis). 1. Той, що стосується моралі. 2. Той, який відповідає вимогам моралі. 3. Духовний, внутрішній. Людина високої моральності» [Куньч, 2005, с. 467].

Ключовими словами у даному визначенні є «поведінка», «свідомість», «моральність». Тому діапазон нашого дослідження визначає необхідність з'ясування сутності категоріальної основи та проведення аналізу базових понять «морального» питання.

Результати філософських напрацювань визначають, що термін «етика» давньогрецького походження, «ethos» спочатку означав місцезнаходження, спільне житло, потім – звичай, темперамент, містиль, мислення, а також усталену природу якогось явища [Малахов, 2006, с. 15]. Основою етики є філософський спадок Арістотеля (384-322 рр. до н.е.), який узявши за основу значення етносу як характеру, темпераменту, утворив прикметник «ethikos» – «етичний» для позначення особливої групи людських чеснот (мудрості, мужності, поміркованості, справедливості тощо), а науку, що вивчає людські добродієвості, етичні чесноти назвав «ethika» (етика), наголошуючи, що «при певній діяльності виникають певні моральні устої» [Арістотель, 1983, с. 106]. Отже, етика – це філософська теорія моралі, наука, що досліджує її в аспекті засвоєння моральних норм поведінки та сукупності моральних правил.

Слово «мораль» склалося в культурі Давнього Риму. У латинській мові термін «mos» («moris») безпосередньо використовувався для означення звичаю, порядку, закону, волі, вдачі та характеру людини. Етимологічно слово «мораль» походить від лат. «moralitas», яке вперше зустрічається в роботах Амвросія Медіоланського. У свою чергу «moralitas» є похідним від «moralis» – «моральний», тобто такий, що стосується характеру, норову, звичаю, уведеного в обіг давньоримським мислителем Ціцероном (106-43 рр. до н.е.). Обидва поняття є похідними від «mos», у мн. «mores» – «традиція», «звичай» «народний звичай», «воля», «закон», «властивість»; пізніше – «норов-характер» [Этика: словарь, 2001, с. 275]. Від цього пізніше увійшов у вжиток термін «moralitas» – «мораль» [Малахов, 2006, с. 17]. Дане поняття означало цінність звичаєвості та традицій для стабільності стосунків між людьми. Отже, у філософському вченні під мораллю розуміють «поняття, посередництвом якого у мисленнєвому і практичному досвіді людей виділяються звичаї, закони, вчинки, характери, які виражають вищі цінності і належність, через які людина виявляє себе як розумна, самостійна і вільна істота» [Этика: словарь, 2001, с. 275]. Таке визначення засвідчує онтологічну присутність у вказаному феномені діяльнісної складової особистості (моральність розглядається в рамках особистісного та діяльнісного підходів і у психології, С.Л. Рубінштейн).

Дослідження специфіки моралі дали можливість ряду представників філософсько-етичної думки окреслити поряд із зазначеними поняття «моральність». Зокрема, важливу спрямовуючу вісь подальшого аналізу

склала теоретична спадщина І. Канта, перш за все, через те, що в його роботах вперше були виділені загальні характеристики моральності, розглянуті її відмінні риси. «Все емпіричне не лише цілком непридатне як приправа до принципу моральності, а також вищою мірою шкідливе для чистоти самих нравів», – писав він [Кант, 1965, с. 266]. Як зазначає В.С. Мовчан, заслуга Канта полягає в тому, що ним було виділено два рівні моральної філософії: «емпіричну, тобто оперту на досвід, і «чисту», тобто оперту на апріорні принципи» [Мовчан, 2007, с. 129]. Це дало підстави вивести «моральний закон», що є основоположним у здійсненні людиною діяльності і формуванні її поведінки. Щодо цього І. Кант зауважував: «Дві речі сповнюють душу завжди новим і все більш сильним здивуванням і благоговінням, чим частіше і триваліше ми розмірковуємо про них, – це зоряне небо наді мною і моральний закон у мені» [Кант, 1965, с. 499]. У такий спосіб він підкреслював наявність у людини апріорних моральних законів. Отже, І. Канту вдалося чітко описати цю таємничу природу, якісно відрізняючи від моралі інші механізми і способи регуляції поведінки людей, чим і був здійснений «кантівський» прогресивний поштовх у розвитку етичної теорії.

Значну роль в поглибленні досліджуваної проблематики відіграли логіка і науково-понятійний апарат ряду робіт Г.В.Ф. Гегеля, який увів у систему етичного вчення термін «моральність» (універсальний принцип, якому повинне підкорятися все існування людини). В першу чергу це стосується аргументації, пов'язаної з необхідністю понятійного розведення термінів «мораль» і «моральність» (нравственность). Як підкреслює Т.Г. Аболіна, у різних роботах Гегеля, в залежності від дослідницьких задач, їх понятійний зміст і характер взаємозалежності не завжди є тотожними. Суттєвим для класичної традиції стало все понятійне багатство змісту як «моралі», так і «моральності», відпрацьоване Гегелем в процесі діалектичного розгляду людського духу, історії, права [Аболіна, 1999, с. 5]. Поняття «мораль», за характеристикою Гегеля містить діалектику особливого і всезагального. Особливе виявляє себе як суб'єктивна воля, що містить всезагальне як таке. Поняття моралі пов'язане із самовизначенням волі щодо себе (рефлексія всередину себе) та щодо світу як збігу воль. Завдяки йому виникає поняття блага не лише для суб'єкта волі, але й для інших. Назване позитивне відношення можливе лише у моралі. Так аналізує спадщину Гегеля В.С. Мовчан, підкреслюючи, що Гегель розкриває діалектичний зв'язок

поведінки людей та їх моральних переконань [Мовчан, 2007, с. 138]. Стосовно «моральності», то вона, за Гегелем, є вищим ступенем розвитку і її істина полягає в «тотожності добра і суб'єктивної волі» [Гегель, 1990, с. 176]. Мораль (і право) повинна мати своїм носієм і основою моральність. А звідси – людина має прагнути до самоудосконалення, механізми якого криються у вихованні.

Узагальнення відмінності між «мораллю» і «моральністю», опираючись на започаткування Гегеля, підкреслив В.А. Малахов: «мораль, на відміну від моральності, передусім виступає як певна форма свідомості – сукупність усвідомлених людьми принципів, правил..., норм поведінки. Що ж до моральності, то її здебільшого розуміють як утілення даних принципів, правил і норм у реальній поведінці людей та стосунках між ними. Природно, що таке втілення має дещо інший зміст, ніж сукупність абстрактних правил і приписів моралі» [Малахов, 2006, с. 18].

Важливе значення у з'ясуванні сутності понять «мораль» і «моральність» мали роботи В.І. Бакштановського, Ю.В. Согомонова, О.І. Титаренка та ін. Акцентуючись на тому, що мораль має смисложиттєвий сенс, О.І. Титаренко зазначав: «Лише історично взята мораль розкриває величезний досвід людства, що узагальнює надії та розчарування, радість і страждання багатьох поколінь людей, що рухалися шляхом морального прогресу» [Титаренко, 1974, с. 9]. На думку В.І. Бакштановського і Ю.В. Согомонова, доцільно розглядати дуалістичну природу морального феномена (він і функціональний і, разом з тим, самоцінний), що дозволяє виявити і зафіксувати в ньому дві істотні сторони, які різняться між собою: формальну і змістовну. Вони намагалися показати потребу розвитку змісту моральних повелінь, заборон чи дозволів, значення розвитку форм моралі, її своєрідний «код», типи моральнісної відповідальності і всієї структури етичного знання [Бакштановський, 1986].

Методологічною основою роботи стало філософське вчення про поділ етичних категорій на мораль і моральність. Сутність моралі полягає в оцінці людської поведінки, в приписі чи забороні конкретних дій і вчинків. На відміну від цього, моральність не може бути виражена в кінцевих, конкретних нормах і формах поведінки, вона формується разом з особистістю людини і невіддільна від її образу «Я». Але при всій своїй протилежності, мораль і моральність характеризують особистість і її прояви.

Вивчаючи природу моралі дослідники дійшли висновків про доцільність окреслення форм, сутнісних рис, характеру, функцій, сфер моралі, динаміки моральних цінностей, закономірностей морального розвитку особистості, теоретико-методологічних принципів морального виховання тощо, що слугує підґрунтям для розробки підходів психологічної парадигми.

Викладення основних результатів дослідження. Аналіз базових філософських положень, дає підстави підтримати таку точку зору, що теоретичне ототожнення моралі і моральності призводить до дещо штучних конструкцій тоді, коли критерієм реальних складних процесів людського життя стає позбавлена суперечностей мораль. Реальна моральність є такою установкою, що включає роз'єднання, суперництво, ворожнечу [Аболіна, 1999, с. 25]. Тому важливим є окреслення функцій моралі: гуманізуюча; регулятивна; оцінювальна; світоглядна (ціннісно-орієнтаційна); пізнавальна; комунікативна; виховна і гармонізації суспільних відносин. Отже, мораль несе в собі моральні цінності й ідеали, що відображають рівень розвитку окремої особистості, моральність є її основою (ядром), що визначає характер життєвої позиції й результати її діяльності. Це доведено в роботах І.Д. Беха, моральність є «один з основних способів нормативної регуляції дій людини в суспільстві..., формою суспільної свідомості відносно двох сфер – світу людей і світу речей – може виступати і як суб'єкт-суб'єктне, і як суб'єкт-об'єктне ставлення» [Бех, 1992, с. 18]. Звідси висновок, що у психології мораль розглядається як засіб розвитку особистості, її морального становлення. За основу свого дослідження І.Д. Бех взяв роботи С.Л. Рубінштейна.

На особливу увагу заслуговують роздуми С.Л. Рубінштейна про відмінності між поняттями етика і мораль. Автор підкреслює, що «етика в широкому сенсі слова – на відміну від моралі у вузькому – це питання про повноту людського життя стосовно повноти буття – у великому сенсі як проблема внутрішнього буття людини і її ставлення до світу і інших людей» [Рубінштейн, 2003, с. 381]. Він підводить до узагальнення, що між життям і будь-якою моральною системою закономірно виникають протиріччя, так як мораль (норма, заборона) – це завжди обмеження життя [Рубінштейн, 2003, с. 381]. На його думку, «протиріччя моралі відображають протиріччя дійсності» [Рубінштейн, 2003, с. 385], а специфічний характер моральності складається в спільному, загальнолюдському співвідносному характері моральних положень, які не існують лише стосовно до життя конкретної

людини. У зв'язку з цим С.Л. Рубінштейн розглядає етику (моральність) з онтологічної позиції за двома типами: як прояв вищого ступеню буття і як виконання ряду конкретних вимог, що ставляться до дії [Рубінштейн, 2003, с. 385].

Мораль забезпечує регулювання поведінки за допомогою фіксованих норм, зовнішнього психологічного примусу і контролю. Вона подається «в готовому вигляді» (прописана історично) і вимагає від індивіда підпорядкування цим нормам, навіть якщо він і не розуміє їхнього змісту й доцільності. Моральність формується разом з особистістю. Вона невіддільна від змісту «Я» індивіда і розглядається як ступінь інтеріоризації ним моральних цінностей. Це сфера моральної свободи людини, коли громадські та загальнолюдські вимоги збігаються з її мотивацією.

Вивчення результатів сучасних зарубіжних досліджень (Патрік Уелч (Patrick Welch, 2011) переконливо доводять, що питання моралі активно дискутуються як представниками психологічної науки, так і моральної філософії. На основі аналізу ним праць Лоуренса Колберга (Lawrence Kohlberg, 1971), Даніель Лапслі і Дарсі Нарваес (Lapsley Daniel Lapsley & Darcia Narvaez, 2006), Девіда Вонга (Devid Wong, 2006) підкреслюється необхідність з'ясування загальних тенденцій в психології моралі, що ґрунтуються на подальшому розгляді морально-філософського вчення, що підкріплює і уточнює межі між психологією і філософією. Автор стверджує, що «моральна психологія потребує більшої етичної основи, ніж це може забезпечити сама по собі. Дослідження моральної психології мають базуватися на даних моральної філософії... Моральні психологи не повинні бачити незгоду в етиці, а, заглиблюючись в моральну філософію, визначати для себе, чи є певна моральна традиція, чи дотримується вона...» [Patrick Welch, 2011, p. 525]. «Багато філософів представляють мораль як розрахунок того, як людська особистість думає і сприймає. Психологія ж має здійснити фундаментальний внесок, щоб зробити мораль дієвою і виконати завдання морального виховання». Звідси висновок: етична теорія припускає психологію, а моральна психологія припускає етику, – пише він [Patrick Welch, 2011, p. 525].

В цілому, етика і психологія – науки, що тісно взаємопов'язані між собою у вивченні людської поведінки і спонукань, але досліджують їх з різних точок зору. По-перше, психологія займається психічною природою людини (яка вона є насправді) і з'ясовує фактичні суб'єктивні причини і механізми її

дій (схильності, потреби, почуття). Етика ж розглядає моральні якості безвідносно до психічних механізмів. З іншого боку, етика і психологія взаємозалежні; структура етичних знань визначає і напрями психологічних досліджень, і допомагає роз'яснити моральне значення досліджуваних психологами дій, мотивів, характерів [Patrick Welch, 2011]. По-друге, згідно психології мораль, або моральність, – сукупність норм поведінки людей, або те, що реально існує, у філософії – це скоріше певний стандарт і ідеал взаємовідносин між людьми. Хоча в психологічних дослідженнях часто також піднімається проблема ідеального (якою має бути особистість). Таким чином, сфера інтересів психології моралі – не тільки реальність, але й ідеал. По-третє, філософія швидше займається тим, що визначається як пояснення моралі, тобто пояснює моральні цінності, показує їх джерело, причини, суспільні функції і т. д. Психологія досліджує саме обґрунтування моральних цінностей і принципів, їх структуру, ієрархію, детермінанти [Бех, 1992].

З урахуванням вище здійсненого аналізу теорій моралі у філософських і психологічних концепціях виокремили такі визначення: мораль – спосіб зовнішньої регуляції поведінки людини за допомогою встановлених у суспільстві норм; моральність – такий рівень розвитку особистості, при якому засвоєні моральні цінності суспільства стають імперативом її життєдіяльності.

Висновки та перспективи. Таким чином, етика і психологія взаємопов'язані, базові основи, які дає філософське вчення, допомагає з'ясувати сутність моралі в психології. Починаючи від античної етики, у філософії моралі джерела моральних спонукань людини вбачаються в її природних схильностях і розумі, при цьому відзначається суспільна природа моральності. А саме: джерело моральності знаходиться в самій людині, тобто визначається реалістична основа моральності.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо в дослідженні наукових підходів щодо розвитку моральної свідомості та самосвідомості особистості як основи у здійсненні морального виховання. На увагу також заслуговує питання з'ясування природи моральних дій, моральних вчинків, моральних цінностей, моральних мотивів, що структурують моральний розвиток особистості.

Джерела:

Аболіна Т. Г. Моральнісна культура в контексті соціокультурної динаміки (філософсько-етичний аналіз) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня доктора філософ. наук : спец. 09.00.07 «Етика». – Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тарас Шевченка, 1999.

Аристотель. Никомахова этика: Соч.: в 4 т. – Москва : Мысль, 1983. – Т. 4.

Бакиштановский В. И., Согомонов Ю. В. Введение в теорию управления нравственно-воспитательной деятельностью. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1986.

Бех И. Д. Психологические основы нравственного развития личности: дисс. ... доктора психол. наук : 19.00.07. – Київ : 1992.

Гегель. Философия права ; [ред., сост.: Д.А. Керимов, В.С. Нерсесянц ; пер.с нем. Б.Г. Столпнер, М.И. Левина]. – Москва : Мысль, 1990. – Т. 113.

Этика: Энциклопедический словарь / Институт философии РАН ; ред. Р.Г. Апресян, А.А. Гусейнов. – Москва : Гардарики, 2001.

Кант И. Критика практического разума // Соч.: в 6 т. – Москва : 1965. – Т. 4. – Ч.1.

Ковтун Н. М. Співвідношення морального і вольового у контексті дослідження соціальної активності // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. пр. / гол. ред. В.Г. Воронкова. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2013. – Вип. № 53.

Куньч З. Й. Універсальний словник української мови. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2005.

Малахов В. А. Етика: Курс лекцій : навч. посіб. – 6-те вид. – Київ : Либідь, 2006.

Мовчан В. С. Етика : навч. посіб. – 3-те вид., випр. і доп. – Київ : Знання, 2007.

Прибутько П. С., Дубчак Л. М. Етика : [посіб. для підготов. до іспитів]. – 2-ге вид., стер. – Київ : Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2006.

Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – Санкт-Петербург : Питер, 2003.

Титаренко А. И. Структура нравственного сознания. Опыт этико-философского исследования. – Москва : Мысль, 1974.

Welch P. Moral psychology and the problem of moral criteria // Journal of Moral Education. – December 2011. – Vol. 40, No. 4.

The Association for Moral Education [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.amenetwork.org/>

Journal of Moral Philosophy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.brill.com/journal-moral-philosophy>

L. Lokhvytska. Analysis of morality theory in philosophical and psychological concepts.

The analyses theory of moral on based study of philosophical and psychological concepts is effectuated in this article. The value of appreciation essence of this

concept in the context of its consideration of the moral education of the young generation is determined. The urgency of the excited problem rose abroad (functioning «Journal of Moral Philosophy», «Journal of Moral Education», Association of Moral Education. Consideration of the problem of moral education in the global scientific interdisciplinary space is submitted. Some scientific positions concerning disclosure and the study of nature of morality and ethics of personality are determined. Based on the analysis of the research identified the following aspects of morality: biological, psychological, sociological, regulatory, personal and philosophical. It is proved that the philosophical paradigm is fundamental to clarify the essence of the psychology of morality. Positions of leading domestic and foreign psychologists to the notion of morality and its derivatives are disclosed. Clarified ethical categories of «moral» and «morality» is given. Attention is focused on the relationship and interdependence between ethics and psychology in the interpretation of concepts as well as the study of moral identity formation. Perspective of further scientific work is to clarify the nature of moral development, moral consciousness and self-identity.

Keywords: *theory of morality, morality, moral, ethics, moral education, moral philosophy, moral psychology.*

УДК 159.922.8-055.25(-055.52-055.2)

В. В. Волошина, О. Ю. Бондарчук

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ Я-ОБРАЗУ МАТЕРІ У ДІВЧАТ СТАРШОГО ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

У статті здійснено теоретико-емпіричний аналіз структурних компонентів Я-образу матері у дівчат старшого юнацького віку. Доведено, що на становлення Я-образу матері у старшому юнацькому віці впливає досвід взаємодії дівчини з власною матір'ю, позитивне сприйняття себе у ролі матері та наявність ціннісної орієнтації на власну родину й емоційний контакт з майбутньою дитиною.

Ключові слова: *материнство, Я-образ матері, старший юнацький вік, сім'я, дитина.*

Постановка наукової проблеми. Материнство – це одна з найголовніших та фундаментальних цінностей людства. Воно є важливим фактором, що розкриває багатогранну структуру життя жінки, втілює в собі

весь спектр культурних та індивідуальних характеристик. Материнство – це особливий стан, статус жінки, який є домінуючою детермінантою, фізіологічно, психологічно і соціально зумовленої її самоцінності.

Швидкі зміни у політичній, економічній та ціннісно-духовній сферах спричинюють переорієнтацію особистісних цінностей, прагнень людей, змінюють стереотипи повсякденного життя. Ці тенденції все частіше зачіпають і зміну гендерних ролей. У сучасному світі жінка дедалі частіше віддає перевагу кар'єрному зростанню, соціальній активності, власній незалежності, відтермінуючи при цьому радість материнства. На нашу думку, цьому сприяє несформованість готовності до прийняття соціальної ролі матері, яка спричинюється відсутністю ідентифікації з образом матері, невмотивованістю до створення сім'ї та народження дітей, зміною особистісних ціннісних орієнтацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні проблема готовності до материнства сучасної жінки у науковій психологічній літературі висвітлена недостатньо. Вивченням зазначеної проблематики займалися такі дослідники як: Л.Л. Баз, А.С. Батуєв, І.В. Добряков, С.Ю. Мещерякова, О.П. Проскурняк, Г.Г. Філіппова та інші. Вчені зосереджували свою увагу на аналізі культурних та історичних особливостей материнства, дослідженні материнських функцій, розробці теоретичних моделей материнства та його розвитку в онтогенезі. Зазвичай, вчені в своїх роботах приділяють увагу формуванню готовності до материнства вже у вагітних жінок. Так, наприклад, Г.Г. Філіппова зазначає, що вагітні жінки готові та неготові до материнства, мають різні уявлення про роль матері. У вагітних, із сформованою готовністю до материнства присутній образ приймаючої, чуйної матері, що сприяє розвитку і навчанню дитини та розділяє його самостійну цінність, у жінок, яким властива несформована готовність до материнства яскраво простежується надцінність дитини, невиразність таких якостей як прийняття та чуйність.

Уперше проблема материнства виникає у жінки в ранній юності, у період проживання кризи ідентичності. Спираючись на дослідження вчених, ми гіпотетично можемо передбачити, що готовність до материнства потрібно формувати в період юнацького віку, адже саме цей віковий проміжок, який триває від 15 до 21 року, є одним із тих важливих етапів у житті кожної дівчини, коли відбувається активне становлення особистості, особистісне та професійне самовизначення, формуються життєві плани, в яких не останнє

місце відводиться материнству, та ціннісні орієнтації, які суттєво впливають на формування власних уявлень та відношення як до себе так і до оточуючої дійсності в цілому. Окрім цього вивчення розвитку материнської сфери, а особливо образу жінки-матері, у цей віковий період є значущим також у зв'язку із змінами сімейних цінностей, патернів гендерної ролі жінки в суспільстві. Беручи до уваги сучасний демографічний стан України, можна очікувати, що виявлення соціально-психологічних факторів, які впливають на формування образу материнства, дозволять усунути психологічні проблеми, які призводять до несформованості психологічної готовності до виконання материнських функцій та ілюзорних моральних цінностей самої особистості жінки. Це в свою чергу може суттєво покращити репродуктивне здоров'я нації.

Мета статті – теоретично проаналізувати та емпірично дослідити становлення Я-образу жінки-матері у дівчат старшого юнацького віку.

Теоретичні засади дослідження. Точка відліку у формуванні материнства починається вже з внутрішньоутробного періоду розвитку та досягає своєї значущості у перші роки життя, коли відбувається перший комунікативний досвід. Виходячи з концепції М.І. Лісіної, основи особистості, ставлення людини до світу та до себе самої закладаються з перших днів життя у спілкуванні з близькими дорослими. Перше особистісне утворення, яке складається у процесі спілкування, може розглядатися і як перший внесок у становлення майбутньої материнської поведінки. Якщо досвід спілкування з близькими дорослими був позитивним, це означає, що стартові умови для формування суб'єктивного відношення до інших людей був сприятливим і основу для формування суб'єктивного відношення до своєї дитини закладено [Мещерякова, 2000, с. 18-27].

У 2-3 роки, коли дитина починає усвідомлювати свою стать та співвідносити «своє я» з уявленнями про людей своєї та іншої статі, у рольових іграх вона починає відтворювати маскулінну чи фемінну поведінку. У іграх дівчатка починають проявляти свою концентричність та емоційність.

У дошкільному віці (3-5 років) у подібних дитячих іграх вже неважко прослідкувати імітацію життя власної сім'ї або інших побачених сімей. Дівчинка вже не просто заколисує ляльку, а робить це точно копіюючи свою матір. Основний механізм цього формування – це ідентифікація та імітація [Шнейдер, 2006, с. 445-446].

У процесі гри при виконанні ролі, зразок поведінки, який входить до складу ролі, стає одночасно еталоном, з яким дитина самотійно порівнює свою поведінку та контролює її. Тобто, дитина у грі виконує одночасно дві функції: з одного боку, вона виконує свою роль, з іншого – контролює свою поведінку. Це, в свою чергу, сприяє відмові дитини від мимовільних бажань на користь виконання взятої на себе ролі [Ельконін, 1999, с. 360]. Одночасно з цим в сюжетно-рольових іграх у «дочки-матері» та в «сім'ю» відбувається конкретизація та розвиток деяких компонентів материнської сфери. Першочергово виникають сюжетно-вибіркові дії (годування ляльки, заколисування), а потім і прийняття на себе ролі матері. Граючи, дівчинка «примірює» на себе різні «образи себе», реалізуючи таким чином своє бажання побути матір'ю, але при цьому життя матері міфологізується.

Приблизно у 4,5 років, коли вже добре розвинена сюжетно-рольова гра, починається етап няньчення, який закінчується, на думку Г.Г. Філіппової, до початку статевого дозрівання. На цьому етапі відбувається формування і розвиток значення дитинчати як об'єкта діяльності і потреби в його охороні та піклуванні про нього, а також закладаються основи «потреби у материнстві» як потреби мати для себе специфічні переживання. Також етап няньчення включає в себе досвід власної взаємодії з об'єктом, спостереження за взаємодією дорослих з дитиною, сприйняття і рефлексію ставлення інших людей і суспільства в цілому до дорослих, які виконують материнські функції [Філіппова, 1999, с. 81-87].

Протягом дошкільного дитинства, а особливо у віці 4-5 років, можуть виникнути різні обставини, які примусять дівчинку «відмовитися» від жіночої ролі. А.І. Захаровим було встановлено, що найбільш виражена ідентифікація з батьками своєї статі у дівчаток відбувається у віці 3-8 років. Успішність ідентифікації залежить від компетентності та престижності матері в уявленні дитини, а також від наявності у родині ідентичного їй статі члена прабатьківської сім'ї (бабусі). Вченим було виділено ряд умов адекватного формування материнського ставлення. До них відносяться: «прообраз матері» (виразності інстинкту материнства і батьківства у прабатьків і батьків жінки), бажання мати дітей, установка на них до вагітності, позитивний відгук на вагітність, ніжність до дитини, почуття жалості і співчуття, близькості з дитиною, а також емоційна чуйність матері [Захаров, 1998, с. 3-77]. Процес ідентифікації призупиняється у період розвитку самосвідомості (з 9 років у дівчинки), що відображає емансипацію

від батьківського авторитету. За даними Ю.М.Набіулліної, незадоволеність потребами у спілкуванні з батьками своєї статі приводить до ідентифікації з батьками іншої статі або до установки «бути не такою як мама» [Ильин, 2002, с. 58].

У підлітковому віці, коли реальність часто сприймається через призму особистої, схильної до наївної ідеалізації та романтичної закоханості, поняття «мати дитину» пов'язується підлітками зазвичай із вагітністю і в кращому випадку з малюком у колясці, але не як із багаторічним піклуванням про нього [Шнейдер, 2006, с. 449]. Прагнення підлітка зайняти задовольняюче положення в групі однолітків сприяє наслідуванню не лише поведінки, манер і т.д. референтної групи, але й їх поглядів на світ, зокрема на сферу материнства.

Образ материнства у юнацькому віці, на який припадає період студентства, характеризується безперечною орієнтацією на материнство в майбутньому. За дослідженнями Є.А. Щербаня, материнство у студентів свідомо ідентифікується із позитивними, високими, цінними переживаннями, не дивлячись на те, що в ряді випадків воно містить елемент страху та недостатньо розвинену мотивацію навіть у тих, які з дитинства турбувались про маленьких дітей. Образ материнства, створений студентами, на даному етапі розвитку виконує функцію задоволення потреби у реалізації себе, знаходження джерела нових вражень у сфері стосунків.

Спостерігається сильна ідеалізація очікувань щодо материнства, позбавлення їх побутового елемента (можливо, саме через ідентифікацію із професійною діяльністю, в якій не буває побуту) та насиченням залишками професійних знань, позбавлених усвідомлення їх сутності. Відсутність побутового елемента в образі материнства може пояснюватись загальною тенденцією відходу жінки від господарювання для забезпечення професійної та особистісної реалізації, яка є дуже потужною в сучасному суспільстві [Щербань, 2009, с. 25].

Методологія та характеристика емпіричної бази. Наше емпіричне дослідження було спрямоване на вивчення становлення Я-образу матері у дівчат старшого юнацького віку, тому підбір методик був зорієнтований на діагностику ціннісних орієнтирів дівчини, її ідентифікації з матір'ю та вивчення мотиваційного компоненту у народжені дитини.

Методологічний апарат складався з комплексу діагностичних методик: методика PARi Е.Шеффер і Р. Белла (адаптація Неццетт Т.В.); методика

«Морфологічний тест життєвих цінностей» (В.Ф. Сопов, Л.В. Карпушина); проєктивна методика «Батьківський твір» (тема «Я і моя дитина»); проєктивний тест «Сім'я»; спеціально розроблена анкета.

Вибірку дослідження склали 30 студенток віком 18-20 років.

Викладення основних результатів дослідження. У ході проведеного нами емпіричного дослідження сформованості готовності до материнства у дівчат старшого юнацького віку були отримані наступні дані. На становлення Я-образу жінки-матері у дівчат цього вікового періоду вагомий вплив має минулий досвід, отриманий у сім'ї упродовж дитячих років при взаємодії зі своїми батьками і, особливо, матір'ю та тенденції у соціумі такі, як: прагнення матеріальної незалежності та кар'єрного зростання жінки.

За методиками PARI, морфологічний тест життєвих цінностей та проєктивного малюнка «Сім'я» ми отримали наступні результати: досліджуванні, у яких переважають цінності, зорієнтовані на сімейну сферу (33%), вважають, що сім'я буде сприяти розвитку їх особистості, у родині – чіткий розподіл виконання ролей. У даній групі спостерігається позитивний зв'язок ідентифкації з власною матір'ю, усвідомлення виконуваних материнських функцій, своєї ролі у вихованні дитини. Формування орієнтації на сімейну сферу є результатом потреби турбуватися про власну родину та прагнення до лідерства у ній.

У досліджуваних, що зорієнтовані на професійну сферу (17%), переважає прагнення до власної матеріальної незалежності, а створення сім'ї та народження дитини вони планують на більш пізній час. Для цієї категорії пріоритетним є реалізація своїх здібностей у трудовій діяльності.

Опрацювання анкетних даних дозволило також з'ясувати наступне:

частина досліджуваних (20%) планує одночасно реалізовувати себе як у сім'ї, так і у професії;

більшість досліджуваних (94%) вважають, що материнство розвиває жінку, але народження дитини не є єдиною вершиною її успіху (30%);

у ході вивчення творів на тему «Я і моя дитина» нами було виділено три рівні сформованості дівчат до материнства, а саме: низький, середній та високий;

низький рівень сформованості до материнства характеризується (наводяться цитати з творів):

- неготовністю до виконання цієї ролі: *«материнство – це не для мене, я не хочу дітей і тим паче їх не планую найближчі 10 років. На мою думку,*

дитина – це велика відповідальність, тягар. Я хочу пожити для себе і стати успішною жінкою у всьому і в кар'єрі, і в особистому житті»;

- негативним досвідом по догляду за молодшими дітьми у сім'ї: «я пока что не готова к материнству, поскольку считаю это очень тяжелой ношей. У меня есть опыт ухода за ребенком (младшему брату 3 года) и знаю все нюансы»,

- ілюзорно викривленим сприйняттям дитини: «в принципе, я люблю детей, но не люблю когда они капризничают, в такие моменты я теряюсь и не знаю, что делать», «когда у меня будут дети, я хочу быть с ними как друзья, чтобы они приходили и советовались»,

- негативним досвідом взаємодії з власною матір'ю: «Я к детям отношусь равнодушно. Я не могу сказать, что дети вызывают у меня какие-то негативные чувства, но и позитивных у меня тоже нет. Я не умею с ними обращаться, нянчить их, успокаивать, убаюкивать... Моя мама со мной не сюсюкалась. Она с раннего детства вела со мной серьезные разговоры, так что мне тяжело будет относиться к ребенку, как к ребенку».

Середній рівень характеризується:

- усвідомленням відповідальності за дитиною: «я буду старатися все дати для своїх дітей і повністю присвятити себе їм»; «важливо виховувати дитину в любові та злагоді»

- позитивним відношенням до сім'ї, але при цьому обов'язковістю кар'єрного зростання, матеріального достатку: «я не исключаю возможность материнства, но не планирую его в ближайшие годы», «я дуже сильно хочу мати дітей..., але спочатку хочу вивчитися, влаштуватися на роботу, отримати певний соціальний статус та стати матеріально незалежною»

Високий рівень відзначається:

- бажанням мати свою сім'ю: «для меня семья превыше всего»;

- усвідомленням материнських функцій: «материнство перш за все повинно бути усвідомленим кроком», «женицина-мать – та, которая несет ответственность за развитие и воспитание ребенка»; «кожна мати повинна бути зі своєю дитиною друзями»; «ставши мамою, ти залишаєшся нею на все своє життя»; «материнство – це відповідальність за життя та благополуччя дитини. За його розвиток, становлення в соціумі».

- позитивним досвідом взаємодії з власною матір'ю: *«до своєї мами я завжди відчуваю тепло, спокій... я дуже люблю її»*.

Співставляючи вище сказані думки про майбутнє материнство з малюнками батьківської сім'ї дівчини (за методикою «Сім'я»), отримані нами результати засвідчили, що наявність позитивного емоційного та комунікативного контакту з матір'ю є однією з передумов становлення образу материнства. У той час як негативний досвід взаємодії спричинює невпевненість та страх перед майбутнім материнством.

13% досліджуваних на даний момент не задоволені своїм становищем у родині, що може свідчити про неправильний підхід батьків до виховання дітей у сім'ї, нерозподіленістю ролей у родині. Підвищити свою значимість вони планують у майбутній родині.

Важливо відмітити, що у нашому дослідженні ми не виявили відповідей, які б вказували на відмову від материнства взагалі. Разом з тим, анкетне опитування засвідчило, що 6% опитаних вважає, що дитину краще народжувати після 30 років.

На думку респондентів домінуючими рисами характеру матері повинні бути доброта, чуйність, відданість, доброзичливість, відчуття власної гідності, терпимість, розуміння дитини, впевненість, іноді строгість.

У цілому ж материнство для досліджуваних – це головна подія в житті жінки та велика відповідальність.

Висновки та перспективи дослідження. За результатами констатувального експерименту можна стверджувати наступне: структурними компонентами формування готовності до материнства є позитивний досвід взаємодії з власною матір'ю, орієнтація на майбутню сім'ю, позитивне сприймання себе у ролі матері, орієнтація на створення оптимального емоційного контакту з майбутньою дитиною.

Сформованою готовність до материнства можна вважати у 33% дівчат старшого юнацького віку. Несформована готовність до материнства була виявлена у 10% респонденток.

На нашу думку, несформована готовність до материнства є наслідком ілюзорного сприймання образу дитини та негативний досвід взаємодії з власними батьками, що став одним із ключових моментів невпевненості та страху перед майбутнім материнством. Тому нами було розроблено тренінгову програму розвитку структурних компонентів образу майбутнього материнства у дівчат старшого юнацького віку.

Подальші наші емпіричні розвідки будуть спрямовані на вивчення змінюваності системи соціальних цінностей дівчат старшого юнацького віку, зокрема, переструктурування ціннісної ієрархії відносно сімейних орієнтирів, які, безперечно, змінюють свою структуру під впливом політико-економічної кризи, культурно-історичного розвитку соціуму та засобів масової інформації. Нажаль, перераховані соціальні чинники не завжди позитивно впливають на репродуктивне здоров'я та становлення гармонійних сімейних стосунків подружжя, що призводить до формування викривленого реального образу материнства, який все частіше асоціюється у молодого покоління з «купою» хатніх турбот та зреченням професійної і творчої самореалізації жінки-матері.

Далеко не останню роль у цьому аспекті відіграють і сучасні тенденції у формуванні установок на сім'ю в суспільстві. Набуває популярності сурогатне материнство, яке змінює психологічне ставлення матері до дитини, як способу отримання матеріальної винагороди. А з прийняттям одностатевих шлюбів взагалі змінюються соціальні ролі у сім'ї. Замість мами і тата дитина матиме «батька № 1» та «батька № 2».

З огляду на вище зазначене переконані, що проблема готовності дівчини юнацького віку до материнства є однією із ключових у формуванні духовно і психологічно здорового суспільства майбутнього. Адже, наявність у жінки стійкої мотивації до материнства як важливої життєвої цінності – усвідомленого бажання мати дитину, глибокої переконаності в її значущості для здійснення мети життя, прагнення бути щасливою у подружньому житті та в материнстві, потреби в оволодінні знаннями, вміннями і навичками, які є необхідними для створення та успішного функціонування материнства є запорукою гармонійного розвитку прийдешніх поколінь.

Д ж е р е л а:

Захаров А. И. Ребенок до рождения и психотерапия последствий психических травм. – Санкт-Петербург : Питер, 1998.

Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. – Санкт-Петербург : Питер, 2002.

Мещерякова С. Ю. Психологическая готовность к материнству // Вопросы психологии. 2000. – № 5.

Филиппова Г. Г. Материнство: сравнительно-психологический подход // Психологический журнал. 1999. – № 5. – Т. 20.

Шнейдер Л. Б. Семейная психология: Учебное пособие для вузов. – 2-е изд. – Москва : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2006.

Щербань Є. А. Образ материнства у психологічній картині світу особистості студента (збірник наук. праць) // Вісник психології і соціальної педагогіки. – Випуск 1. – Київ, Москва : 2009.

Эльконин Д. Б. Психология игры. – 2 изд. – Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999.

Arnett J. J. Adolescent storm and stress reconsidered // American Psychologist, 1999. – 54 (5).

Garber J., Weiss B., Shanley N. Cognitions, Depressive Symptoms, and Development in Adolescents // Journal of Abnormal Psychology, 1993. – № 102.

Larson R. & Lampman-Petratis C. Daily emotional states as reported by children and adolescents // Child Development, 1989. – № 60.

V. Voloshyna, O. Bondarchuk. Psychological peculiarities of a mother self-image in girls of older adolescence age.

The article made theoretical and empirical analysis of structural components of a mother self-image in girls of older adolescence ago. Researched that becoming maternity in this age depends on the experience of interaction with own mother, a positive perception of yourself in the role of mother, focus on emotional contact with the unborn child.

Keywords: *maternity, mother self-image, older adolescence ago, family, child.*

УДК 37.015.3:159.953.5

А. П. Микитенко

**ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ РІВНІВ РОЗВИТКУ
ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ**

У статті розглядається пізнавальна активність як інтегративна риса особистості, яка у процесі навчання вагомо впливає на результат навчання і тісно пов'язана з вихованням ініціативи, творчості, самостійності учня. Науково обґрунтовані мотиваційний, операційний, змістовно-інформаційний та емоційно-вольовий компоненти пізнавальної активності. Компоненти пізнавальної активності розглядаються як критерії її сформованості, а зміст компонентів – як їх показники. Аналізуючи результати експериментального дослідження рівнів сформованості пізнавальної активності старшокласників, визначено і охарактеризовано їх критерії та показники. Визначені перспективи подальшого дослідження проблеми пізнавальної активності старшокласників.

Ключові слова: пізнавальна активність, рівні сформованості пізнавальної активності, показники пізнавальної активності, мотиваційний, операційний, змістовно-інформаційний та емоційно-вольовий компоненти пізнавальної активності.

Сьогодні висуває певні вимоги до формування особистості старшокласника – завтрашнього студента, здібного до постійного саморозвитку та самовдосконалення, спроможного до швидкого оновлення знань, розширення арсеналу вмінь, навичок, освоєння нових форм діяльності. Особлива роль при цьому відводиться формуванню таких рис як самостійність, активність та ініціативність у навчанні. Актуальність цієї проблеми пояснюється потребою у вирішенні суперечностей, які виникли між сучасними вимогами до старшокласників як самостійних, ініціативних в пізнавальному плані учнів, та реальним рівнем сформованості цієї якості.

Аналіз наукових досліджень засвідчує, що пізнавальна активність розглядається як інтегративна якість особистості, до структури якої входять мотиваційний, операційний, змістовно-інформаційний та емоційно-вольовий компоненти. Досліджуючи цей феномен вчені зверталися також і до проблеми визначення її критеріїв – суттєвих ознак, на підставі яких здійснюється оцінювання, характеристика досліджуваного явища. Проте, науковцям так і не вдалося дійти цілковитої згоди щодо цього питання [Izard, 1991; Maslow, 1970].

Показниками сформованості пізнавальної діяльності, як зазначають науковці, є рівні розвитку її структурних компонентів. Нерозвиненість одного з структурних компонентів свідчить про прояв часткової пізнавальної активності. Цілісний прояв усіх компонентів свідчить про вищий рівень розвитку пізнавальної активності. Деякі автори (Д. Богоявленська, З. Калмикова, Е. Климов, В. Мерлін, В. Моляко) виділяють інтегровані показники сформованості пізнавальної активності старшокласників, які є проявом функціонування її як цілісної структури: інтелектуальна або творча ініціатива [Богоявленская, 1981], здатність до навчання [Проблемы..., 1975], індивідуальний стиль діяльності [Климов, 1969; Мерлин, 1996], самостійність [Моляко, 1983], прояв творчості [Платонов, 1986].

Творча навчальна діяльність старшокласників є вищим рівнем розвитку навчальної діяльності, а також проявом пізнавальної активності. Дж. Брунер виділяє основні компоненти творчої діяльності: на початку – з'ясування

проблеми та виникнення інтересу до неї; потім – актуалізація знань та їх розумове опрацювання в ході розв’язування поставленої проблеми. Причому, у процесі творчої навчальної діяльності, виникає внутрішня пізнавальна мотивація, що здійснює перехід учня від репродуктивної діяльності на рівень продуктивної навчальної діяльності. Продуктивна навчальна діяльність здійснюється за умови самостійної постановки проблеми, висунення гіпотези, самостійного пошуку способів розв’язування, що супроводжується розумовим перетворенням, перегрупуванням матеріалу. Творчий процес навчальної діяльності робить учня самостійним відкривачем знань і це сприяє тому, що цей процес супроводжується емоційно-позитивними переживаннями, виникненням пізнавальної потреби особистості, становленням внутрішніх мотивів навчання. Так взаємопов’язані в розвитку та функціонуванні змістовно-інформаційний, операційний та мотиваційний компоненти пізнавальної активності. Наступний етап творчої діяльності – перше теоретичне узагальнення та висунення гіпотези – це прояв операційного компонента. Далі – пошук відповіді на висунену гіпотезу – це прояв пошукової активності. На цьому етапі суб’єктові діяльності надано велику свободу дій, різноманітність варіантів вибору, необхідність власної орієнтації, а значить «Я-включеності», прояву ініціативи, перетворювальності. Наступний фрагмент творчої діяльності – знаходження шляхів вирішення задач. Тут задіяні всі компоненти пізнавальної діяльності. Співставлення отриманого результату з існуючими узагальненнями, висновками – цей момент творчої навчальної діяльності є складовою змістовно-інформаційного та операційного компонента [Bruner, 1989].

У психолого-педагогічній літературі дається опис ще одного вищого рівня розвитку пізнавальної активності у навчанні – самостійності, яка потребує її сформованості як риси особистості та як цілісно структурованого психологічного утворення [Пидкасистый, 1980]. Пізнавальна самостійність як якість особистості формується і розвивається під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, що впливають і взаємодоповнюють один одного. Внутрішні чинники – особисті якості старшокласника (природні здібності і задатки, воля, темперамент і ін.) і що склалися, засвоєні в процесі життєдіяльності, в тому числі і навчальної роботи, знання і методи їх здобуття. Зовнішні чинники – весь соціум, що оточує учня, соціальне

середовище, в якому він знаходився і знаходиться, вплив навчально-виховного процесу.

Пізнавальна самостійність – це система внутрішніх утворень і їх зовнішнього прояву – практичних дій з самоосвіти. Однією з важливих ознак високого рівня розвитку пізнавальної самостійності старшокласника є володіння і керуваність всіма діями для вирішення перспективної, значимої для нього задачі, спрямованість всієї діяльності на досягнення поставленої мети. Пізнавальна самостійність – це якість особистості, що включає єдину систему прагнень, здібностей і умінь особистості своїми силами здійснювати пізнавальну діяльність, зокрема, самостійно опановувати загальнонавчальні і спеціальні знання, уміння і навички з метою вирішення завдань, значимих для особистості як члена суспільства. Дана якість особистості пов'язана з її саморозвитком, який переслідує, зрештою, мету самоствердження індивіда в суспільстві. Соціальна сторона явища виявляється понад усе в мотивації саморозвитку і виборі змісту пізнавального матеріалу.

Рівень знань, що склався до певного моменту часу, складає змістовну сторону пізнавальної самостійності; набір умінь самостійного опанування знаннями виражає її процесуальний (операційний) компонент; прагнення виявляється через мотиви бажання вчитися (самоудосконалюватися) і направлені на досягнення соціально обумовленої мети; здібності характеризують природні задатки.

Вивчаючи самостійну пізнавальну діяльність старшокласників П. Підкасистий аналізує її як систему, що містить в собі наступні основні компоненти: «1) змістовну сторону (знання, виражені в поняттях або образах сприйняття і уявлення); 2) оперативну сторону (різноманітні дії, оперування уміннями, прийомами); 3) результативну сторону (нові знання, способи рішень; новий соціальний досвід, ідеї, погляди, здібності і якості особистості)» [Підкасистый, 1980, с. 115].

Головною ознакою самостійної діяльності є те, що мета діяльності учня несе в собі одночасно і функцію управління цією діяльністю. Основними критеріями самостійної пізнавальної діяльності автор називає: безпосередню здатність учня визначити мету пізнавальних дій та зміст пізнавального акту; співвідносити зміст з мотивом здійснюваної пізнавальної діяльності [Підкасистый, 1980].

Навчальна діяльність тільки в тому випадку вважається самостійною, а значить сформованою, якщо відбувається: 1) виділення учнем пізнавальної

задачі, загальної та часткової (вміння в структурі учбової ситуації вибрати ціль, побачити задачу); 2) вибір, визначення та застосування адекватних способів дій, що ведуть до розв'язання задачі (вміння вибрати шляхи та засоби для її розв'язування); 3) виконання операцій контролю (стеження) за тим, чи розв'язується поставлена задача знайденими та застосованими способами (вміння застосувати засвоєні знання та навички в процесі практичної реалізації розв'язування задачі) [Пидкасистый, 1980]. Якщо учень може самостійно здійснити цілепокладання, цілевизначення, визначити предмет діяльності та засоби досягнення мети, то можна стверджувати, що така навчальна діяльність самостійна і що вона сформована. Формування самостійних форм навчальної діяльності забезпечує в подальшому становлення творчого мислення, мотивів удосконалення будь-якої своєї діяльності, мотивів самовиховання [Формирование..., 1982]. Самостійна навчальна діяльність відрізняється від творчої, але і та, і інша є, по-перше, сформованою навчальною діяльністю, тобто потребує сформованості всіх її компонентів, по-друге, потребує прояву й сформованості пізнавальної активності як риси особистості.

Н. Половникова визначає три рівні розвитку пізнавальної самостійності учнів, поклавши в основу володіння методами самостійної пізнавальної діяльності: на першому рівні – копіююча самостійність – школяр опановує зразки всіх типових форм пізнавальної діяльності з предмета. В основному, тут мається на увазі опанування алгоритмічними діями (за аналогією, за заздальгідь представленому плану), які підводять всіх учнів за однакових умов та до однакового результату; другий рівень – відтворююче-вибіркова (репродуктивна) самостійність – характеризується самостійним відтворенням основних методів, відповідних рівню навчання школяра, здібністю до вибору і використання потрібного методу; третій рівень – творча самостійність школярів – полягає, перш за все, в з'ясуванні конструктивного підходу до творчості, в створенні нових методів пізнавальної самостійності на основі засвоєних [Половникова, 1968].

А. Громцева, узявши за основу розвиток рівневої динаміки мотиваційної сфери, виділяє три рівні самоосвіти – форми самостійної пізнавальної діяльності учнів старших класів. Перший рівень характеризується, на думку автора, випадковістю змісту самостійної пізнавальної діяльності, стихійністю її організації, значною широтою і різноманітністю її мотивів. Діяльність у цьому випадку керується інтересом.

Це – «несистематична ... додаткова діяльність до навчальної для задоволення ще не дуже стійкого інтересу» [Громцева, 1983, с. 21-27].

На другому рівні самостійна діяльність учня має свої цілі і завдання, свій зміст і організацію. Діяльність осмислюється як засіб реалізації життєвих планів особистості. Зміст стає цілеспрямованим, щоб забезпечити такий процес, рівень умінь має бути досить високий.

Третій рівень відрізняється «великою чіткістю цілей самоосвіти». На цьому рівні сформовані конкретні уміння: відбору раціональних методів роботи [Громцева, 1983].

Метою даної статті є обґрунтування критеріїв та визначення рівнів сформованості пізнавальної активності старшокласників.

В експериментальному дослідженні брало участь 240 учнів старших класів (114 хлопчиків та 126 дівчат) – Гімназії Східних мов №1 м. Києва. Серед них: 123 учня 9-х класів (57 хлопчика та 66 дівчаток) та 117 учнів 11-х класів (57 хлопчика та 60 дівчаток).

Для визначення рівнів розвитку пізнавальної активності старшокласників були використані методи: спостереження, експертних оцінок, вивчення шкільної документації і продуктів діяльності учнів, бесіди, анкетування вчителів, батьків, самих учнів, та опитувальники: вивчення рівня пізнавальної активності учнів Б.К. Пашнєва [Пашнєв, 2007] і вивчення ставлення до навчання і навчальних предметів Г.Н. Казанцевої [Ржевська-Штефан, 2012].

Аналіз та узагальнення результатів теоретичних та емпіричних досліджень з питання потребує виділення нами критеріїв (показників) та рівнів, які стали б основою для проведення діагностичних методик по виявленню рівнів сформованості пізнавальної активності учнів в процесі навчання.

Рівні пізнавальної активності встановлюють залежно від характеру діяльності учня у процесі пізнання. Традиційним є розподіл пізнавальної активності на три рівні: репродуктивний (виконавський), реконструктивний (пошуково-виконавський) та творчий [Шамова, 1979].

Спираючись на дослідження Н. Чувасової та враховуючи вищесказане, були визначені наступні рівні розвитку пізнавальної активності старшокласників: високий, середній, низький [Чувасова, 2008].

Високий рівень притаманний тим учням, у яких яскраво виявлена потреба у пізнавальній діяльності. Вони самостійно приступають до розв'язання

навчальних завдань, успішно контролюють процес їх виконання і відповідно оцінюють результати власної роботи. Мають сильну, усвідомлену та стійку мотивацію. У них глибокі пізнавальні інтереси до кількох предметів, у реалізації яких учні систематично виходять за межі шкільних програм, захоплені самим процесом навчання, пізнання. Виявляючи старанність при виконанні всіх навчальних завдань, учні цієї групи систематично й охоче допомагають іншим, виступають ініціаторами активного співробітництва з товаришами й учителем у процесі навчання.

Пізнавальна активність *середнього рівня* характеризується нерівномірністю й знаходиться в прямій залежності від зовнішнього стимулювання. При низькій мотивації виявляється нестійке прагнення до вдосконалення власної пізнавальної активності. Представники цієї групи не мають постійного інтересу до жодного з предметів, які вивчають у школі, їх захоплення окремими видами навчальної діяльності епізодичне. Результати їхньої навчальної діяльності досить рідко заслуговують на схвалення вчителя, тому вони не звикли зосереджувати на них свою увагу і не вдаються до самооцінки чи порівняння себе з кращими учнями. Рівень розвитку пізнавальної активності учнів цієї групи недостатній для успішного здійснення навчальної діяльності.

Низький рівень сформованості пізнавальної активності визначено в тих учнів, які не вміють мобілізувати свої пізнавальні зусилля навіть при належному зовнішньому стимулюванні, виявляють слабо усвідомлену мотивацію і досить рідкі спроби до удосконалення пізнавальної активності. Такі учні намагаються уникати розумового напруження, їхня навчальна діяльність характеризується низьким рівнем самостійності, неспроможністю здійснювати самоконтроль і правильно оцінювати наслідки своєї праці, вони або механічно наслідують інших, або списують готове. Учні цієї групи не цікавляться жодним предметом і не в змозі навіть тимчасово захопитись яким-небудь видом діяльності.

Узагальнюючи показники, запропоновані різними дослідниками для оцінювання пізнавальної активності старшокласників, а також спираючись на наведені вище теоретичні положення, рівні пізнавальної активності старшокласників пропонуємо визначити за такими основними критеріями:

Таблиця 1.

Критерії визначення рівнів та показників пізнавальної активності старшокласників.

РІВНІ	ПОКАЗНИКИ
Низький <i>Репродуктивний</i> (виконавський)	<ul style="list-style-type: none"> - істинне прагнення до знань відсутнє; - зовнішня мотивація переважає над внутрішньою; - бажання учня зрозуміти, запам'ятати, відтворити знання, оволодіти способом їх застосування лише за зразком; - самотійній пізнавальній діяльності приділяється дуже мало часу, по суті вона обмежена тимчасовими рамками уроку.
Середній <i>Реконструктивний</i> (пошуково-виконавський)	<ul style="list-style-type: none"> - самотійне пізнання викликане на стадії допитливості; - усвідомлена виборча спрямованість на окремі, улюблені предмети; - прагнення учня до виявлення змісту, що вивчається; - проникнення в сутність явища; - бажання пізнати зв'язки між явищами та процесами; - оволодіння способами застосування знань в змінених умовах.
Високий <i>Творчий</i> (креативний)	<ul style="list-style-type: none"> - ініціатива, високий рівень навчальної пізнавальної потреби; - самотійність у визначенні мети, засобів пізнання; - необхідність вивчення всіх навчальних предметів, як основи особистого благополуччя в майбутньому; - внутрішня мотивація, стійкий інтерес; - творчий характер діяльності (новизна, своєрідність, дослідження проблем).

Обробка результатів дослідження за методикою Б.К. Пашнева відбувалася за рахунок порівняння варіантів індивідуальних відповідей вчителів, учнів та батьків з ключем анкети. Коли вчитель, батьки і сам учень, відповідаючи на запитання анкети, набирали від 24 – 42-х балів, то рівень розвитку пізнавальної активності учня визначався як високий. При чому

сума балів для учнів 9-х класів мала становити – 26-42 бали (дівчата – 26-42 бали, хлопці – 25-42 бали), а для учнів 11-х класів – від 24-х до 26-ти балів (дівчата – 24-42 бали, хлопці – 23-42 бали). Коли ж учні 9-го класу набирали від 12-ти до 25 балів (дівчата – 13-25 бали, хлопці – 12-24 бали) та 11-го класу – 11-ть-23 бали (дівчата – 12-23 бали, хлопці – 11-22 бали), то такий рівень пізнавальної активності визначався як середній. Якщо в учнів 9-х класів сума балів налічувала 0-12 балів (дівчата – 0-11 балів, хлопці – 0-12 балів) та в 11-х класах – 0-11 балів (дівчата – 0-10 балів, хлопці – 0-11 балів), то рівень пізнавальної активності таких учнів розцінювався як низький.

Коли ж учень на свідомому рівні, відповідаючи на питання анкети, набрав низьку кількість балів, то в такому випадку, навіть за умови досить позитивної характеристики з боку вчителів та батьків, а також, незважаючи на порівняно високі показники навчальної успішності, ми не могли вважати рівень розвитку пізнавальної активності учня високим. Таких учнів ми відносили до середнього рівня.

Коли вчителі та батьки були одностайні і, відповідаючи на запитання анкети, переважно виставляли невелику кількість балів, то рівень розвитку пізнавальної активності такого учня визначався як низький. І хоча сам школяр не обов'язково був настільки категоричним, оцінюючи себе, аналіз його власних відповідей на запитання анкети, а також дані, отримані в результаті спостереження, бесід, вивчення шкільної документації та продуктів діяльності, зазвичай підтверджував правомірність подібних висновків. Слід зазначити, що деякі старшокласники, намагаючись відповідати очікуванням оточуючих, намагалися не обирали відповіді, які б характеризували їх з негативного боку. І якщо вже учень свідомо і всупереч очікуванням дорослих, обирав саме такі варіанти відповідей, це привертало особливу увагу.

Дуже часто отримання учнем малої кількості балів у анкеті, співпадало з оцінюванням рівня розвитку його пізнавальної активності з боку дорослих як низького. Але бувало і навпаки, коли дитина, яка має невтішні результати навчальної успішності і її пізнавальна активність у процесі вивчення навчальних предметів не надто високо оцінюється вчителем і батьками, відповідаючи на запитання анкети, здебільшого набирала високий бал, тобто, або не усвідомлювала певних особливостей власної поведінки, або ж (і це є більш ймовірним) просто не хотіла показувати себе з невідного боку.

Обробка та аналіз результатів за методикою Г.Н. Казанцевої надала можливість на основі бесіди з вчителями та батьками зробити висновок, наскільки виявлені мотиви здатні забезпечити активність учнів у навчанні.

Отже, висновки, які було зроблено за результатами визначення рівнів розвитку пізнавальної активності старшокласників, у якому брали участь вчителі, батьки та самі учні, ґрунтувалися, як уже зазначалося, не лише на кількісному, але й на якісному аналізові експериментальних даних. За результатами дослідження було встановлено високий, середній та низький рівні розвитку пізнавальної активності. Результати експериментального дослідження проявів пізнавальної активності старшокласників подано у таблиці 2.

Таблиця 2.

Рівні розвитку пізнавальної активності старшокласників, N= 240.

Рівні розвитку	Клас				Разом	
	9-й N=123		11-й N=117			
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Високий	15	12,2%	18	15,4%	33	13,8%
Середній	78	63,4%	58	49,6%	136	56,6%
Низький	30	24,4%	41	35,0%	71	29,6%

Результати експериментального дослідження показали, що спостерігається перевага середнього рівня розвитку пізнавальної активності (реконструктивний, пошуково-виконавський рівень) – 56,6%. На нашу думку це може бути пов'язано з визначеністю у виборі майбутньої професії, а саме з вибірковим ставленням до навчальних предметів, які знадобляться в майбутньому; з впевненістю у необхідних для життєвого успіху знаннях. Ці учні мають соціальну мотивацію та нестійку мотивація, спрямовану на отримання схвалення. Їх пізнавальний інтерес виявляється під впливом зовнішніх стимуляторів та базується на задоволенні особистісної допитливості в емоційно–приваблюючих ситуаціях. Постановка найближчих цілей таких старшокласників відбувається з урахуванням своїх можливостей. Проявляють навчальні вміння, діючи не за прикладом, а за алгоритмом. Лише 13,8% старшокласників мають високий (творчий, креативний) рівень розвитку пізнавальної активності. Такі учні характеризуються розвинутими

навчально – пізнавальними мотивами, що базуються на розумінні та усвідомленості необхідності та важливості знань, прагненні досягти високих результатів, прагненні зайняти певну позицію у відносинах з однолітками, заслужити авторитет. Учні демонструють стійкі творчі проявлення пізнавальної активності. Для цих старшокласників звичним є стійкий пізнавальний інтерес, який виявляється у намаганні пізнати складні теоретичні питання окремих наук, дійти до сутності явищ. Закономірність стає для них не кінцевим пунктом процесу, а проблемою, самостійною метою дослідження. У старшокласників розвинуто самоцілепокладання та вміння вибору шляху його досягнення. Учні є гарно проінформованими. Вони спроможні приймати рішення, виявляючи при цьому автономність, та несуть повну відповідальність за його виконання. У 29,6% старшокласників було виявлено низький (репродуктивний, виконавський) рівень вказаної якості. Учні є байдужими до навчання і часто їх мотив навчання зводиться лише до отримання атестату. Саму необхідність вчитися учні пояснюють вимогами дорослих (вчителів або батьків). Юнаки та дівчата цього рівня виявляють досить неширокий кругозір. Наявні знання мають поверховий характер та рівні уявлень. Здебільшого учні є пасивними та аморфними в навчанні. Навчальні вміння та навички здійснюються тільки під керівництвом та тиском з боку вчителів. Взагалі можна сказати, що ці старшокласники спроможні діяти тільки за зразком. У разі виникнення ускладнень та помилок йде руйнування діяльності, що дозволяє говорити про відсутність вольових рис.

Проведена експериментальна робота засвідчила, що пізнавальна активність старшокласників знаходиться на середньому та низькому рівнях, що зумовлено використанням викладачами неоптимальних педагогічних умов, які не є спрямованими на розвиток цієї риси. Таким чином, навчальний процес старшокласників потребує організації та активного застосування певних педагогічних умов, які сприяють формуванню пізнавальної активності. Однією з таких умов є використання комп'ютерних технологій.

Подальші дослідження передбачається провести в напрямку вивчення інших проблем сформованості пізнавальної активності учнів старших класів.

Д ж е р е л а:

Богоявленская Д. Б. Пути к творчеству. – Москва : Знание, 1981. (Новое в жизни, науке, технике. Сер. «Педагогика и психология»; № 10).

Громцева А. К. Формирование у школьников готовности к самообразованию. – Москва : Просвещение, 1983.

Климов Е. А. Индивидуальный стиль деятельности в зависимости от типологических свойств нервной системы. – Казань : Издательство Казанского университета, 1969.

Мерлин В. С. Психология индивидуальности / под редакцией Е. А. Климова – Москва : Издательство «Институт практической психологии», Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996.

Моляко В. А. Психология решения школьниками творческих задач. – Київ : Радянська школа, 1983.

Пашичев Б. К. Опитувальник для вивчення пізнавальної активності учнів // Психодіагностика обдарованості. – Харків : Основа, 2007.

Подкасистый П. И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении: Теоретико-экспериментальное исследование. – Москва : Педагогика, 1980.

Платонов К. К. Структура и развитие личности. – Москва : Наука, 1986.

Половникова Н. А. О воспитании познавательной самостоятельности. – Казань : Таткнигиздат, 1968.

Проблемы диагностики умственного развития учащихся / под ред. З. И. Калмыковой. – Москва : Педагогика, 1975.

Ржевська-Штефан З. О., Зубченко В. Г. Навчально-методичний посібник для студентів (психологічний модуль). – Кіровоград : 2012.

Формирование учебной деятельности школьников / Под ред. В.В. Давыдова, И. Ломпшера, А.К. Марковой; Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР, Науч. исслед. ин-т педагогической психологии Акад. пед. наук ГДР. – Москва : Педагогика, 1982.

Чувасова Н. О. Формування пізнавальної активності старшокласників у процесі діалогічного навчання.: Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук: спец. 13.00.09 «Теорія навчання». – Кривий Ріг : 2008.

Шамова Т. И. Активизация учения школьников. – Москва : «Знание», 1979.

Izard C. E. The psychology of emotions. – New-York : Plenur Press, 1991.

Jerome S. Bruner. Beyond the information given: Studies in the Psychology of Knowing, 1977.

Maslow A. H. Motivation and personality (2nd ed.). – New-York : Harper & Row, 1970.

A. Mykytenko. To the problem of determining the levels of development of cognitive activity of high school students.

The article discusses the cognitive activity, as an integrative personality trait that in the learning process affects the outcome of weighty teachings and is closely linked with the education initiative, creativity, autonomy of senior pupils. Scientifically based motivational, operational, content – information and emotional – volitional

components of cognitive activity . Components of cognitive activity are considered as criteria to its formation and content components – their performance. Analyzing the results of an experimental study of the levels of formation of cognitive activity of senior pupils have been identified and characterized by their criteria and indicators. The prospects for further study of the problem of cognitive activity seniors pupils.

Keywords: *cognitive activity, the levels of formation of cognitive activity, cognitive activity indicators, motivational, operational, content-information and emotional-volitional components of cognitive activity.*

УДК 159.923.2

Л. М. Хаметова

ФОРМУВАННЯ САМООЦІНКИ ТА САМОВИХОВАННЯ ЯК ОСНОВНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ ВИКЛАДАЧА ДО МІЖСОБОВОГО СПІЛКУВАННЯ

Стаття присвячена проблемі формування самооцінки та самовихованню як основних аспектів підготовки майбутнього викладача до міжособового спілкування. Майбутній викладач повинен мати, постійно розвивати і вдосконалювати власні професійно значущі якості, без яких неможливо уявити педагога-майстра: любов до своєї справи, працелюбство, витримку, самокерування, уміння впливати на студентський колектив, вести його за собою. Особистість, вдосконалюючи себе, набуває нових можливостей керувати собою і впливати на навколишній світ. Грунтуючись на активізації механізмів саморегуляції, самовиховання передбачає наявність чітко усвідомленої мети особистісного змісту. Необхідними компонентами самовиховання є: самоаналіз особового розвитку, самозвіт, самоконтроль. До прийомів самовиховання входять: самопідбадьорення, самодумка, самонавіювання, самопереконання і самонаказ. В статті представлено поняття самооцінки, як думки людини про наявність, відсутність або слабкість тих або інших якостей, властивостей в порівнянні їх з певним зразком, еталоном. Самооцінка виявляє оцінне ставлення людини до себе, до свого характеру, зовнішнього вигляду, мови і т.д. Це складна психологічна система, що ієрархічно організована і функціонує на різних рівнях. Людина виступає для самої себе як особливий об'єкт пізнання. Пізнання себе включено в ще більш широку систему пізнання зовнішнього світу і безперервної взаємодії людини з навколишнім світом. Самооцінка пов'язана зі всіма проявами психічного життя людини. Основними засобами її є: самопостереження, самоаналіз, самозвіт, порівняння. На цій основі особистість оцінює себе, свої

можливості, якості, місце серед інших людей, досягнуті результати в різних сферах взаємовідносин з людьми. Слід визнати, що інтелігентність проявляється не лише в морально-поведінковому стилі викладача, а й закріплюється в глибині його професійної обізнаності та широт і загальнокультурної впливовості, тонкощі естетичних поглядів, смаків та ідеалів. У статті сутність самовиховання постає у формуванні всебічно (принаймні різнобічно) високорозвиненої особистості.

Ключові слова: самооцінка, самовиховання, самопізнання, самопостереження, самосвідомість.

Постановка наукової проблеми. На сучасному етапі розвитку освітньої галузі викладачу вже недостатньо володіти лише ґрунтовними знаннями предмета, а необхідно забезпечити не тільки свідоме і творче засвоєння студентами навчального матеріалу, а й досягати високих результатів у вихованні високих моральних якостей особистості студентів. Передаючи їм свої знання, виховувати у студентів суспільну свідомість, викликати у них допитливість, прагнення до знань, бажання приймати активну участь у суспільному житті. Майбутній викладач повинен мати, постійно розвивати і вдосконалювати власні професійно значущі якості, без яких неможливо уявити педагога-майстра: любов до своєї справи, працелюбство, витримку, самокерування, вміння впливати на студентський колектив, вести його за собою.

Важливо формувати у студентів майбутніх викладачів педагогічних вищих навчальних закладів відношення до себе як до суб'єкту професійного самовдосконалення. Потреба у професійному самовдосконаленні складається під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На думку І.І. Кобиляцького, процес виховання, якщо його розглядати як двосторонній (педагогічний вплив і діяльність самих студентів), включає не тільки зовнішні, але і внутрішні чинники розвитку особистості [Кобиляцький, 1978]. Приймаючи закономірності власне психічного розвитку, важливо врахувати як проявляються ці закономірності, як вони використовуються і направляються в різних суспільних умовах.

Аналіз процесу самовиховання показує, що важливою внутрішньою силою розвитку особистості в підлітковому і в юнацькому віці виступає виховання, яке розвивається за власними законами. Спираючись на суспільну природу самовдосконалення, підкреслюється зв'язок цього

процесу з організацією роботи над собою. Водночас, не можна обмежувати можливість самовиховання, розглядаючи його як засіб пристосування до зовнішніх вимог. Слід врахувати різні аспекти аналізу зв'язку самовиховання із зовнішніми умовами. Вплив на особистість через її внутрішній світ, який може протидіяти дії на процес самовиховання. Тому людина здатна приймати або відмовлятися від зовнішніх вимог. Особистість, вдосконалюючи себе, набуває нові можливості керувати собою і впливати на навколишній світ. Грунтуючись на активізації механізмів саморегуляції, самовиховання передбачає наявність чітко усвідомленої мети особистісного змісту. Необхідними компонентами самовиховання є: самоаналіз особового розвитку, самозвіт, самоконтроль. До прийомів самовиховання входять: самопідбадьорення, самодумка, самонавіювання, самопереконавання і самонаказ.

Викладення основних результатів дослідження. Процес самовдосконалення розпочинається з вивчення своєї особистості, пізнання самого себе. Самопізнання – це вивчення свого внутрішньої суті в процесі суспільної діяльності; це процес, що характеризує внутрішній діалог особистості. Людина може прийти і до підвищеної нереалістичної самооцінки і, навпаки, до втрати симпатії і пошани до себе, т.п. «Я-концепція» – реальність дуже серйозна при побудові життєвого шляху. Самопізнання – це не просто різновид знань про себе, це психічна цілісність, що відносно стійко характеризує дану людину, яка постійно змінюється в ході її вчинків і розвитку. Самопізнання виконує регулювальну функцію, пов'язану з самовдосконаленням і пошуком значення життя. Особистості немає як без свідомості, так і без самопізнання [Волкова, 2007].

Воно необхідне для успішного розвитку особистості, адаптації до соціального і природного середовища, для встановлення позитивних відносин з людьми. Неможливо вивчити себе, зрозуміти свою суть без самоспостереження.

Самоспостереження – сприйняття свого внутрішнього світу, змісту своїх психічних процесів, переживань, прояву особистісних якостей, дослідження їх змін. Воно також є допоміжним способом психологічного пізнання. Достовірність його даних необхідно перевіряти і підтверджувати за допомогою експериментального й інших методів. Самоспостереження відіграє важливу роль у формуванні самосвідомості, в самозвіті під час тестування, застосування спостереження та інших методів. Якщо психолог

шукає в самозвітах об'єктивну інформацію про поведінку, то його можливо чекає розчарування. Якщо ж йому потрібен інструмент проникнення в суб'єктивну реальність, особисті значення, систему відносин досліджуваних, то навряд чи які-небудь інші свідчення виявляться більш корисними, ніж самозвіти.

Виникає самоспостереження в процесі спілкування з іншими людьми, засвоєння і осмислення знань про соціальне життя. Необхідною умовою під час формування шляхів самовдосконалення є наявність самооцінки людини.

Самооцінка – думка людини про наявність, відсутність або слабкість тих або інших якостей, властивостей в порівнянні їх з певним зразком, еталоном. Самооцінка виявляє оцінне ставлення людини до себе, до свого характеру, зовнішнього вигляду, мови і т.д. Це складна психологічна система, що ієрархічно організована і функціонує на різних рівнях. Людина виступає для самої себе як особливий об'єкт пізнання. Пізнання себе включено в ще більш широку систему пізнання зовнішнього світу і безперервної взаємодії людини з навколишнім світом. Самооцінка пов'язана зі всіма проявами психічного життя людини. Основними засобами її є: самоспостереження, самоаналіз, самозвіт, порівняння. На цій основі особистість оцінює себе, свої можливості, якості, місце серед інших людей, досягнуті результати в різних сферах взаємовідносин з людьми.

Самооцінка залежить і від розвинутої у людини рефлексії, критичності, вимогливості до себе і оточуючих. Коли говорять про самооцінку тієї або іншої людини, як правило, підкреслюють її результат: висока або низька, адекватна або неадекватна, завищена або занижена. Важливою основою є прийняті в суспільстві соціальні і етичні норми, традиції і звичаї. Згідно К. Роджерсу, висока, «забігаюча наперед» реальних можливостей особистості самооцінка необхідна для особистісного зростання. Саме за наявності високої самооцінки можливе реальне розуміння ситуації, себе і навколишніх людей. У поведінці такої людини виділяється поєднання суб'єктивного і реального.

У структурі самооцінювання психологи, А.Г. Асмолов, Л.М. Князева, виділяються два компоненти: когнітивний – знання про себе, доказ, аналіз, порівняння, синтез, судження, умовивід і емоційний – відношення до себе, задоволеність, розкаяння, схвалення. Самооцінка виражається в двох формах: загальній і приватній. Вона може бути як більш, так і менш категоричною («думаю», «напевно», «мені так здається», «я так вважаю»

тощо). Висока самооцінка прямо пов'язана з достатньо низькою тривожністю [Асмолов, 1984, с. 50].

Самооцінка – основний структурний компонент самосвідомості особистості. Вона відіграє важливу роль в саморегуляції і самовихованні. Формується і складається протягом всього життя. Особливо гостро проблема самооцінювання виникає в процесі становлення професійної діяльності особистості, набуття нею певних професійних навичок.

При цьому, як писав Антуан де Сент-Екзюпері, не можна випустити з уваги того, що «себе оцінювати набагато важче, ніж інших». З самооцінкою тісно пов'язана самосвідомість особистості. Самосвідомість – властивість особистості. Це усвідомлення людиною самої себе, своїх взаєностосунків з іншими людьми, мотивів поведінки своїх дій і вчинків, своїх особистісних якостей. Самосвідомість тісно пов'язано з самооцінкою, з аналізом результатів своєї діяльності, з урахуванням оцінки себе оточуючими. Самосвідомість допомагає кожному займатися самовдосконаленням, самоосвітою і самовихованням. Найтипівіші недоліки в самосвідомості людини – суб'єктивізм, упередженість, поблажливість, недостатня самокритичність. Це не тільки раціональний, але й емоційний процес, нерідко неусвідомлюване відношення до себе. Велику роль відіграє самосвідомість в професійному становленні особистості. Процес самовиховання у теорії психології і педагогіки розглядається як об'єктивна, притаманна майже кожній людині праця, якою особистість допомагає собі у власному зростанні, вдосконаленні життєдіяльності в інтелектуальному, морально-етичному, фізично-спортивному та інших напрямках. Багато психологів і педагогів-дослідників у своїх наукових працях підкреслюють ті чи інші аспекти самовиховання: «Це – свідома, планомірна робота над собою, що спрямована на формування таких якостей особистості, які відповідають вимогам суспільства і особистій програмі розвитку» (Г.С.Костюк) [Костюк, 1989, с. 70], «це – діяльна форма самосвідомості» (П.Р.Чамата) [Чамата, 1951, с. 26], «розвиток людиною або колективом своїх позитивних та викорінення негативних якостей, комплекс засобів роботи над собою» (Е.В.Цуканова) [Цуканова, 1985, с. 54] та інші.

Історичний екскурс свідчить, що процес самовиховання є описаним з часів стародавньої та римської цивілізації. Філософи займалися роботою над собою, вчили своїх вихованців самоаналізу та саморегуляції. У часи, наближені до сучасності, видатні люди часто складали програми роботи над

собою та дотримувались їх. Це допомагало їм стати видатними, розвинути свої таланти. Оскільки програми ці склалися для себе, вони не доходили до сторонніх людей – хіба-що знаходили їх бібліографи та архівісти. Досить навести план самовиховання К.Д. Ушинського, запропонований для процесу навчання:

1. «Спокій цілковитий, принаймні зовнішній.
2. Прямота у словах та вчинках.
3. Обміркованість дій.
4. Рішучість.
5. Не говорити про себе жодного слова без потреби.
6. Не витратити час безсвідомо – робити те, що потрібно, а не те, що доведеться.
7. Витратити час лише на необхідне чи приємне, а не за пристрастями.
8. Кожен вечір добросовісно давати звіт у своїх вчинках.
9. Жодного разу не похвалятися тим, що було, тим, що є, й тим, що буде...»

У сучасній вищій педагогічній освіті виховний процес зосереджується, головним чином, на інтелектуальному та морально-поведінковому самовихованні. З одного боку, це дуже корисно для справжніх людей – підвищується їх відповідальність за свої вчинки, думки, волю та розкутість. З другого ж боку, в несамотійних осіб постає незрілість, безвідповідальність, лінь та недбайливість, і як наслідок – занедбаність у навчально-пізнавальному процесі.

Як визначає один з теоретиків самовиховання студентів С.Б. Елканов, «аналіз моральних аспектів педагогічної діяльності у середній та вищій школах зумовлює виділення таких основних груп етично-педагогічних якостей вчителя:

- 1) Моральний вибір та ставлення вчителя до своєї професії.
- 2) Етичне спрямування відносин до учнів та інших учасників педагогічного процесу.
- 3) Етичні відносини вчителя до соціального середовища та суспільного життя» [Елканов, 1989, с. 10].

Звідси висновки, що необхідність самовиховання є однією з провідних, стрижневих елементів процесу формування особистості майбутнього педагога. Причому процес самовиховання постає продуктивним лише тоді, коли він здійснюється у певній системі та послідовності, з досить чітко

окресленими завданнями, з метою здійснити якнайкраще свою педагогічну функцію. Є елементи спонтанності й у цілеспрямованому процесі, але основа його має бути обов'язковою.

Процес самовиховання студентів, а від того – аспірантів та викладачів-початківців – починається з чіткого уявлення того, яким повинен стати педагог, що людині потрібно зробити для особистісного зростання, яка відмінність є в даний період між «ідеалом» та «реалом» – собою, і що в першу чергу слід виховати позитивного, щоб усунути в собі негативного.

Нелегко змалювати цей «ідеал» в уяві молодого людини. Перш за все, слід визначити його інтелектуальні, моральні, трудові та естетичні напрями, а також фізичний стан здоров'я.

Інтелектуальні аспекти полягають у розумовому саморозвитку, який є наслідком серйозного ставлення до процесу навчання. У кожному роді спеціалізації (інтелектуалізації, гуманізації та гуманітаризації, технізації, економізації) є свої «студентські висоти» знань, свій рівень обізнаності, який дається не лише завдяки викладанню, а й завдяки начитаності, засвоєнню навичок роботи з книгою, розвиткові абстрактно-логічної пам'яті та мислення.

Окрім спеціалізації студентів, аспірантів, молодому викладачеві слід розвивати у собі аналітичне мислення щодо соціальних, інтелектуально-моральних проблем сучасності, правильні ціннісні орієнтації, а в цілому – формувати світоглядну ерудицію, її глибокі засади. Інтелектуальні аспекти аспірантсько-студентського самовиховання полягають також в обранні та опрацюванні протягом ряду років теми наукового дослідження, в якому людина глибоко зацікавлена, осмислює його досить широко і всебічно. Перспектива дальшого світоглядного саморозвитку поступово спрямовує особистість, яка займається самовихованням, до появи та закріплення певних ідейно-моральних переконань, які складаються у систему впевненості в основних світоглядних положеннях. Вони можуть бути атеїстичними релігійними, науково-матеріалістичними або ідеалістичними. В умовах плюралізму вони можуть носити різні соціально-політичні погляди на світобудову, на свою державу, на історію та сучасність, на нещодавнє минуле. Але вони мають існувати, бути продуманими доказовими, такими, що спираються на видатні першоджерела. Навпаки, легковажність, недалекоглядність поглядів на життя та на своє місце в ньому, – скажімо відкидання потреб в освіті в сучасний період, надання пріоритету комерції,

збагаченню, незалежно від її способів, постають потворними, викривленими засобами організації життя, самовихованням неприродного в собі.

Ще з більшою гостротою самовиховання здійснюється в морально-етичній сфері, де майбутній викладач вищої школи має набувати все краще, що належить культурній, цивілізованій людині, і відкидати геть все, що в людстві є порочним, фальшивим і затягим. Межа між «добром» та «злом» в етиці проходить на першому рівні справедливості, а далі – підіймається до чеснот, порядності і на моральній вершині утворюється імідж благородства – вищої моральної якості, що включає ряд конкретних форм поведінки (вірність високому її ідеалу, великодушність у вчинках, висока тактовність та ін.). У попередні часи поняття «благородство» означало «благе походження»: потомственне дворянство, походження від поколінь великородових пращурів, яке давало право на пріоритетний стан у суспільстві та водночас зобов'язувало до відповідного продовження традицій. Після 1917 року особливо цінувалось «пролетарське походження» [Орбан-Лембрик, 2010; Цимбалюк, 2007]. Сучасне уявлення про благородство визначається кращими якостями та рисами поза залежністю від походження, це – одна з вічних гідностей поколінь, досягнень особистості у моральному самопрояві. Його неможливо досягти без самовиховання, морального тренування та природного стримування. Морально-психологічне самовиховання студента або аспіранта починається з самоаналізу. Бажаючи зайнятись самотренінгом, аспірант або студент з'ясовує всі свої добрі принади, добродієсні властивості, самокритично оцінюючи вади та недоліки. Самоспостереження, порівняння себе з тими, хто може стати взірцем особистості (ідеалом), наслідування внутрішньому світу цієї людини справам та вчинкам є передумовою, чинником дальшого самовиховання. Поряд з вищеописаним інтелектуальним саморозвитком, формування позитивних рис характеру стає повсякденним засобом самоконтролю (вечірній «підсумок за день»), планування зранку своїх і вчинків та справ, обдумування зустрічей, розмов та справ протягом дня; прагнення вберегти себе від таких дій, якими ввечері можна виявитись невдоволеним або навіть присоромившим себе – все це слугує поступовій усталеності характеру. На людину із сильним характером не впливають жодні збочення в сучасній моралі, аморальні вчинки інших, безглуздя дій тих, хто живе поза мораллю [Орбан-Лембрик, 2010; Цимбалюк, 2007].

Висновки. Професійна педагогічна етика полягає у виробленні та зміцненні справедливості до студентів, педагогічного такту в поводженні до них й до колег. У молодого викладача вищого навчального закладу ці елементи моральності проявляються ще гостріше та дошкульніше - сфера його відносин, його мікросередовище у вищому навчальному виглядає ще інтелектуальніше, ще моральніше, ніж у середній школі. Усі рішення, вчинки та висловлювання, що здійснює викладач у колі студентів, викликають відразу їх оціночні судження, які належать дорослим людям і мають ознаку «вироку» – оцінку викладача в очах студентів з професійної точки зору («він мало вихований» або «як невміло та нецікаво висловлює він свої думки» та ін.). Слід визнати, що інтелігентність проявляється не лише в морально-поведінковому стилі викладача, а й закріплюється в глибині його професійної обізнаності та широт і загальнокультурної впливовості, тонкощі естетичних поглядів, смаків та ідеалів. Сутність самовиховання постає у формуванні всебічно (принаймні різнобічно) високорозвиненої особистості. У теорії самовиховання заслуговує на увагу взаємозв'язок та взаємодоповнення таких прийомів як самоутримання від проявів негативного та самопримушування себе до позитивного у поведінці, чітке визначення того, що є добрим і що є злим. Стиль поведінки, тон розмови, навички ввічливого звертання до колег та молодших (учнів, студентів), переборювання в собі всього нанесеного за ранньоюнацькі, студентські роки, можливо, від того, що з підліткового віку звалось «вулицею», від негативного впливу друзів чи подруг, – все це відіграє певну роль у діяльності педагога. Необхідно також підкреслити, що викладач педагогічного вищого навчального закладу має не лише оволодіти дієвим, системним самовихованням, але й поступово, бодай ненастирливо, пропагувати ідеї та прийоми роботи над собою серед майбутніх педагогів. Ті студенти, які по-справжньому прагнуть займатись самовдосконаленням, можуть навчитись, як передавати ці ідеї школярам – спочатку в час педагогічної практики, а надалі, – у час перших же років викладацької роботи в навчальному закладі.

Перспективи подальшої наукової роботи. Розробити діагностичний інструментарій для визначення у майбутнього викладача вищого навчального закладу самооцінки та визначення рівня самовиховання у контексті міжособового спілкування.

Д ж е р е л а:

Асмолов А. Г. Личность как предмет психологического исследования. – Москва : Педагогика, 1984.

Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація. – Київ : 2007.

Елканов С. Б. Основы профессионального самовоспитания будущего учителя. – Москва : Просвещение, 1989.

Кобыляцкий И. И. Основы педагогики высшей школы. – Киев-Одесса : Вища школа, 1978.

Костюк Г. С. Навчально – виховний процес і психічний розвиток особистості. – Київ : Рад.школа, 1989.

Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія професійної комунікації. – Чернівці : Книги ХХІ, 2010.

Цимбалюк І. М. Психологія спілкування. – Київ : 2007.

Цуканова Е. В. Психологические трудности межличностного общения. – Київ : Вища школа, 1985.

Чамата П. Р. Виховання характеру. – Київ : Радянська школа, 1951.

Interpersonal Diagnosis of Personality: A Functional Theory and Methodology for Personality Evaluation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.scribd.com/doc/70404943/>

Teacher Education Institute [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.teachereducation.com>

L. Khametova. Formation of self-esteem and self as key aspects of the teacher for interpersonal communication.

The article is devoted to the problem's of the formation of the self-esteem and self-education as main aspects of the preparing future teacher to the interpersonal communication. The future teacher should have, constantly develop and improve their own professionally significant qualities, without which it is impossible to imagine a teacher-master: the love of his cause, hard work, endurance, self-control, ability to influence to the student collective, lead it for themselves. The personality, improving myself, gets a new ability to control myself and influence to environment. Based on the activation mechanisms of self-regulation, self-education provide the availability a clearly perceived purpose of personal content. The necessary components of self-education: self-analysis of personal development, self-report, self-control. By techniques's self-education include: encouragement, self-opinion, self-suggestion, and self-conviction, self-order. This article presents the concept of self-esteem as a person's thoughts about the presence, absence or weakness of certain qualities, properties compared them with some sample and etalon. Self-esteem attitude reveals person to himself, to his character, appearance, language, etc. This

is a complex psychological system that hierarchically organized and operates on different levels. A person acts for itself as a special object of cognition . Cognition itself is included in a more extensive system cognition of the external world and the continuous human interaction with the environment. The self-esteem is associated with all manifestations of mental life. The main means of it: the self-observation, self-analysis, self-report, comparison. On this basis, assesses the personality evaluate itself, its capabilities, qualites, place among others, the results achieved in various areas of relationships with people. We must recognized that the intelligence is manifested not only in the moral-behavioral style of the teacher, but is fixed in its depth and breadth of professional knowledge and general cultural influence, the subtleties of aesthetic looks, tastes and ideals. In the article presents the essence of the self-education in the formation of a comprehensive (at least versatile) highly personal.

Keywords: *self-esteem, self-education, self-cognition, self-observation, self-consciousness.*

УДК 378.22](73)

С. О. Чуканова

ОСВІТНІ СТАНДАРТИ АМЕРИКАНСЬКОЇ БІБЛІОТЕЧНОЇ АСОЦІАЦІЇ ДЛЯ АКРЕДИТАЦІЇ МАГІСТЕРСЬКИХ ПРОГРАМ ІЗ БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВА ТА ІНФОРМОЛОГІЇ

У статті описано основні стандарти, визначені як обов'язкові для проведення акредитації магістерських програм із бібліотекознавства та інформології у вищих навчальних закладах США.

Ключові слова: *бібліотекознавство та інформологія, Американська бібліотечна асоціація, стандарти для акредитації, ВНЗ США, інноваційні рішення.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Велику роль у реформуванні бібліотечної освіти в Україні відіграє врахування позитивного досвіду та інноваційних ідей зарубіжних країн, зокрема Сполучених Штатів Америки. Актуальність нашого дослідження полягає в аналізі досвіду США в галузі оновлення системи бібліотечної освіти з метою застосування найкращих практичних інноваційних рішень на теренах України. На

сьогоднішній день значної уваги потребує проблема професійної підготовки майбутніх фахівців із бібліотекознавства та інформології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні фахівці у галузі бібліотечної справи наразі активно вивчають зарубіжні освітні стандарти. Переймаються бібліотечною освітою й провідні іноземні науковці у галузі бібліотекознавства та інформології. В. Пашкова, віце-президент Української бібліотечної асоціації, директор Центру інформаційних ресурсів Посольства США в Україні досліджує історію та перспективи розвитку публічних бібліотек, а також діяльність бібліотечних асоціацій країн світу. У своїх наукових розвідках цей автор зазначає, що публічні бібліотеки в США постійно переглядають свою місію відповідно до викликів часу та актуальних вимог суспільства [Crosby, 2000, р. 3-15].

Зарубіжні науковці М. Дьюї, Р. Рубін досліджували проблеми бібліотечної справи у тому числі бібліотечної освіти в США. Мелвіл Луїс Косут Дьюї (1851-1931) як основоположник американської бібліотечної освіти, засновник Американської бібліотечної асоціації присвятив багато наукових праць та статей проблемам вищої бібліотечної освіти в США [Дьюї, 1993, с. 31-32]. Сучасний американський бібліотекознавець Річард Рубін аналізує різні питання, зокрема проблеми бібліотечної освіти, історії виникнення професії бібліотекаря, кодекс етики бібліотекаря в США та роботу з персональними даними в бібліотеці тощо [Rubin, 2004].

До середини ХІХ століття у США про необхідність бібліотечної освіти не було мови. Американські бібліотекарі навчались методом спроб та помилок. У період з 1850 р. до 1875 р. почали з'являтися перші бібліотечні наукові статті [Rubin, 2004, р. 353]. Історія взаємозв'язку розвитку бібліотечної освіти в США з діяльністю Американською бібліотечною асоціацією досить цікава. Слід зазначити, що Американська бібліотечна асоціація утворилась 6 жовтня 1876 року, а у 1915 році було створено Асоціацію американських бібліотечних шкіл. Остання нині носить назву Освітньої асоціації в області бібліотекознавства та інформології. Період 1923–1933 рр. можна назвати початком запровадження та розвитку акредитації бібліотечних шкіл (кафедр).

Базові принципи американської бібліотечної освіти були закладені у період із 1876 до 1923 роки. Американська бібліотечна асоціація опікувалась не лише питаннями бібліотечної освіти, але й питаннями освіти у США взагалі. Тому у 1924 році було сформовано Комісію з бібліотек та

освітніх закладів для дорослих, долучившись до процесу навчання протягом життя [Спесивцева, 2013, с. 111].

Наразі більшість роботодавців у сфері інформології та бібліотечної справи у США при відборі співробітників звертає увагу на те, чи була акредитована Американською бібліотечною асоціацією бібліотечна школа, яку закінчував кандидат на посаду [Педагогіка вищої школи..., 1993; Crosby, 2000, р. 3-15; Directory of ALA-Accredited Master's...]. Цікаво, що для отримання роботи за фахом, ступінь магістра бібліотечних та інформаційних наук є обов'язковим. Процес акредитації бібліотечних шкіл Американською бібліотечною асоціацією надає можливість випускникам цих програм отримати необхідний мінімальний рівень підготовки [Библиотеки..., 1992, с. 8]. Засновником Американської бібліотечної асоціації є Мелвіл Дьюї, розробник відомої усім бібліотечної класифікації ДДК. Після створення Американської бібліотечної асоціації розпочались серйозні розмови про утвердження бібліотечної професії та бібліотечної науки. Тоді ж постало питання про те, що бібліотечна справа повинна посісти належне місце серед наук та навчальних дисциплін [Rubin, 2004, р. 353].

Від 1879 року розпочалося створення перших бібліотечних шкіл. Датою виникнення бібліотечної освіти у США офіційно можна назвати дату відкриття бібліотечної школи при Колумбійському університеті у Нью-Йорку в 1887 році.

Викладач Марійського державного університету Йошкар-Оли Н. Спесивцева зазначає, що у 1854 році з відкриттям Бостонської публічної бібліотеки розпочався процес набуття бібліотеками функцій неофіційних центрів самоосвіти. Бібліотечні працівники США примірили на себе роль освітян та стали частиною процесу навчання протягом життя дорослого населення США у 20-х рр. ХХ століття [Спесивцева, 2013, с. 111]. Сучасного вигляду бібліотечна освіта у США стала набувати лише у 1923 році після опублікування результатів дослідження Чарльза Уільямсона [Библиотеки..., 1992, с. 226]. На сьогоднішній день система вищої освіти у США є багатоступеневою та досить розгалуженою [Structure...; The North...].

Мета нашої наукової розвідки – висвітлити основні аспекти акредитування магістерських програм із бібліотекознавства та інформології у ВНЗ США.

Виклад основного матеріалу. Процес акредитації магістерських програм із бібліотекознавства та інформології у ВНЗ США контролюється

Американською бібліотечною асоціацією і здійснюється на основі вироблених нею стандартів. Стандарти Американської бібліотечної асоціації з акредитації магістерських програм із бібліотекознавства та інформології контролюють певні аспекти діяльності бібліотечної школи (кафедри):

- місія та цілі;
- навчальний план;
- викладацький склад;
- студентство;
- фінансування та адміністрування;
- матеріально – технічна база;
- примітки (*тут та надалі переклад з англійської мови наш – С.Ч.*)

[Standards..., 2008].

До вашої уваги пропонуємо власний переклад із витягу документу «**Стандарти Американської бібліотечної асоціації з акредитації магістерських програм із бібліотекознавства та інформології**» у редакції 15 січня 2008 року:

I. Місія та цілі. Місія та цілі програми повинні збігатися з місією та цілями навчального закладу та / або бібліотечної школи / кафедри (надалі – БШ), до уваги береться не просто присутність фахових дисциплін у навчальному плані, але й оцінюється також досягнення студентів та їхнє вміння на практиці довести свої знання.

1. **Обов'язковим елементом є систематичне планування та розвиток програми, відповідність цілей програми цілям БШ.**

2. **Цілі програми визначаються відповідно до результатів навчання, яке охоплює опанування обов'язкових дисциплін.**

3. **Місія БШ повинна відображати філософію, принципи та етичні норми дисципліни.**

4. **Зміст дисциплін повинен відповідати політиці, відображеній у документації професійних організацій.**

5. **Освітні послуги повинні бути якісними, має бути професійний викладацький склад.**

6. **Обов'язковими є дослідження з професійної проблематики.**

7. **Міждисциплінарність є обов'язковою.**

8. **Усвідомлення ролі бібліотеки як інформаційного центру для різних груп населення.**

9. Усвідомлення ролі бібліотеки в сучасному інформаційному середовищі.

10. Відповідність програми потребам викладачів та студентів.

11. Кожна програма оцінюється відповідно до мети та цілей, які ставить навчальний заклад.

II. Навчальний план

1. Навчальний план співвідноситься з цілями та метою програми і формується в рамках систематичного планування.

2. Обов'язкові дисципліни :аналіз, оцінка, синтез та розповсюдження матеріалів; документознавство та робота з інформаційними ресурсами; збереження та видача матеріалів; комплектування та каталогізація інформаційних ресурсів; консервація матеріалів; менеджмент ресурсів; основи комунікації; послуги та технології у галузі використання інформаційних матеріалів; створення інформаційних ресурсів.

3. Власне навчальний план:

а) сприяє вихованню свідомих бібліотечних професіоналів, здатних надавати якісні послуги та підкреслює роль знання як результату базових та прикладних досліджень в галузі бібліотекознавства та суміжних дисциплін;

б) інтегрує теорію, практику та використання новітніх технологій;

в) відповідає потребам суспільства, особливо тим групам, які отримують недостатній рівень послуг, а також відповідає вимогам швидкозмінного технологічного глобального суспільства;

г) окреслює напрям для подальшого розвитку та пропагує постійний професійний розвиток;

д) відповідає індивідуальним освітнім потребам та цілям студентів, включає міждисциплінарні студії та дослідження і складається спільно зі студентами;

е) якщо програма включає вивчення послуг спеціалізованих бібліотек, то навчальний план повинен містити також ці дисципліни;

є) навчальний план постійно повинен переглядатись та оновлюватись.

III. Викладацький склад

1. Викладацький склад має відповідати цілям програми. Він складається з викладачів, які працюють на цілу ставку та 0,5 ставки, які викладають основні та вибіркові дисципліни відповідно.

2. Викладачі повинні заохочувати студентів до креативного мислення, застосування інноваційних технологій, проведення досліджень, надаючи та створюючи необхідні умови для проведення досліджень.

3. БШ має чітку політику відбору викладачів з різних спеціальностей в т.ч. міждисциплінарних студій, документи, що підтверджують цю політику, повинні бути у відкритому доступі.

4. Кожен викладач має бути компетентним педагогом, мати високий рівень інформаційної та технологічної грамотності, належати до професійних спільнот.

5. Викладач також повинен бути стипендіатом професійної програми або мати сертифікат про завершення дослідження з фаху.

6. Усі викладачі повинні демонструвати вміння академічного планування та оцінювання, мати відповідний досвід роботи у галузі (вищу гуманітарну або технічну освіту). Разом викладацький склад повинен утворювати інтелектуальне середовище, яке відповідає вимогам, цілям та меті програми.

IV. Робота зі студентами

1. Усі студенти, що мають ступінь бакалавра з будь-якої дисципліни мають право вступити до БШ. БШ відповідає за набір, фінансування, розміщення, ведення адміністративної політики. Студенти повинні бути свідомі цілей та мети програми, яку вони обрали і повинні відповідати вимогам цієї програми, мати кваліфікацію, достатню для навчання на обраній програмі.

2. Уся інформація про програму, фінансування, навчальний план, викладацький склад, критерії оцінювання має бути свіжою, точною та доступною.

3. Студенти повинні структурувати власний індивідуальний план у відповідності до їхніх потреб та узгодити його з вимогами програми. Студенти отримують систематичну оцінку своїх знань. Студенти мають можливість звернутись за додатковими консультаціями та допомогою.

4. БШ надає простір студентам для здійснення практики, студенти отримують можливість брати участь у діяльності студентських організацій, у розробці навчальних планів.

5. Результати перевірки знань студентів слугують показником розвитку програми. Оцінювання здійснюється за встановленою БШ процедурою.

Примітки. Стандарти визначено як описові, вони наголошують на таких важливих аспектах діяльності БШ як: систематичне планування,

міждисциплінарні студії, використання різноманітних форм навчання, врахування вимог глобалізації, етичних норм, освітніх вимог до магістерських програм взагалі» [Standards..., 2008].

Висновки. З підписанням Україною Болонської Декларації у 2005 році постало питання реалізації її ідей. До цих ідей можна віднести формування сучасних стандартів освіти і для професійної підготовки фахівців із бібліотечної справи.

У сучасному інформаційному просторі роль бібліотекознавців та інформологів значно зростає. На теренах США та Канади дуже велике значення для підготовки фахівців із бібліотечної справи має Американська бібліотечна асоціація. Ця організація розробила стандарти з акредитації магістерських програм із бібліотекознавства та інформології з метою поліпшення стану професійної освіти у цій галузі.

Як бачимо з витягу з акредитаційних стандартів Американської бібліотечної асоціації, вона залишає за собою право проводити повну інспекцію бібліотечної школи при вищому навчальному закладі, але у той самий час надає свободу у розробці критеріїв оцінювання та відбору студентів. Таким чином, можемо прослідкувати на прикладі діяльності американської бібліотечної асоціації ефективну інтеграцію професійної спільноти у процес підготовки майбутніх фахівців у галузі бібліотекознавства та інформології у Сполучених Штатах Америки.

Д ж е р е л а:

Педагогіка вищої школи : курс лекцій : модульне навчання / А. М. Алексюк. – Київ : ІСДО, 1993.

Библиотеки и библиотечное дело США : комплексный подход / Под ред. В.В. Попова. – Москва : Информ-Система, 1992.

Дьюї М. Професія ; пер. П. Голубоцький // Бібліотечний вісник. – 1993. – № 1/2.

Пашикова В. Публічні бібліотеки: виклики ХХІ століття // Бібліотечний форум України. – 2010. – № 4 (30).

Спесивцева Н. Развитие образования взрослых в библиотеках США: исторический аспект // Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). – 2013. – № 1 (129).

Crosby O. Librarians: information experts in the digital age // Occupational Outlook Quarterly. – 2000. – № 1.

Directory of ALA-Accredited Master's Programs in Library and Information Studies / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ala.org/accreditedprograms/directory>

Rubin Richard E. Foundations of Library and Information Science. – New York : Neal-Schuman Publishers, Inc., 2004.

Standards for Accreditation of Master's Programs in Library and Information Studies / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ala.org/accreditedprograms/sites/ala.org/accreditedprograms/files/content/standards/standards_2008.pdf

Structure of the U.S. Higher Education System / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aacc.nche.edu/Resources/aaccprograms/international/Documents/studentguide/sg8_structureoftheushigheredsystem.pdf

The North American Higher Education system / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.universitiesintheusa.com/american-education.html>

S. Chukanova. Educational standards of American Library Association for MA programs in library and information science accreditation.

The article describes main standards for accrediting library and information science MA program sin American higher educational establishments.

Keywords: *Library and information science, American Library Association, standards for accreditation, American higher educationale stablishments, innovative solutions.*

УДК 378.2

І. В. Рябець

ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ІЗ ЗВ'ЯЗКІВ З ГРОМАДСЬКІСТЮ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено становленню професійної підготовки вітчизняних фахівців зв'язків з громадськістю, яке було зумовлене низкою об'єктивних передумов: історичних, політичних, економічних, психологічних, педагогічних. Ці чинники були визначені та описані автором статті. У статті проаналізовано нормативно-правові документи щодо становлення професійної підготовки майбутніх фахівців із зв'язків з громадськістю в Україні (1991-2013 рр.).

Ключові слова: *комунікація, зв'язки з громадськістю; професійна підготовка фахівців зв'язків з громадськістю; передумови професійної підготовки майбутніх фахівців із зв'язків з громадськістю; нормативно-правові документи щодо становлення професійної підготовки майбутніх фахівців із зв'язків з громадськістю.*

Постановка проблеми та визначення актуальності дослідження. Із проголошенням незалежності України починає докорінно змінюватися комунікація в суспільстві. В Україні вибудовується нова система стосунків з

громадськістю. Ця система із односторонньої пропагандистко-агітаційної трансформується у інтерактивну масову комунікацію.

Тоталітарний політичний режим СРСР є протилежністю демократичної правової держави. Після падіння тоталітарного режиму з 1991 року Україна намагається побудувати демократичну правову державу. Сучасна Україна відмовилася від напрацювань попередніх десятиліть в сфері суспільної комунікації. Тому на зміну пропаганді та агітації, що притаманні тоталітарній державі, з'являється такий соціальний інститут як інститут PR, який є обов'язковим елементом демократичного суспільства. Становленню нової системи стосунків з громадськістю сприяє діяльність фахівців із PR. Як було зазначено вище, незалежна Україна відмовилась від радянського моделі соціальної комунікації і тепер, для сучасного етапу розвитку української держави **актуальним питанням** є створення нової системи стосунків з громадськістю, що спирається на позитивний вітчизняний та зарубіжний досвід в цій сфері. Тому виникає потреба у якісній професійній підготовці фахівців із зв'язків з громадськістю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На думку провідного фахівця з PR С. Блека, паблік рілейшинз (Public Relations) – «це мистецтво та наука досягнення гармонії за допомогою взаєморозуміння, заснованого на правді та повній поінформованості» (*переклад тут та надалі наш – І. Р.*) [Black, 1989, р. 17]. Це положення набуває особливого значення в умовах демократизації суспільства.

Вплив історичних, політичних, економічних, правових, психологічних та педагогічних чинників на передумови виникнення PR-діяльності в Україні знайшов своє відображення в працях Д. Богуша [Богуш, 2011], В. Євтуха [Євтух, 2009], С. Квіта [Квіт, 2008], Б. Кияка [Кияк, 2009], В. Королька [Королько, 2009], А. Куліша [Куліш, 2006], О. Курбана [Курбан, 2012], В. Мойсеєва [Мойсеєв, 2007], Г. Почепцова [Почепцов, 2004], В. Різуна [Різун, 2008], А. Ротовського [Ротовський, 2006], І. Слісаренка [Слісаренко, 2001], Є. Тихомірової [Тихомірова, 2003], О. Тодорової [Тодорова, 2012], Л. Шаяна [Шаян, 2008] та інших. У процесі становлення вітчизняної системи паблік рілейшинз необхідно скористатися досвідом країн розвинутої демократії, де інститут PR вже досяг досить високого рівня розвитку. При цьому фахівці з PR усвідомлюють важливість своєї діяльності в умовах громадянського суспільства. У Великій Британії, США, у розвинених країнах Західної Європи склалася відпрацьована десятиліттями система

базової освіти фахівців в галузі зв'язків з громадськістю, що спирається на праці провідних зарубіжних науковців в цій царині: Е. Бернауз [Bernauz, 1961], С. Блек [Black, 1989], Д. Доті [Doty, 1990], Дж. Маркони [Marconi, 2004], Ю. Марлоу [Marlow, 1996] та інші.

Розуміючи конструктивний соціальний потенціал PR, сучасна професійна освіта змінює своє ставлення до паблік рілейшинз, як до значущої науково-прикладної дисципліни, що має повсякденне практичне застосування і є складовою репутаційного менеджменту будь-якої організації.

Мета нашої наукової розвідки – визначити передумови, які викликали необхідність потреби у професійній підготовці фахівців із зв'язків з громадськістю за роки незалежності України.

Викладення основних результатів дослідження. На початку 90-х років ХХ ст. низка об'єктивних історичних процесів і феноменів зумовила кардинальні зміни в українському суспільстві. До цих визначних історичних подій відносять: Акт проголошення незалежності України, проведення республіканського референдуму, підписання Біловезької угоди. На початок 90-х років незалежність нашої держави визнали понад 130 країн світу, а 106 країн налагодили з нею дипломатичні відносини. Нині Україну як незалежну суверенну державу визнали 174 країни світу і 171 встановили дипломатичні відносини. Отже, зазначені вище події складають **історичні передумови** становлення професійної підготовки фахівців із зв'язків з громадськістю в Україні.

Нова країна, виходячи на світову арену, потребувала якісно нового державного іміджу. «Під іміджем держави розуміється скоректований образ, що складається із загальних характеристик (об'єктивних або необ'єктивних) державної системи, сформований в результаті прямого або непрямого сприйняття суб'єкта й такий, що склався в свідомості цільових груп громадськості» [Недопитанський, 2002, с. 4]. На сьогодні в світі існує близько 200 країн, які різняться між собою своїм економічним, політичним і соціальним розвитком. Кожна держава має свій імідж, але імідж її в світі є таким, як бачать її інші держави, тобто як продемонструє себе та чи інша країна, так і сприймуть її інші держави в світі. Звичайно, цей фактор залежить і від засобів масової інформації, які тим чи іншим чином будуть представляти певну країну. Всі країни світу можна поділити на такі, що промислово розвинені, країни з перехідною ринковою економікою та країни, що розвиваються. Україна належить до країн, що розвиваються.

Міжнародний імідж України має внутрішній і зовнішній аспекти і значною мірою залежить від її політичного, економічного та соціального розвитку. Тобто, для того, щоб країна мала позитивний імідж, потрібно, щоб вона виглядала на міжнародній арені так, як би «вона сама хотіла себе бачити». Для того, щоб добитися успіху на міжнародному рівні, треба весь час на краще змінювати імідж своєї держави, і, звичайно, його якість.

«Що стосується України, яка належить до країн, що розвиваються, то її імідж на міжнародній арені не досить таки позитивний. Насамперед, для того, щоб покращився зовнішній імідж України, потрібно аби покращився її внутрішній імідж» [Вербицька, 2013, с. 6]. Важливими інструментами процесу покращення іміджу держави, на думку Б. Кияка, «можуть бути: публічні заходи; проведення виставок, ярмарків; ефективна робота прес-служб; поширення позитивних відомостей; налагодження співпраці з міжнародними і громадськими організаціями; проведення моніторингу заходів» [Кияк, 2009, с. 74].

Попереднім кроком на загальнодержавному рівні, спрямованим на організацію скоординованої та комплексної роботи органів виконавчої влади щодо забезпечення формування позитивного міжнародного іміджу України, стало виконання відповідних державних програм: Постанова Кабінету Міністрів України № 1609 від 15 жовтня 2003 року «Про затвердження Державної програми забезпечення позитивного міжнародного іміджу України на 2003-2006 роки», [Постанова КМУ № 1609 від 15.10.03]. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 379-р від 6 червня 2007 року «Про схвалення Концепції Державної цільової програми формування позитивного міжнародного іміджу України на 2008-2011 роки» [Розпорядження КМУ № 379-р від 06.06.07]. Що дало можливість коригувати ситуацію з представленням нашої держави у світовому інформаційному просторі. Разом з тим досвід виконання зазначених програм засвідчив необхідність приділення у подальшому більшої уваги цій проблемі. Слід зазначити, що законодавчі акти з формування позитивного міжнародного іміджу України складають *політичні передумови* становлення професійної підготовки фахівців із зв'язків з громадськістю в Україні. Будь-які політичні події безпосередньо пов'язані з економічними змінами в суспільстві.

Із виходом України на міжнародну арену як суверенної і незалежної держави публік релейшинз набувають особливого значення в умовах

демократизації суспільства та переходу до ринкової економіки.

Із прийняттям низки законів про закріплення права власності в Україні: Конституції України, Цивільного кодексу України, Закону України «Про власність» від 7 лютого 1991 р. та інших законодавчих й нормативних актів змінилися форми власності. Наразі законодавчо визначено такі форми власності: власність народу України, приватна власність – майнові та особисті немайнові блага конкретної фізичної особи (жилі будинки, транспортні засоби, грошові кошти, цінні папери, результати інтелектуальної творчості та інше майно споживчого й виробничого призначення); колективна власність, державна власність. Перехід до ринкових відносин потребував побудови нової правової основи господарської діяльності. Це – один із найважливіших способів підвищення ефективності суспільного виробництва і добробуту народу України. У цих умовах важливе значення набуває цивільне право. Правову основу підприємництва складає сукупність законодавчих і нормативних актів, які регулюють організаційно-правові засади здійснення підприємницької діяльності в Україні. «Зокрема, з-поміж основних законодавчих актів слід вирізнити Закони України: «Про підприємство» від 7 лютого 1991 р., «Про господарські товариства» від 10 вересня 1991 р. «Про власність» від 7 лютого 1992 р., «Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності» від 18 лютого 1992 р., «Про оренду майна державних підприємств та організацій» від 10 квітня 1992 р., «Про банкрутство» від 14 травня 1992 р., «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 7 червня 1996 р. та ін. Законом України «Про підприємство» визначено правові, економічні та соціальні засади підприємницької діяльності в Україні» [Правознавство, 2003, с. 501].

Із переходом суспільства до ринкових відносин та узаконенням такої форми власності як приватна, та з формуванням нового виду діяльності – підприємництва, виникає потреба в нових моделях цивілізованої комунікації в суспільстві. З правовим урегулюванням нових економічних відносин в нашій державі ми пов'язуємо *економічні передумови* становлення професійної підготовки фахівців із зв'язків з громадськістю в Україні.

Із прийняттям Конституції України 1996 р. та низки інших, законів, указів постанов, зміст яких розглядався нами вище, поступово почало формуватися у суспільстві ставлення до комунікації як до інструмента управління. Це призвело до змін у свідомості людей у ставленні до комунікацій, як до

необхідного атрибуту громадського життя, як «механізму розвитку взаємин між людьми» [Квіт, 2008 с. 10]. Завдяки поглибленому вивченню досвіду діяльності фахівців з PR та аналізу розвитку західного бізнесу і державних структур, широкий загал звернув увагу на оновлений зміст понять «комунікація» і «паблік рілейшинз». Серед провідних управлінських інструментів (маркетингу, фінансів, менеджменту, державного адміністрування та т. і.) зв'язки з громадськістю почали поступово посідати належне місце.

Процес переходу до нової моделі цивілізованої комунікації між органами державної влади з громадськістю спричинив потребу у появі спеціальних підрозділів з питань зв'язків з громадськістю у державних органах. Значить у державі виникла потреба у PR-професіоналах, які розуміються на загальних питаннях і тенденціях розвитку суспільства та його окремих сфер. Із аналізу наведених вище подій та процесів можна зробити висновок про те, що відбулися кардинальні зміни у світогляді українського суспільства взагалі та у ставленні до фахівців зв'язків з громадськістю конкретно. Такі глобальні зміни у свідомості громадян у ставленні до значення, ролі, функцій комунікації та паблік рілейшинз у суспільстві складають *психологічні передумови* становлення професійної підготовки фахівців із зв'язків з громадськістю в Україні. Природно, що психологічні зміни в свідомості людей реалізуються в практичній діяльності в тому числі і педагогічній, поступово трансформуючи її.

Педагогічні передумови становлення професійної підготовки майбутніх фахівців із зв'язків з громадськістю у нашій державі базуються на основних положеннях Закону України «Про освіту» (ред. 1993 р., ред. 1996 р.), Закону України «Про вищу освіту». Крім усього іншого, в змісті наведених вище законів йдеться про двоступеневу вищу освіту, а саме – підготовку на освітньо-кваліфікаційному рівні (надалі – ОКР) «бакалавр», «магістр».

Розвиток системи PR-освіти в Україні, як і в багатьох постсоціалістичних країнах, фактично розпочався в 1990-х рр., хоча це не відбувалося на державному рівні. У Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка ще у 1993 р. було створено першу кафедру міжнародних комунікацій та зв'язків із громадськістю. У 1997 р. було видано перший вітчизняний навчальний посібник професора В. Королька «Основи паблік рілейшінз». Починаючи з 1998 року було розпочато викладання курсу «Основи зв'язків із

громадськістю» в Національному університеті «Києво-Могилянська академія». На базі Інституту соціології НАН України цього ж року розпочала працювати перша ліцензійна комерційна Київська школа паблік рілейшинз. «У 2001 р. було здійснено видання повноцінного підручника для студентів вузів «Паблік рілейшинз. Наукові основи, методика, практика». Цього ж року створено першу кафедру теорії і методики зв'язків із громадськістю, а у 2003 р. відкрито сертифіковану спеціалізацію «Зв'язки з громадськістю» в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» [Королько, 2009, с. 53]. У 2003 р. на кафедрі організації масово-інформаційної діяльності Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка було започатковано підготовку з нової спеціалізації «Реклама та зв'язки з громадськістю».

З Постанови Кабінету Міністрів України №1719 від 13 грудня 2006 року «Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра» [Постанова КМУ № 1719 від 13.12.06] було розпочато професійну підготовку фахівців із зв'язків з громадськістю на загальнонаціональному рівні.

Із реалізації Постанови Кабінету Міністрів України № 787 від 27 серпня 2010 року «Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра» [Постанова КМУ № 787 від 27.08.10] відбувається підготовка майбутніх фахівців із зв'язків з громадськістю за ОКР *бакалавр* - за напрямом підготовки «Реклама і зв'язки з громадськістю (за видами діяльності)» та за ОКР *спеціаліст, магістр* – за напрямом підготовки «Зв'язки з громадськістю».

Міністерством праці та соціальної політики України в Наказі від 29.12.2004 № 336 «Про затвердження Випуску 1 «Професії працівників, що є загальними для всіх видів економічної діяльності» Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників» [Наказ Мінпраці та соцполітики України від 29.12.2004 № 336] зазначено, що з метою приведення кваліфікаційних характеристик професій працівників, що є загальними для всіх видів економічної діяльності, у відповідність до вимог Законів України «Про вищу освіту», «Про професійно-технічну освіту» та Класифікатора професій ДК 003-95. Цим наказом також було затверджено Випуск 1 «Професії працівників, що є загальними для всіх видів економічної

діяльності» (Розділ 1 «Професії керівників, професіоналів, фахівців, та технічних службовців», Розділ 2 «Професії робітників»). В «Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників» [Довідник, 2004], затверджений Наказом Міністерства праці та соціальної політики України N 336 від 29.12.2004, були включені кваліфікаційні характеристики нових посад серед яких посада *«Менеджер (управитель) із зв'язків з громадськістю»*.

Висновки. В Україні головною умовою формування нового соціального інституту зв'язків з громадськістю було становлення демократичних засад суспільства. Тобто виникла об'єктивна потреба в новій моделі комунікації між людьми, у нових стосунках між держаною і громадянами, особистістю та громадськістю. Фахівці зв'язків з громадськістю і забезпечують реалізацію цієї моделі комунікації. Однак такі фахівці самі потребують ґрунтовної професійної підготовки. Становлення професійної підготовки фахівців зв'язків з громадськістю було зумовлене низкою об'єктивних передумов: історичних, політичних, економічних, психологічних, педагогічних. Усі ці чинники знайшли своє відображення в нормативно-правових документах України, зазначених нами в цій статті.

Наразі для розвитку української держави актуальним залишається питання поглиблення та розширення нової системи стосунків із громадськістю, що спирається на позитивний вітчизняний та зарубіжний досвід в цій сфері.

Д ж е р е л а :

Бербицька Г. Міжнародний імідж України: проблеми та шляхи реформування // Український інформаційний простір: Науковий журнал Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв / Гол. редактор М.С. Тимошик. – Число 1. – У 2-х ч. – Ч. 2. – Київ : КНУКІМ, 2013.

Богуш Д. Український PR-словник. – Київ : Самміт-книга, 2011.

Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників» затверджений Наказом Міністерства праці та соціальної політики України N 336 від 29.12.2004 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України 1994-2014. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=v0336203-04>.

Євтух В. Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств // Політичний менеджмент. – 2009. – № 3(36).

Квіт С. Масові комунікації : підруч. для студ. вищ. навч. закл. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2008.

Кияк Б. Р. PR - стосунки з громадськістю : навч. посіб. – Київ : 2009.

Королько В. Г., Некрасова О. В. Зв'язки з громадськістю. Наукові основи, методика, практика. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009.

Куліш А. Вибори, агітація, медіа : практичні поради керівникам виборчих штабів. – Київ : Незалежна громадська PR-мережа України, 2006.

Курбан О. В. Діагностика та моделювання PR-процесів : монографія. – Київ : Українська конфедерація журналістів, 2012.

Мойсєєв В. А. Паблік рилейшнз : навч. посіб. – Київ : Академвидав, 2007.

Наказ Міністерства праці та соціальної політики України № 336 від 29. 12. 2004 «Про затвердження Випуску 1 «Професії працівників, що є загальними для всіх видів економічної діяльності» Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України 1994-2014. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=v0336203-04>.

Недопитанський М. Імідж країни – це дуже серйозно // Віче. – 2002. – № 2 (119).

Постанова Кабінету Міністрів України № 1609 від 15 жовтня 2003 року «Про затвердження Державної програми забезпечення позитивного міжнародного іміджу України на 2003-2006 роки» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України 1994-2014. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1609-2003-%D0%BF>.

Постанова Кабінету Міністрів України № 787 від 27 серпня 2010 «Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України 1994-2014. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/787-2010-%D0%BF#Find>.

Постанова Кабінету Міністрів України №1719 від 13 грудня 2006 року «Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України 1994-2014. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1719-2006-%D0%BF>.

Почепцов Г. Г. Паблік рилейшнз : навчальний посібник – Київ : Знання, 2004.

Правознавство : підручник / За ред. В. В. Копейчикова. – Київ : Юрінком Інтер, 2003.

Різун В. В. Теорія масової комунікації : підруч. для студ. галузі 0303 «журналістика та інформація». – Київ : Видавничий центр «Просвіта», 2008.

Розпорядження Кабінету Міністрів України № 379-р від 6 червня 2007 року «Про схвалення Концепції Державної цільової програми формування позитивного міжнародного іміджу України на 2008-2011 роки» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України 1994-2014. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/379-2007-%D1%80>.

Ротовский А. А. Системный PR. – Днепропетровск : 2006.

Слісаренко І. Паблік рилейшнз у системі комунікації та управління : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів. – Київ : МАУП, 2001.

Тихомирова Є. Б. PR-формування відкритого суспільства – Київ : Науково-видавничий центр «Наша культура і наука», 2003.

Тодорова О. PR в цифрову еру. Искусство коммунікацій. – Київ : Huss, 2012.

Шаян Л. П. PRo Суспільні комунікації. – Київ : Група Компаній «Динаміка», 2008.

Bernaуз Edward L. Crystallizing Public Opinion. – New York : Liveright publishing corporation, 1961.

Black Sam. Introduction to Public Relations. – London : Modino Press Ltd., 1989.

Doty Dorothy I. Publicity and Public Relations. – New York : Barron's Educational Series In., 1990.

Marconi Joe, Mason O. Public relations : the complete guide : American Marketing Association. – Thomson : 2004

Marlow Eugene. Electronic Public Relations. – Belmont, CA : Wadsworth, 1996.

I. Ryabets. The preconditions for becoming of professional training of public relation experts in Ukraine.

The article is devoted to becoming professional training of public relation experts in Ukraine. It was caused by some real preconditions: historical, political, economic, psychological, pedagogical. These preconditions were formulated and analyzed by author in this article. The author also analyzes the basic laws of becoming of professional PR-education in Ukraine from 1991 to 2013.

Keywords: *communication, public relations, professional training of public relations experts, preconditions for becoming professional training of public relation experts in Ukraine, the basic laws of development of PR-education in Ukraine.*

УДК 005.6-044.5:[378.6:001.89]

С. В. Подоляничук

**ФОРМУВАННЯ КІЛЬКІСНОГО І ЯКІСНОГО СКЛАДУ
ЕКСПЕРТНОЇ ГРУПИ ЗІ СТВОРЕННЯ МОДЕЛІ
МОНІТОРИНГУ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПЕДАГОГІЧНИХ
ВНЗ**

Запропонований комплексний підхід до формування кількісного і якісного складу експертної групи. Показано, що кількість експертів доцільно визначати на основі теорії вибіркового спостереження. Сформульовані вимоги (критерії) до кваліфікації потенційних експертів. Наведені результати практичної реалізації комплексного підходу при створенні моделі моніторингу наукової діяльності структурних підрозділів педагогічного університету.

Ключові слова: *експерт, склад експертної групи, кількість експертів, моніторинг наукової діяльності, кваліфікація експертів.*

Постановка проблеми дослідження. Методи експертної оцінки знаходять широке застосування в багатьох сферах практичної діяльності та наукових дослідженнях, забезпечуючи при цьому прийнятні кінцеві результати. На відміну від управління, економіки чи ІТ-галузі, в системі вищої освіти їх почали активно використовувати порівняно недавно. Спочатку експертні методи допомагали у вирішенні питань локального характеру, наприклад, у виборі на конкурсній основі наукових проектів для їхнього подальшого фінансування, проте останнім часом вони займають чільне місце у галузі управління вищою освітою як важлива складова створення різноманітних моніторингових систем.

Однією з найважливіших сторін практичної реалізації методів експертної оцінки є формування кількісного і якісного складу експертних груп [Грабовецкий, 2000; Давиденко, 2012; Мартемьянов, 2010]. Очевидно, що велика кількість експертів дозволяє отримати статистично стійку оцінку. Проте в цьому випадку складною є проблема залучення до експертизи достатньої кількості кваліфікованих фахівців. Тим більше, що експертні методи застосовують зазвичай в недостатньо вивчених на даний час сферах. У зв'язку з цим питання формування кількісного і якісного складу експертної групи, призначеної, зокрема, для створення моделі моніторингу наукової діяльності структурних підрозділів педагогічних університетів, є актуальним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом проблема підбору експертів є однією з найбільш складних у теорії і практиці експертних досліджень [Орлов, 2011, с. 45], оскільки помилки тут ведуть в кінцевому підсумку до отримання некоректних оцінок [Коробов, 2003, с. 103]. Чисельність групи повинна бути досить представницької для того, щоб можна було визначити статистично стійку оцінку [Мартемьянов, 2010, с. 33]. Від кількості експертів залежить як достовірність колективної експертної оцінки [Кыверялг, 1980, с. 120], так і точність групової оцінки [Бешелев, 1980; Грабовецкий, 2000; Федотова, 2010]. Зменшення числа експертів призводить до занадто великого впливу на групову оцінку думки кожного фахівця [Бешелев, 1980; Грабовецкий, 2000; Постников, 2012]. Збільшення числа експертів, як правило, підвищує точність оцінки, однак продовжує строки експертизи, ускладнює організацію її проведення [Грабовецкий, 2000; Постников, 2012] та виявлення узгодженої думки [Бешелев, 1980;

Постников, 2012], особливо, якщо експерти належать до різних наукових шкіл і напрямків [Постников, 2012, с. 335].

Роботу з відбору експертів зазвичай починають з визначення галузей наукових та адміністративних інтересів, які торкаються рішення даної проблеми, та складання списку компетентних осіб [Бешелев, 1980, с. 96]. Процес полегшується, якщо експертиза проводиться багаторазово [Орлов, 2011, с. 45]. В системі вищої освіти експерти підбираються переважно за ознакою їхнього професійного статусу – посади, наукового ступеня, стажу роботи тощо. Такий підбір сприяє потраплянню до складу експертних груп професійних та досвідчених у даній галузі фахівців [Давиденко, 2012, с. 165]. В якості експертів необхідно використовувати тих осіб, чиї судження найбільше допомагатимуть у прийнятті адекватного рішення [Орлов, 2011, с. 45].

Встановити оптимальну чисельність групи експертів надзвичайно важко [Бешелев, 1980; Грабовецкий, 2000; Давиденко, 2012], тому таку процедуру необхідно розглядати як багатоетапний процес [Постников, 2012, с. 334]. У багатьох наукових працях питання визначення чисельності експертної групи розглядається в площині отриманого практичного досліду. Так, зокрема, вважається, що група повинна мати чисельність не менше 20 осіб [Мартемьянов, 2010, с. 33]; рекомендується брати кількість експертів не менше 7 і не більше 20-30 осіб [Постников, 2012, с. 335]; доцільно використовувати думки 15-20 експертів [Федотова, 2010, с. 64]; до складу робочої групи зазвичай включають до 5-7 осіб – фахівців у досліджуваній галузі знань та спеціалістів з експертних методів [Тарасевич, 2003, с. 252]. Існують емпірично побудовані криві залежності між кількістю експертів в групі і середньої груповою помилкою. За їхньою допомогою можна вибрати мінімально допустиму кількість експертів. Однак потрібно пам'ятати, що кожна така крива не має універсального характеру і обумовлена особливостями конкретної експертизи [Бешелев, 1980, с. 98].

Експертні методи використовуються і в системі вищої освіти. Так, наприклад, в Литві для оцінки регіонального соціально-економічного розвитку та продуктивності різних університетів була створена комісія з 27 експертів – високопоставлених співробітників університетів [Ginevičius, 2005, с. 136]. У Вищій Школі Транспорту (Сербія) при експертизі оцінки якості враховувалась думка 22 членів комісії – деканів, завідувачів

відділами, викладачів і громадських діячів у сфері вищої освіти [Hristova, 2006, p. 399].

В останні роки запропоновано декілька підходів, що дозволяють хоча б приблизно вирішувати питання про необхідне число експертів [Бешелев, 1980, с. 98]. Відповідно до [Грабовецкий, 2000; Давиденко, 2012] число експертів в групі можна визначити на основі теорії вибіркового спостереження

$$n = \frac{P(1-P)}{\Delta_p^2} t^2 \quad (1)$$

де n – потрібна кількість членів групи експертів; P – питома вага експертів, які мають певні ознаки, що встановлені організаторами; t – критерій Стюдента при заданому рівні істотності (інтервалі довіри); Δ_p – середня гранична помилка частки.

Виходячи з класичного підходу для визначення із заданою точністю мінімального числа експертів n_{min} , в роботі [Коробов, 2005, с. 69] рекомендується використовувати такий вираз:

$$n_{min} = \sqrt{\frac{\sigma}{\sigma_x}} \quad (2)$$

де σ – максимально допустима стандартна помилка експертної оцінки, σ_x – стандартне відхилення експертних оцінок. Чітких рекомендацій щодо знаходження σ_x автор не наводить, тому формулу (2) можна розглядати як вельми наближену, що не гарантує оптимального значення необхідного числа експертів.

Райхман Э.П. і Азгальдов Г.Г. [Райхман, 1974, с. 64] число експертів N із заданою довірчою ймовірністю α і похибкою ε пропонує визначати, використовуючи рекомендації теорії ймовірностей, за формулою

$$N = \frac{t_\alpha^2 S^2}{\varepsilon^2} \quad (3)$$

де S – середньоквадратичне відхилення оцінки; t_α – аргумент, значення якого дано в таблицях. Для визначення числа експертів N до початку роботи експертної групи пропонується використовувати наперед задану гранично допустиму відносну помилку, яка виражається в частках S . Проте чітких рекомендацій щодо вибору цього параметру автори не наводять.

Постников В.М. [Постников, 2012, с. 336] за основу бере аналогію між вибірковими спостереженнями, що мають місце в статистичних дослідженнях, і оцінками (балами або рангами), які дають експерти певному фактору. В результаті кількість експертів, наприклад при $n < 30$, пропонується визначати за такою формулою

$$n = \frac{\sigma^2}{\mu^2} + 1 \quad (4)$$

де μ - середня помилка вибірки, σ^2 - дисперсія. Автор для ряду типових значень відношення (μ^2/σ^2) наводить рекомендовані чисельні значення кількості експертів у складі робочої групи в діапазоні від 5 до 21 особи. Проте визначення дисперсії включає оцінки експертів, що фактично передбачає попереднє проведення відповідної оціночної процедури.

На практиці проблема формування кількісного складу експертної групи часто зводиться до питання визначення мінімального і максимального числа експертів [Грабовецкий, 2000; Давиденко, 2012]. Так, мінімальне число експертів можна визначати за формулою [Постников, 2012, с. 335]

$$n_{\min} \geq 0,5 \left(\frac{0,33}{b} + 5 \right) \quad (5)$$

де b – помилка експертного аналізу, яка знаходиться в межах $0 < b < 1$.

Максимальна чисельність експертної групи ($n_{\max}$) встановлюється на основі нерівності [Грабовецкий, 2000; Давиденко, 2012]

$$n_{\max} \leq \frac{3 \sum_{i=1}^n K_i}{2K_{\max}} \quad (6)$$

де K_i – компетентність i -го експерта за шкалою компетентності; $K_{\max}$ – максимально можлива компетентність експерта за цією ж шкалою, n – кількість експертів.

Тоді чисельність експертної групи повинна знаходитись в межах

$$n_{\min} \leq n \leq n_{\max} \quad (7)$$

Таким чином, в розглянутих наукових роботах досліджені лише окремі проблеми підбору експертів, зокрема, визначення кількісного складу експертної групи, проте загальні методичні підходи розроблені недостатньо.

Рекомендації щодо формування якісного складу групи експертів носять загальний характер. Недостатньо вивчені питання практичної реалізації експертного оцінювання, особливо в системі вищої, в тому числі педагогічної, освіти України.

Враховуючи всі ці обставини, **метою статті** є розробка комплексного підходу до формування кількісного і якісного складу експертної групи з його подальшою практичною реалізацією при створенні моделі моніторингу наукової діяльності структурних підрозділів педагогічного університету.

Викладення основного матеріалу. Формування кількісного і якісного складу експертної групи є складним процесом, який залежить від реальних умов, конкретного завдання, зовнішніх і внутрішніх чинників тощо. Очевидно, що такий процес має здійснюватись послідовно і включати такі основні етапи.

I етап. Окреслення загальних вимог до експертів.

II етап. Визначення чисельності осіб, які можуть брати участь в проведенні експертного опитування.

III етап. Окреслення додаткових (підвищених) вимог до кваліфікації потенційних експертів.

IV етап. Визначення кола осіб, що відповідають додатковим (підвищеним) вимогам.

V етап. Знаходження рекомендованої кількості експертів.

VI етап. Визначення персонального складу експертної групи.

VII етап. Підтвердження правильності визначення кількості експертів (за необхідності).

В якості загальних вимог до експертів визначимо наявність наукового ступеня, вченого звання та стажу роботи у системі вищої освіти. Знаходження чисельності осіб, які можуть брати участь у проведенні експертного опитування, доцільно здійснювати на основі документаційного методу, який ґрунтується на аналізі документальних даних про експертів [Подольская, 2011, с. 14], зокрема, стажу роботи, наукового ступеня, посади, кількості наукових праць тощо [Литвак, 1982; Мыльник, 2003]. Його перевагою є те, що при оцінюванні враховуються лише об'єктивні фактори, які не залежать від чиєїсь думки і які можуть бути документально підтверджені [Райхман, 1974, с. 59].

При окресленні додаткових (підвищених) вимог до кваліфікації потенційних експертів слід враховувати загальний стаж роботи у ВНЗ;

загальну кількість публікацій; наявність основних видів публікацій, в тому числі монографій, підручників, посібників, статей у наукових фахових виданнях; перебування на керівній посаді на даний час або певний стаж роботи на керівних посадах, пов'язаних з організацією наукової діяльності у вищих навчальних закладах (ректор, проректор з наукової роботи, директор (декан) інституту (факультету) та його заступник з наукової роботи, завідувач кафедри); здійснення діяльності або перебування в структурах, які пов'язані з оцінюванням наукової роботи, зокрема, участь в роботі спеціалізованих вчених рад, науково-методичних чи експертних комісій; опонування дисертацій; входження до складу редколегій наукових фахових журналів; участь у роботі журі II етапу Всеукраїнських студентських олімпіад чи конкурсів. Використовуючи вже сформовану за результатами попереднього етапу базу даних, визначаємо коло осіб, які відповідають додатковим вимогам.

Рекомендовану кількість експертів доцільно визначати на основі теорії вибіркового спостереження за формулою (1). Беззаперечною перевагою такого підходу є відсутність необхідності проведення попередніх оціночних процедур. При визначенні персонального складу експертної групи слід враховувати бажання потенційних експертів брати участь у проведенні такого оцінювання та тривалість їхнього контракту, якщо така робота матиме довготривалий характер. Бажано, також, забезпечити представництво різних структурних підрозділів, працівники яких зазвичай представляють різні наукові галузі.

Непрямым підтвердженням обґрунтованості проведених розрахунків може бути знаходження за формулами (5) і (6) відповідно мінімальної і максимальної кількості експертів та перевірка виконання умови (7). Цей етап є обов'язковим і реалізується лише після визначення за допомогою статистичних методів компетентності експертів.

Запропонований підхід знайшов свою практичну реалізацію при визначенні кількісного і персонального складу експертної групи, яка залучалась до вирішення відповідних завдань при створенні моделі моніторингу наукової діяльності структурних підрозділів (інститутів, факультетів, кафедр) у Вінницькому державному педагогічному університеті.

Так, конкретизуючи загальні вимоги до експертів з урахуванням особливостей вирішення поставленого завдання, для включення до

загального списку обов'язковими були наявність наукового ступеня доктора (кандидата) наук та (або) вченого звання професора (доцента), а також для кандидатів наук – стажу роботи у системі вищої освіти не менше 5 років. У результаті загальний список можливих експертів склав 248 осіб.

Додатковими (підвищеними) вимогами до кваліфікації потенційних експертів були визначені: загальний стаж роботи у ВНЗ не менше 15 років; наявність не менше 70 публікацій; наявність серед публікацій не менше 3-х (в сумі) монографій, підручників, посібників, та не менше 15 статей у наукових фахових виданнях; перебування на керівній посаді на даний час або стаж роботи на керівних посадах, які пов'язані з організацією наукової діяльності у ВНЗ України, не менше 3 років; здійснення хоча б 2-х видів діяльності або перебування в структурах, які пов'язані з оцінюванням наукової роботи. З урахуванням таких вимог до базового списку потенційних експертів були включені 32 науково-педагогічні працівники та керівники різного рівня.

Рекомендована кількість експертів визначалась на основі теорії вибіркового спостереження за формулою (1). Для нашого випадку – питома вага експертів, які мають певні ознаки, що встановлені організаторами, $P=32/248=0,129$; середню граничну помилку частки Δ_p^2 приймаємо рівною 0,15; величину критерію Стюдента t , задавши рівень істотності 0,05, вибираємо за відповідними таблицями ($t=2,038$). Тоді потрібна кількість членів групи експертів буде становити 21 особу ($n=21$).

Враховуючи професійні якості, наукові або адміністративні здобутки працівників, наявність в експертів достатнього часу і бажання увійти до складу експертної групи та дотримуючись приблизно пропорційного представництва всіх структурних підрозділів був сформований остаточний список експертів.

Використовуючи формулу (5) та приймаючи величину допустимої похибки експертного аналізу 5% ($b=0,05$) знайдемо мінімальне число експертів ($n_{min}=5,75\approx 6$). За формулою (6), попередньо визначивши компетентність експертів, знайдемо їхню максимальну кількість ($n_{max}\approx 28$). Оскільки умова (7) виконується, то знайдена кількість експертів лежить в рекомендованому діапазоні.

Загалом формування кількісного складу експертної групи має велике значення для проведення експертного оцінювання. При цьому слід враховувати низку різних за своєю природою факторів: точність і

достовірність експертної оцінки, її статистичну стійкість, необхідність певного рівня узгодженості думок, організацію роботи експертів, тривалість експертизи, складність розрахунків тощо. Тому найбільш науково обґрунтованим вбачається знаходження кількості експертів на основі теорії вибіркового спостереження. Такий шлях дозволяє уникати попередніх оціночних процедур, а попереднє визначення компетентності експертів обмежується документаційним методом.

Звичайно, використання документаційного методу для попереднього визначення компетентності експертів не є беззаперечним, оскільки, ґрунтуючись тільки на анкетних даних, неможливо адекватно оцінити придатність і корисність експерта в конкретній експертній групі [Коробов, 2003, с. 105]. Використання формальних показників експертів (посада, ступінь і звання, стаж, число публікацій) в сучасних швидко мінливих умовах може носити лише допоміжний характер [Орлов, 2011, с. 47]. Проте в реальних умовах вищого навчального закладу, коли для більшості науково-педагогічних працівників експертна діяльність не є основним видом роботи і зазвичай здійснюється епізодично, саме документаційний метод попереднього визначення кваліфікації експертів вбачається найбільш оптимальним.

Важливим аспектом формування якісного складу експертної групи є її авторитетність (наукова, адміністративна, морально-ціннісна) та психологічне сприйняття науково-педагогічними працівниками вищого навчального закладу. Це, крім всього іншого, формує довіру колективу до майбутніх рішень, ухвалених на основі отриманих експертних оцінок, а отже суттєво полегшує їхнє подальше практичне втілення. Доцільним, також, є використання в цьому процесі методів математичної статистики – як для знаходження кількісного складу експертної групи, так і для визначення компетентності експертів, що є одним з напрямків подальших наукових досліджень.

До складу експертної групи незалежно від характеру досліджень повинні входити фахівці, які відповідають основним загальноприйнятим вимогам. Майбутні експерти повинні мати глибокі спеціальні знання в напрямку, що досліджується, бути компетентними та обізнаними в суміжних сферах діяльності, мати достатній стаж та результати роботи в даній галузі, володіти високим рівнем загальної ерудиції, демонструвати об'єктивне ставлення до досліджуваної проблеми, мати досвід в проведенні експертного оцінювання.

Висновки. Таким чином, у процесі дослідження з урахуванням особливостей поставлених завдань щодо створення моделі моніторингу наукової діяльності викладачів і структурних підрозділів педагогічних університетів визначені основні критерії (вимоги), які можуть бути основою для формування базового списку експертів. До таких критеріїв (вимог) віднесені загальний стаж роботи у ВНЗ; загальна кількість публікацій; наявність достатньої кількості основних видів публікацій, в тому числі монографій, підручників, посібників, статей у наукових фахових виданнях; певний стаж роботи або перебування на керівній посаді, яка пов'язана з організацією наукової діяльності у вищих навчальних закладах України; здійснення діяльності або перебування в структурах, які пов'язані з оцінюванням наукової роботи.

Запропонований підхід, який базується на теорії вибіркового спостереження, та розроблені критерії можна без додаткового коригування або принаймні після невеликого уточнення використовувати для формування експертної групи як організаційної складової створення системи моніторингу наукової діяльності структурних підрозділів не тільки педагогічних, а й інших профільних ВНЗ, та класичних університетів. Він може, також, бути використаний для дослідження широкого кола інших проблем, пов'язаних з різними сторонами функціонуванням вищого навчального закладу.

Д ж е р е л а:

Бешелев С. Д., Гурвич Ф. Г. Математико-статистические методы экспертных оценок. – Москва : Статистика, 1980.

Грабовецкий Б. Є. Основи економічного прогнозування : навч. посібник. – Вінниця : ВФ ТАНГ, 2000.

Давиденко Є. О. Формалізація процесу формування складу експертної групи для аналізу ризиків ІТ-проектів // Вестник ХНТУ. – 2012. – №1.

Коробов В. Б. Организация проведения экспертных опросов при разработке классификационных моделей // Социологические исследования. – 2003. – № 11.

Коробов В. Б. Сравнительный анализ методов определения весовых коэффициентов «влияющих факторов» // Социология : 4М. – 2005. – №20.

Кыверялг А. А. Методы исследования в профессиональной педагогике. – Таллинн : Валгус, 1980.

Литвак Б. Г. Экспертная информация : Методы получения и анализа. – Москва : Радио и связь, 1982.

Мартемьянов Ю. Ф., Лазарева Т. Я. Экспертные методы принятия решений : учеб. пособие. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2010.

Мыльник В. В., Титаренко Б. П., Волочиенко В. А. Исследование систем управления. – Москва : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2003.

Орлов А. И. Организационно-экономическое моделирование : учебник : в 3 ч. Ч. 2. Экспертные оценки. – Москва : Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2011.

Подольская М. Н. Квалиметрия и управление качеством : лабораторный практикум. Ч. 1. Экспертные методы. – Тамбов : Изд-во ФГБОУ ВПО «ТГТУ», 2011.

Постников В. М. Анализ подходов к формированию состава экспертной группы, ориентированной на подготовку и принятие решений // Наука и образование. – 2012. – № 5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://technomag.edu.ru/doc/360728.html>.

Райхман Э. П. Азгальдов Г. Г. Экспертные методы в оценке качества товаров. – Москва : Экономика, 1974.

Тарасевич В. М. Ценовая политика предприятия. – Санкт-Петербург : Питер, 2003.

Федотова Г. А. Методология и методика психолого-педагогических исследований: учебное пособие. – Великий Новгород : НовГУ, 2010.

Ginevičius R., Podvezko V. Objective and Subjective Approaches to Determining the Criterion Weight in Multicriteria Models // Transport and Telecommunication. – 2005. – Vol. 6. – №1.

Hristova M., Zhelezarov I. Modelling of the Criteria for Measurement and Assessing the Quality of University Education // Facta Universitatis. Series : Electronics and Energetics. – 2006. – Vol. 19. – № 3.

S. Podolyanchuk. Formation of the quantitative and qualitative composition of the expert group to create a model for monitoring research activities in educational institutions of higher learning.

A complex approach to the formation of the quantitative and qualitative composition of the expert group. It is shown that it is advisable to determine the number of experts on the basis of the theory of selective observation. The requirements (criteria) for the qualification of potential experts are formed. The results of the practical implementation of the complex approach when creating a model of scientific monitoring of the structural units of Pedagogical University are given.

Keywords: *expert, an expert group, a number of experts, monitoring of research activities, qualification of experts.*

УДК 39:81'373.21(091)(477.82)

В. І. Перунін

ІСТОРИЧНА ТОПОНІМІКА ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ І ТИСЯЧОЛІТНЯ ЕТНІЧНА КУЛЬТУРА

У статті проаналізовано ознаки зародження Київської Русі та її етнічну тисячолітню культуру. Дослідження історичної топоніміки Зарічненщини дозволяє виявити показники становлення державності Київської Русі. Викладено обґрунтування та екстраполяцію Погоста Зарічненського (Погоста Зарічне) з першими ознаками державності на землях Волинського Полісся.

Ключові слова: історична топоніміка, етнічна культура, державність, погости, Київська Русь, Волинське Полісся, Зарічненщина тощо.

«Частина в цілості, а цілість у частині – це принцип, що діє в історії між Україною як цілістю та Волинню як її частиною. Справа в тому, що як без пізнання цілості інколи годі пізнати її частину, так і навпаки – без пізнання частини часто не можна пізнати цілість».

[Левкович, 1953, с. 5].

«В лето 6455 (947). 11 апреля. Пасха.

Иде Ольга к Новугороду, и уставы по Мьсте погосты и дань и по Лузе погосты и дань и оброки и ловища ея суть по всей земле и знамения, и места, и погосты ... изрядивши, възратися к сыну своему в Киев».

Ипатьевский літопис

[Фроянов, 1996, с. 412; Повесть временных лет..., 2007, с. 29; Русский хронограф..., 2008, с. 29].

Історична топоніміка Зарічненщини і державність Київської Русі. У житті кожної людини бувають щасливі і пам'ятні дні, але найсвятішим і утаємничено значущим вважається день народження. Він для кожного з нас стає ніби створенням світу. Щорічно 24 серпня відзначається День Незалежності України як державне загальнонаціональне свято. Заснування країни твориться не один день. І питання, коли зародилась початкова державність, хвилює і політиків, і фахівців, і пересічних громадян. Суспільство використовує тисячолітньо відомі державні символи. Вони прийшли з глибини минулих століть. Святкувалась 1025-а річниця Хрещення Київської Русі.

Колишній президент США Біл Клінтон так сказав: «Наймолодша європейська країна і найстаріша в Європі нація». Така невідповідність чи не

докір нам, як сказав Кобзар: «Славних прадідів великих, правнуки погані». Невже наша етнічна тисячолітня культура не зберегла ознак зародження Київської Русі для правонаступниці, теперішньої України.

Вибір європейського спрямування розвитку нашого суспільства також вимагає самовизначення. Відоме ствердження Г. Гегеля: «Народ постає історією, а не тільки географією і антропологією – лиш у формі держави». Відповідно до наявності первинного відліку дії законів народ визнається історичним.

Ймовірний початок державності, можливо, непомітно увічнений. За ніби побутовим висловом найстарішого державного літопису приховується точний календарний час, шлях творення, послідовність дій, головне місто, звідки все почалось.

«Повесть временных лет» Іпатіївського літопису сповіщає: «В лето 6455 (947). 11 апреля. Пасха. Иде Ольга к Новугороду, и уставы по Мьсте погосты и дань и по Лузе погосты и дань и оброки и ловища ея суть по всей земле и знаменья, и места, и погосты ... изрядивши, възратися к сыну своему в Киев» [Фроянов, 1996, с. 412; Повесть временных лет..., 2007, с. 29; Русский хронограф..., 2008, с. 29].

Спробуємо окордонити і довести, що ми знаємо, і відокремити від безкінцево невідомого. В словах: «Иде Ольга...» **літописець дещо пізніше, стисло, службовою мовою новітньої церкви** сповіщає про зрушення у стані країни. Підтвердження знаходимо у подальших роках.

Перший національний герой, полководець, син княгині Святослав Ігорович шляхетно попереджав супротивника про початок військових дій: «Иду на Ви». Подібний вислів застосував майбутній хреститель Київської Русі, онук Ольги: «Володимир иде на тебе». Одночасно виявляється суттєва відмінність. У нащадків військова справа сповнена руйною. У княгині насичена розбудовою, миром, створенням нового добропорядку (доброладу).

Витяг з літопису набуває **вражаючого вигляду, особливого значення**, певної довершеності з поєднанням подорожі попереднього 946 року. Вперше відвідування столиці Візантії **мирне. Маловідоме, небезпечне.** Спадкоємиця влади по закону, київська княгиня особисто очолила посольство в **найпершу християнську країну Європи.** В Константинополь ішов великий флот. Переважно військовці, біля 1500 осіб. На чолі – жінка-слов'янка [Полонська-Василенко, 1972, с. 100; Святая – Ольга, Владимир –

святой..., с. 124; Жук, 2002, с. 12; Литаврин, 2002, с. 168; Славяне и скандинавы..., 1986, с. 180].

Слід відзначити, подорож не була прогулянкою. Виснажливий 1,5-місячний шлях. Подолання 64 кілометрів сімох грізних і страхітливих дніпровських порогів. Подальша прибережна плавба вздовж західного узбережжя Чорного моря. Під постійним спостереженням кінних роз'їздів підступних печенігів. Сам імператор писав: «страшна, нестерпна, скрутна плавба». Зворотний шлях був у жовтні з швидко мінливою погодою, неочікуваними бурями.

Подорож буда невідкладна. Достеменно відомо, що незадовго до своєї смерті князь Ігор (конунг Інгвар) уклав надзвичайно важливу угоду військової дружини-Русі з очільником Ромейської імперії. Дещо пізніше, раптово, його співдоговірник імператор Роман майже одночасно був позбавлений влади. Цілком природно, що Ольга і Костянтин Багрянородний поспішали відновити взаємонеобхідне підтвердження, законність сили попередніх домовленостей і мирних відносин. Угоди раннього середньовіччя укладалися на 30 років. Вважались дійсними, доки тривало життя першої особи країни.

Після завершення зустрічі найвищого рівня визначився найбільш плідний період у зв'язках язичницької Русі з Візантією [Литаврин, 2002, с. 23, 93, 98; Святая – Ольга, Владимир – святой..., с. 180].

Таким чином, дві подорожі склали небачений **«державний крок»** на вражаючу відстань у **п'ять тисяч кілометрів**. Він величний своїми наслідками для багатьох владних поколінь. Було прийнято у спадщину від конунга Інгвара військову дружину-Русь. Відповідальність і владу над військово-торговим шляхом з «Варяг у Греки».

Відомо, що Велика Княгиня правила країною майже 20 років. «В епоху, коли війна була головним засобом у міжнародних стосунках, Київська Русь не застосовувала воєнні дії. Русь не воювала з жодною країною» [Славяне и скандинавы..., 1986, с. 204, 205; Гринберг, 1997, с. 5, 13, 15-6; Пушкарева, 1989].

Всім відома закономірність. Силою списа і меча творився Древній Єгипет, імперії Перська, Олександра Македонського, Римська. Поряд з цим винятковий випадок Європейського раннього середньовіччя. Усюди панує брутальна фізична сила. Кожний володар – насамперед, вождь армії, воєначальник.

І ось в головному місті Східнослов'янської рівнини, Києві, після смерті конунга Інгвара його воєводи **беззастережно визнають покору і зверхність жінки**. Таке не спостерігалось і не було можливе ні на Сході, ні на Заході.

В наших давніх землях започаткувалось нове життя, почало діяти слово цивільної особи, Великої жінки. Народження першої країни на Східноєвропейській рівнині проходило **поступово, природно, малопомітно**, як зміна пори року у наших широтах. Після цього вже не було вороття до минулого життя.

Цілком ймовірно раніше наведені рядки єдинозбереженого твору раннього середньовіччя приховують створення підвалин державності. Кожне слово «Повести временных лет» потребує всебічного розгляду [Лебедев, 1985, с. 189].

Величне «по всей земле» стверджує незвичну новину. Свідченням державних перетворень виголошується троїстий повтор слова «погост». Примуште звернути увагу. Від 947 року, вперше, на значній частині континентальної Європи з допомогою чисельних погостів розпочалась адміністративно-територіальна законодавча реформа [Полонська-Василенко, 1972, с. 101; Карамзин, 1969, с. 88; Історія України, нове бачення..., 1995, с. 50; Ричка, 2004, с. 136; Толочко, 1998, с. 79-80; Нартов, 2006, с. 33; Петровський, 2007, с. 40].

Нестор, укладник літопису, як і його попередники, передають неусвідомлено і піднесено відвертий, безсумнівно наочний для сучасників княгині Ольги момент її сили. «Іде...» **творють державні кордони**, місця зосередження виконавчої влади, окняжені землі **за тисячу кілометрів на північ від Києва**. Літописець звеличує подію. Поєднує висловлення з найбільшим святом християн Пасхою. В перекладі з давньоюдейської «визволення» предків від єгипетського рабства. Такий збіг не випадковий. З середини VIII ст. слов'яни потерпали від нападу хазар, скандинавів, міжплеменної ворожнечі.

У 945 році древляни прийшли до княгині Ольги з провиною. Вони вбили її чоловіка. Згідно їх звичаю, запропонували стати жінкою князя Мала. Привітала вона словами: «Добра гостье придоша». Ранком кривдники були спалені у ямі з дубовим вугіллям, для пожертви язичницьким богам землі.

Подібні обставини посприяли захопленню влади у Києві 882 року Олегом. Він виманув Аскольда і Діра словами «гость еси, идем в греки». Підступно вбив.

В обох випадках «гості»-чужинці, рухаються водою, зайти, виявляють злочин, очевидну провину, або приховану загрозу. На їх ймовірну появу повинна бути протидія. Вона у самому слові погост. Свідомо зрозуміти його можна з **допомогою сучасної нашої мови**.

Давньоруське слово *По-гость* двоскладове. *Гость* – від лат. *hostis* – чужинець, ворог. *По* – (прийменник) означає межу. Різний прояв одного кореня змінює ставлення до давнього значення, виявляє протилежність змісту, притаманного самому кореню [Ларіон, 1965, с. 350; Новітній українсько-російський словник..., 2002, с. 732; Колесов, 1986, с. 65].

Погость виявляє виразний несподіваний зміст – **застереження** у подальшій подорожі, заборона перебування, кордон. Подібно внаслідок колишнього давно минулого мізерного запасу слів виникли назви Полісся, Поділля, Покуття. Давньоруські назви першочергово означали рубежі. З часом перейшли у назви ландшафтно окордонених областей. Подібність творення виявляє прадавнє слово «понеділок». Від давньоруського «не дъелай», неділя. *По* – означає межу у часі. Він відокремлює новий тиждень. Тобто розпочинається повторення «то й же день». До сьогодні користуються словом «по-роботі», яким означають межу у дії і час [Шутов, 2011, с. 17-18; Булашев, 1993, с. 223].

Так і людська пам'ять зберігає **власну назву раннього середньовіччя**. Вона належала одному з 13 тисяч містечок нашої країни. Топонім Погост відповідав сучасному селищу міського типу Зарічне, що в Рівненській області. Указом Президії Верховної ради УРСР від 07.03. 1946 року відбулось перейменування Погост-Зарічний в Зарічне [Західне Полісся..., 2006, с. 12-13; Перунін, 2009, с. 9, 16-18].

Відомо, історична топоніміка може бути джерелом для дослідження прадавнього часу [Древняя Русь, 1999, с. 300; Шутов, 2011, с. 8].

Поширення висновку літописних погостів на гідронімах Лузі і Мсті з Погостом Зарічне на річці Стир **вирішено науковцями у ХІХ ст.** закріплено у двох **Європейських визнаних джерелах**. «Энциклопедический словарь» Ф.А. Брокгауза, И.А. Эфрона [Энциклопедический..., 1898] **за останнім числом 5**. Підтверджено у «Географічному словнику Польського Королівства та інших земель слов'янських» [Географічний..., 1885]. Він сповіщає про наявність біля Погосту Зарічне військового укріплення Х-го століття. Таким чином, **літописне і лінгвістичне міркування** про назву

Погост **доповнюється** історичною і археологічною складовою – городищем. Воно передбачало наявність постійної військової варти.

Ми не можемо дослідити **погости на Мсті і Лузі. Вони більше тисячі років тому належали Києву.** Про їх точне місцезнаходження умовчують авторитетні вищезгадані словники. **Вперше, на початку III тисячоліття, літописно відповідний** подіям 947 року, **єдино збережений топонім на Україні – Погост Зарічне на річці Стир** дає можливість дослідити один з багатьох адміністративних центрів в Київській Русі.

В заплаві правого низького берега гідроніма – довгочасна військова споруда, округла в плані, діаметром 55х60 метрів. Оточена земляним валом заввишки до 1,5-2,0 метра, захищена двома ровами. На південному підвищенні, площею 250х100 м, виявлено сліди селища кінця тисячоліття.

Відносно велике поселення і мале городище можуть свідчити про **постійно діючий військовий табір** з тимчасовими побутовими забудовами. За 1,5 км вверх по течії ріки знаходиться на лівому високому березі сам літописний Погост. Він на відстані, поряд але не разом, відокремлений водою. Поява укріплених поселень – важливий показник становлення державності [Західне Полісся, 2006, с. 5-6; Куза, 1996, с. 160-161; Кухаренко, 1961, ст. 34; Раппопорт, 1967, с. 77, 225]. Слід зазначити, що **військова частина на вході в Погост** і відповідні йому берегові землі 480-кілометрового Стиру **означала владу** і була відділена від цивільного Погоста з місцевим населенням. Також місце розташування складників осереддя управління неподалік устя Стиру і впадіння в притоку Дніпра Прип'ять [Джонс, 2004, с. 56; Гринин, 2007, с. 21, 29, 31] свідчить, що місцевість вибрали не випадково.

Особливе значення відповідно до часу, місця, предмета обговорення мають неполітозовані джерела Інституту Дослідів Волині. Вони містять вичерпне обґрунтування і екстраполяцію Погоста Заріченського (Погоста Зарічне) з першими ознаками державності в землях Волинського Полісся. «Словом «Погост» в старій Русі окреслювали місце тодішньої адміністративно-податкової влади, де згромаджувалося натуральні оброки, данини. Відбувались там суди княжих тавунів» [Цинкаловський, 1984, с. 249].

Наочно подано в його праці «Ріка Прип'ять та її допливи» Антін Бужанський. Вінніпег І.Д.В. 1966 р. На доданій археологічній карті водного

шляху Дніпро-Прип'ять-Буг IX-XII віки означені місця уособлення двох погостів. Один з них належить Україні. Про нього наша оповідь.

Вперше, за минуле тисячоліття, вдивляючись в **поодинокі, зовсім мізерне** городище (0,2 га), слід зауважити, що саме такі супутники Погостів літописно «по всей земле» є однозначно показниками становлення державності Київської Русі. Вважаю за необхідне довести дослівно уривок з узагальнюючої праці Куза А.В.: **«Практично половина усіх давньоруських городищ мають укріплену площадку 1000-3000 м². Такі дрібні розміри чималого числа зміцнених селищ самочинно знімають питання про їх належність до міст ... 47,1% (388 з 823)»**. «Чим займалось чимале військо, отримане у спадщину княгинєю Ольгою від свого чоловіка?» **Київська Русь – мирне застосування військових сил. Воно в самій назві країни.** «Кінець I і початок II тисячоліття в історії України – це княжа доба, або **доба Київської Русі, а в археології – доба городищ**, за найбільш прикметними пам'ятками тих часів – городищами [Пастернак, 1961, с. 541]. Таким чином, літописне повідомлення «Иде Ольга...» 947 року – це розповідь про творення дуже **важливого північного кордону**.

Яскравим прикладом може стати створення погоста в долині річки Мста. Постійна присутність військовців перекривала більш давній торговий шлях через Волзьку Булгарію і Хазарський каганат, «З Варяг у Хазари». Від озера Ільмень до Волги [Франклин, Шепард, 2000, с. 166, 198]. **Він обминав головне місто Київ, був невидний, збитковий** [Чугуенко, 2002, с. 131; Перхавко, 2006, с. 49]. Саме про цей кордон мовиться у літописі. ...Із Русі можна йти по Волзі в Болгари і Хвилісі (Хорези). «Волга – то вже не Русь» [Українська земля..., 2011, с. 616]. Створення погоста на Мсті – **геополітичний вибір княгині Ольги**, що поєднав Північну Європу і південну через Київ. Він доповнює, затверджує і завершує попередню подорож 946 року до Константинополя. Наголошує спрямування до християнських цінностей і зв'язків. Це одночасно і оборона, захист.

Автор «Історії Русів» вкладає в уста Богдана Хмельницького вже через півтисячі років звияжну ознаку державності словами «...Всі народи, що живуть у світі, завжди боронили й вічно будуть боронити своє існування, свободу та власність – навіть звірі, худоба та птиці обороняють свої летовища, свої гнізда і дітей своїх до останніх сил...» [Кониський, 1991, с. 104]. Зворушливо усвідомлювати, що малолітній Святослав Ігорович **своєю присутністю** вже в 950 році править в Новгороді, **очолює**

прикордонну службу [Джонс, 2004, с. 257]. Землі на північ від лінії рік Луги і Мсти належали Альдейг'юборгу (Невогороду, тепер – Стара Ладога). Вони були передані Києву у 1019 році як посаг за доньку короля Норвегії Інгігерду [Лебедев, 1985, с. 215; Пушкарева, 1989, с. 22].

Щоб краще зрозуміти і визначити значення Погостів, слід пригадати і уявити доісторичний ландшафт, на якому розгорталися події 947 року. Безкінечний праліс, безкраї нерубані пущі – найбільш характерні прикмети краєвиду Середньої і Північної Європи. Велика подібність теперішнім лісовим просторам Канади і Сибіру. На півдні довкола Києва – зона лісостепу зі знаменитими родючими чорноземами. Південніше Великий Євразійський Степ. Дніпро – 2285-кілометрова ріка з численними допливами єднав в одне ціле берегові землі. **Природні кордони відкриті** [Крип'якевич, 1990, с. 23, 31; Наконечний, 2001, с. 48; Пастернак, 1961, с. 546].

Всі цивілізовані суспільства в давні часи **оберігали свої земельні простори від чужинців**. Адріанів вал у Британії, Троянів у Фракії, Датський вал, Велика Китайська Стіна – все це кордони. Велика княгиня Ольга з допомогою малих колоподібних городищ і військовців, на водних входах в окремі берегові державні землі, поряд з Погостами зробила подібне, тепер малопомітне. **На той час наочне і вражаюче для сучасників**. Гардаріка називали скандинави Київську Русь, Велика Швеція. Визнання державності. Захищені землі. Ар – земля. Гарда – захист [Лебедев, 1985, с. 189; Святая Ольга..., 1996, с. 125; Фроянов, 1996, с. 417; Государство..., 2003, с. 195-196].

Давнє слово погость єднається українською мовою лінгвістично і історично з словами Варта як охорона, Вартість як ціна. Виявляється в нашому випадку природна залежність і історична вічність. **Захист країни – першочергова потреба** у всі часи і у всіх народів. Витрати для захисту державності Києворуської країни склали кошти у 882-1054 рр. 4-5 млн. марок сріблом. Цими грошима розбудовувалась Швеція, Данія, Норвегія [Лебедев, 1985, с. 264].

Вперше на теренах ранньосередньовічної Європи сили і засоби придатні до військових дій, нападу, руйнуванню були застосовані до створення кордонів. Творився захист природної течії життя місцевого населення, створення нових зв'язків між різноплеменною людністю, владою. Київська Русь – мирне застосування військової сили. Вона в давній назві країни. «Иде Ольга к Новугороду...» на самих досконалих плавзасобах того часу з

використанням досягнень навігації. Очолоє воїнів-професіоналів. Після розміщення в місцях постійного перебування вони будуть в прямому сенсі слова **«впливати» на життя** 4-мільйонного осілого населення по берегам рік. Саме це давнє слово в українській мові зберігає подвійну відповідність і значення. Воно наочно змальовує засоби застосування дій військовців з Погостів. Не тільки захист на кордонах в одержавленій землі, але і **постійний нагляд, спостереження облік, підтримання порядку. Рухома влада** незначними військовими силами здійснювала нагляд над 60-ма тисячами поселень. Цю особливість відзначали тогочасні сусіди ромеї з Візантії. Руси або дроміти – швидкі. Від цього слова сучасні поняття пов'язані з космосом, транспортом і давнім гіподромом.

Першого національного героя нашої землі князя Святослава і його військо порівнювали з найшвидшим гепардом. «Ходить як пардус». Так само швидко протягом двох десятків років зародилась і створилась давня Київська Русь. Держава розпочалась з **виведення переважної частини війська міста Києва, розподілу його на частини, призначення на постійне місцеперебування в таборах біля Погостів.**

Пророчими і суголосними стають слова засновника державницької школи в українській історіографії, народженого і упокоєного на Волині, В'ячеслава Липинського. «Останні ознаки державного життя залишились ...тільки на краях держави – власне в оцьому північно-західному окраїнному півколі, що простяглись од Карпатських гір через Русь Червону й лісову Волинь, до північного болотистого Полісся» [Україна..., 1991, с. 204].

Погости – це землі і кордони, де вперше життя давньої людності налаштувалось відповідно до державних законів.

Дрібні городища, особливо біля усть рік, уособлюють військові табори і владу Погостів часів перших реформ Великої Княгині.

З цього починалась держава, визнання, повага до Київської Русі в землях і країнах Європи.

Ті, хто живе за законами, – вільні. Ті, що не відають законів, – раби, тільки про це ще не знають. Над нами тільки закон і Бог.

Може тому у літописі «Пасха 11 квітня 947 року» (в Україні і Білорусії – це Великдень, головна подія кожного року і закони споконвічні людські єднаються з новоствореними і Вічними небесними.

947 рік. «Иде Ольга к Новугороду...» – це початок народження нашої державності. 1066 років тому. Через 41 рік відбулося Хрещення.

Джерела:

- Булашев Г.* Український народ. – Київ : 1993.
- Географічний словник Польського Королівства та інших земель слов'янських (мова польська). – Варшава : 1885. – Т. VII.
- Государство и право древней Руси / И. В. Петров. – Санкт-Петербург : 2003.
- Гринберг Д.* Рюриковичи или семисотлетие «вечных вопросов». – Москва : 1997.
- Гринин Л. Е.* Государство и исторический процесс (эпоха формирования государства). – Москва: U.RSS, 2007.
- Джонс Г.* Потомки Одина и Тора / Пер. с англ. З. Метлицкая. – Москва : Центрполиграф, 2004.
- Древняя Русь в свете зарубежных источников / под ред. Е.А.Мельниковой. – Москва : 1999.
- Жук М. О.* Русь дохристианская. – Харьков : 2002.
- Західне Полісся (історія та культура) // Матеріали краєзнавчої конференції, присвяченої 60-літтю утворення Зарічненського району та 20-літтю аварії на Чорнобильській АЕС. – Рівне : Вид. Зень О.М., 2006.
- Ларіон* Митрополит. Дохристиянські вірування Українського народу. – Вінніпег : 1965.
- Історія України, нове бачення / [Олександр Іванович Гуржій, Ярослав Дмитрович Ісаєвич, Микола Федорович Котляр, О.П. Моця] ; Під ред. В.А. Смолій ; Інститут історії України НАН України. – Київ : 1995. – Т. 1.
- Карамзин Н. М.* Предания веков. – Москва : 1969.
- Колесов В. В.* Мир человека в слове Древней Руси. – Ленинград : 1986.
- Кониський Г.* Історія Русів. – Київ : 1991.
- Крип'якевич І.* Історія України. – Львів : 1990.
- Куза А. В.* Древнерусские городища // Свод археологических памятников. – Москва : 1996.
- Кухаренко Ю. В.* Средневековые памятники Полесья // Археология СССР (свод археологических источников). – Москва : изд-во АН СССР, 1961. – Вып. Е157. – Т.14.
- Лебедев Г. С.* Эпоха викингов в Северной Европе. – Ленинград : 1985.
- Левкович І.* Нариси історії Волинської землі. – Вінніпег : 1953.
- Литаврин Г. Г.* Византия. Болгария. Древняя Русь (IX-нач. XII в.). – Санкт-Петербург : 2000.
- Наконечний С. П.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. – Львів : 2001.
- Нартов В. В.* Історія України. – Харків : 2006.
- Новітній українсько-російський словник. – Харків : 2002.
- Пастернак Я.* Археологія України. – Торонто : 1961.

- Перунін В. Зарічненщина, або Ритми глибинного Полісся втрачені Європою. – Рівне : 2009.
- Перхавко В. Торговый мир средневековой Руси. – Москва : 2006.
- Петровський В. В. [та інші]. Історія України. – Харків : 2007.
- Повесть временных лет / под ред. В.П. Адриановой-Перетц. – Санкт-Петербург : «Наука», 2007.
- Полонська-Василенко Н. Історія України. – Мюнхен : 1972.
- Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. – Москва : 1989.
- Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV ст. – Ленинград : Изд-во «Наука», 1967.
- Ричка В. Княгиня Ольга. – Київ : 2004.
- Русский хронограф. – Москва : 2008.
- Святая – Ольга, Владимир – святой. – Москва : изд-во К.В. Кренов, 1996.
- Славяне и скандинавы ; пер. с немец. / Общ. ред. Е. А. Мельниковой. – Москва : Прогресс, 1986.
- Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. – Київ : 1998. – Т. 4.
- Україна на переломі 1651-1659 рр. / Східно-Європейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського. – Філадельфія : 1991.
- Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі. – Київ : 2011. – Т. I.
- Франклин С., Шепард Д. Начало Руси (750-1200 рр.). – Санкт-Петербург, 2000.
- Фроянов И.Я. Рабство и данничество у восточных славян VI-X в. – Санкт-Петербург : 1996.
- Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпег : 1984. – Т. 2.
- Чугуенко М. Шокирующая Украина. – Харків : 2002.
- Шутов Е. Тайная история славянской цивилизации. – Санкт-Петербург : 2011.
- Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – Санкт-Петербург : 1898. – Т. XXIV.

The origin of Kyiv Rus and its ethnic millennial culture were analyzed in the article. Research of the historical place names Zarichnenschyny can detect indicators of becoming state of Kyiv Rus. The article presents the rational and extrapolation Zarichnensky cemeteries (cemeteries Zarichne) with the first signs of statehood in the lands of Volyn' Polissya.

Keywords: *historical place names, ethnic culture, statehood, cemeteries, Kyiv Rus, Volyn' Polissya, Zarichnenschyna and others.*

НАШІ АВТОРИ

- Бондарчук Оксана Юріївна** – студентка спеціальності «Психологія» Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ).
- Волошина Валентина Віталіївна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ).
- Гвоздецька Богданна Григорівна** – кандидат соціологічних наук, викладач кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Дрогобич).
- Гребеннікова Наталія Володимирівна** – старший викладач кафедри філософії, політології та українознавства Київського національного університету технологій та дизайну (Київ).
- Зінченко Анна Вікторівна** – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ).
- Коротич Олександр Миколайович** – аспірант, викладач кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ).
- Крячко Володимир Іванович** – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ).
- Лохвицька Любов Василівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, докторант кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ).
- Микитенко Альона Петрівна** – аспірантка Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ).
- Перунін Володимир Іванович** – етнолог (Зарічне, Рівненська обл.).
- Подолянчук Станіслав Вікторович** – кандидат фізико-математичних наук, доцент, директор Інституту математики, фізики і технологічної освіти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Вінниця).
- Пуертас Савіна Даніела Клавдія** – аспірантка Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України (Київ).

Рябець Ірина Володимирівна – аспірантка кафедри зв’язків із громадськістю, психології та педагогіки Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Київ).

Ставицька Світлана Олексіївна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології та психотерапії Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ).

Степико Валентина Порфиріївна – кандидат філософських наук, професор кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ).

Філіпов Віктор Климентійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних та гуманітарних наук Державного економіко-технологічного університету транспорту (Київ).

Хаметова Людмила Михайлівна – викладач кафедри психології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (Переяслав-Хмельницький).

Хижняк Олександр Володимирович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків).

Черній Людмила Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних та публічних комунікацій Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ).

Чернова Катерина Олексіївна – доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ).

Чуканова Світлана Олександрівна – координатор Американської бібліотеки імені Віктора Китастого, Наукова бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Київ).

Щілінська Ганна Валентинівна – аспірантка кафедри соціальних та публічних комунікацій Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ).

AUTHORS

- Bondarchuk Oksana** – student of the «Psychology» speciality, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).
- Chernii Liudmyla** – Ph.D. (History), associate professor, Department of social and public communications, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).
- Chernova Kateryna** – Doctor of science (Sociology), professor, Department of sociology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).
- Chukanova Svitlana** – Coordinator, Viktor Kytasty American Library, Scientific Library, National University of «Kyiv-Mohyla Academy» (Kyiv).
- Filipov Viktor** – Ph.D. (History), associate professor, Department of social and humanities sciences, State Economic and Technological University of Transport (Kyiv).
- Griebiennikova Nataliia** – senior lecturer, Department of philosophy, politology and Ukrainian studies, National University of Technologies and Design (Kyiv).
- Hvozdetska Bohdanna** – Ph.D. (Sociology), lecturer, Department of law, sociology and politology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych).
- Khametova Liudmyla** – lecturer, Department of psychology, State Institution of Higher Education «Pereyaslav-Khmelnyskyy Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University» (Pereyaslav-Khmelnyskyy).
- Khyzhniak Oleksandr** – Ph.D. (Sociology), associate professor, Department of applied sociology and social communications, V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv).
- Korotych Oleksandr** – Postgraduate student, lecturer, Department of sociology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).
- Kryachko Volodymyr** – Ph.D. (Sociology), associate professor, Department of sociology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).
- Lokhvytska Liubov** – Ph.D. (Pedagogy), associate professor, doctoral candidate, Department of theoretical and consultative psychology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).

Mykytenko Alyona – Postgraduate student, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).

Perunin Volodymyr – ethnologist (Zarichne, Rivne region).

Podolyanchuk Stanislav – Ph.D. (Physical and Mathematical Sciences), associate professor, Director of the Institute for Mathematics, Physics and Technological Education, Mykhailo Kotsyubynskyy State Pedagogical University of Vinnytsya (Vinnytsya).

Puertas Savina Daniela Claudia – Postgraduate student, Institute of Social and Political Psychology of National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Kyiv).

Ryabets Iryna – Postgraduate student, Department of public relations, psychology and pedagogy, National University of «Kyiv-Mohyla Academy» (Kyiv).

Shchilinska Ganna – Postgraduate student, Department of social and public communications, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).

Stavytska Svitlana – Doctor of science (Psychology), professor, Head of the Department of social psychology and psychotherapy, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).

Stepyko Valentyna – Ph.D. (Philosophy), professor, Department of sociology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).

Voloshyna Valentyna – Ph.D. (Psychology), associate professor, Department of theoretical and consultative psychology, Institute for Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).

Zinchenko Anna – Ph.D. (Psychology), senior lecturer, Department of psychology, Institute for Philosophical Education and Science, National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv).

ЗМІСТ

Черній Л. В. Вплив наукових здобутків українських вчених в еміграції на розвиток української соціологічної думки.....	5
Чернова К. О. Ідентифікація соціосистемних засад інституту освіти: розгортання проблеми та прояви нерівності.....	12
Крячко В. І. Опціональна структура знання в етносоціології релігії...	21
Гвоздецька Б. Г. Роль західного пограниччя України у формуванні європейської ідентичності українців.....	36
Коротич О. М. Динаміка соціально-демографічних характеристик української етнічності у США.....	44
Щілінська Г. В. Перебіг процесу міжкультурної комунікації в контексті євроінтеграції українського суспільства.....	55
Хижняк О. В. Громадська думка і розгортання колективних соціальних дій в контексті демократичних перетворень.....	65
Степико В. П., Гребеннікова Н. В. Розлучення як ризик сучасних шлюбно-сімейних відносин	73
Ставицька С. О. Взаємозв'язок особистісної корекції суб'єкта із становленням його духовності.....	81
Філіпов В. К. Розвиток управлінської культури сучасних керівників.....	92
Зінченко А. В. Психологічна характеристика адаптації у контексті різних наукових підходів.....	99
Пуертас С. Д. К. Соціокультурний підхід до вивчення цінностей.....	108
Лохвицька Л. В. Аналіз теорії моралі у філософських і психологічних концепціях.....	119
Волошина В. В., Бондарчук О. Ю. Психологічні особливості становлення Я-образу матері у дівчат старшого юнацького віку.....	130
Микитенко А. П. До проблеми визначення рівнів розвитку пізнавальної активності старшокласників.....	139
Хаметова Л. М. Формування самооцінки та самовиховання як основні аспекти підготовки викладача до міжособового спілкування.....	151
Чуканова С. А. Освітні стандарти Американської бібліотечної асоціації для акредитації магістерських програм із бібліотекознавства та інформології.....	161

Рябець І. В. Передумови становлення професійної підготовки фахівців із зв'язків з громадськістю в Україні.....	168
Подольчук С. В. Формування кількісного і якісного складу експертної групи зі створення моделі моніторингу наукової діяльності у педагогічних ВНЗ.....	177
Перунін В. І. Історична топоніміка Волинського Полісся і тисячолітня етнічна культура.....	188

CONTENTS

Chernii L. The impact of scientific achievements of Ukrainian scholars in emigration on the development of Ukrainian sociological thought.....	5
Chernova K. Identification sociosystem principles institute of education: deployment problems and manifestations of inequality.....	12
Kryachko V. The optional structure of knowledge in the ethnosociology of religion.....	21
Hvozdetska B. The role of the Western frontier of Ukraine in the formation of European identity of Ukrainians.....	36
Korotych O. Dynamics of socio-demographic characteristics of Ukrainian ethnicity in the United States.....	44
Shchilinska G. The process of intercultural communication within the European integration context of Ukrainian society.....	55
Khyzhniak O. Public opinion and the deployment of collective social action in the context of democratic change.....	65
Stepyko V., Griebiennikova N. Divorce as risk-modern marital & family relationships.....	73
Stavytska S. Interrelation personal correction from becoming his spirituality.....	81
Filipov V. Development management culture of modern executives.....	92
Zinchenko A. Psychological characteristic of adaptation in the context of different research approaches.....	99
Puertas S. D. C. Socio-cultural approach to the study of values.....	108
Lokhvytska L. Analysis of morality theory in philosophical and psychological concepts.....	119
Voloshyna V., Bondarchuk O. Psychological peculiarities of a mother self-image in girls of older adolescence age.....	130
Mykytenko A. To the problem of determining the levels of development of cognitive activity of high school students.....	139
Khametova L. Formation of self-esteem and self as key aspects of the teacher for interpersonal communication.....	151
Chukanova S. Educational standards of American Library Association for MA programs in library and information science accreditation.....	161

Ryabets I. The preconditions for becoming of professional training of public relation experts in Ukraine.....	168
Podolyanchuk S. Formation of the quantitative and qualitative composition of the expert group to create a model for monitoring research activities in educational institutions of higher learning.....	177
Perunin V. Historical toponimics of Volyn' Polissya and thouttend year ethnic culture.....	188

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ В ЗБІРНИК «МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ФОРУМ: СОЦІОЛОГІЯ, ПСИХОЛОГІЯ, ПЕДАГОГІКА, МЕНЕДЖМЕНТ»

1. Рукописи статей повинні відповідати вимогам ВАК України до фахових публікацій і профілю видання. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка наукової проблеми та визначення актуальності дослідження;
- аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- теоретичні засади дослідження, методологія та характеристика емпіричної бази;
- викладення основних результатів дослідження відповідно до поставлених завдань;
- висновки та перспективи використання результатів дослідження;
- обов'язковим є показ місця проблеми у міжнародному науковому дискурсі.

2. Рукопис статті подається **українською мовою**. Електронний варіант статті подається на диску чи електронною поштою.

3. Вимоги до статті:

- основний текст статті має супроводжуватись **шифром УДК** (у лівому верхньому куті першої сторінки);
- прізвище та ініціали автора/авторів (у правому верхньому куті першої сторінки, *українською та англійською мовами*);
- назва статті (по центру, *українською та англійською мовами*);
- анотації (*українською та англійською мовами*), обсяг кожної до **150 слів**;
- ключові слова до статті (*українською та англійською мовами*), **не менше 5 слів**;
- обсяг статті – **2000-6000 слів**.

Перелік використаних джерел розташовується за алфавітом без нумерації після тексту статті з підзаголовком *Джерела* і виконується мовою оригіналу. Спочатку подають джерела набрані кирилицею, а потім – латиницею. Наприклад:

Євтух В.Б. Етнічність: енциклопедичний довідник ; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. – Київ : Фенікс, 2012.

Korporowicz L. Interactive Personality as a Challenge in a World of Interacting Cultures // Florian Znaniecki's Sociological Theory and the challenges of 21th Century. – New York : Peter Lang, 2000.

Посилання на джерела слід наводити в тексті у квадратних дужках за міжнародними стандартами: [Євтух, 2012, с. 170], а коментарі – посторінково із послідовною нумерацією. Наявність посилань на іноземні джерела є обов'язковим.

4. При наборі тексту треба дотримуватися таких вимог: всі поля 2 см; абзац 1,25 см; шрифт Times New Roman, кегель 14; інтервал – 1,5. Ілюстративний матеріал має бути поданий із відповідним підписом в електронному вигляді.

5. Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** (*українською та англійською мовами*) із зазначенням прізвища, ім'я, по-батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.

6. Відповідальність за достовірність наведених у статті фактів і даних, обґрунтованість зроблених висновків і науковий рівень статті несуть автори і рецензенти. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора.

7. Надання матеріалів редакції збірника **передбачає згоду** на публікацію в друкованому вигляді у збірнику та в електронній версії у виданнях, з якими редакція укладає відповідні угоди.

Статті надсилати на електронну адресу редакції збірника:

forumnpu@ukr.net

Поштова адреса: 04111 Київ, вул. Саратівська, 20.

Телефони: (044) 422-25-44; (044) 400-99-37.

Архів номерів на офіційному сайті Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: <http://www.ispu.npu.edu.ua/>.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ
Збірник наукових праць

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ФОРУМ:
соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент

Випуск 15

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів

Головний редактор	В. Б. Євтух
Відповідальний секретар	Ю. В. Сюсель
Дизайн обкладинки	О. М. Коротич

SCIENTIFIC PUBLICATIONS
Scientific papers

INTERNATIONAL SCIENTIFIC FORUM:
Sociology, Psychology, Pedagogy, Management

Issue 15

Printed in the author's version of the original models of the authors

Editor-in-chief	V. Yevtukh
Executive secretary	Y. Siusel
Cover design	O. Korotych